

K. MÁMBETOV, K. PALÍMBETOV

ÁDEBIYAT

8-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrligi tastiyiqlaǵan*

*Qayta islengen hám tolıqtırılgan
törtinshi basılımı*

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 372.882.512.121 (075)
KBK 782.2 — Qar
D — 60

Ádebiyat. 8-klass ushın sabaqlıq.
Nókis.: «Bilim» 2019-jıl, 360 bet.

Avtorlar: K. Mámbetov
K. Palımbetov

Pikir bildiriwshiler:

Z. Ismaylova — ROMO niň metodisti;
R. Niyetova — Nókis qalası, 15-sanlı ultiwma orta bilim beriw mektebinin muğallimi.
N. Qaljanova — Xojeli qalası, 10-sanlı ultiwma orta bilim beriw mektebinin muğallimi;
S. Kadırimbetova — Nókis rayoni, 22-sanlı ultiwma orta bilim beriw mektebinin muğallimi.

Respublika maqsetli kitap qori qarjuları esabınan ijara
ushın basıp shıǵarıldı.

UOK 372.882.512.121 (075)
KBK 782.2 — Qar
D — 60

ISBN 978-9943-4451-6-1

© «Bilim» baspasi, 2010-j.
© JSHJ «TURON-IQBOL», 2010-j.
© «Bilim» baspasi, 2014-j.
© «Bilim» baspasi, 2019-j.

KIRISIW

Áziz oqıwshılar!

Kórkem ónerdiń bir tarawi bolǵan ádebiyattı oqıw arqalı xalıqtıń ótmishin hám búginin, tariyxın hám etnografiyasın, milliy úrp-ádet dástúrleri menen jasaw tárizin, jaqınnan bilip alasız. Sonlıqtan bolsa kerek, «Kórkem ádebiyat — xalıq mülki», «xalıq aynası» dep biykarǵa aytılmaǵan. Qaysı xalıqtıń kórkem ádebiyatın alıp qarasaq ta, onda sol xalıqtıń milliy kelbetti sáwlelenedi. Dúnya xalıqları kórkem sóz óneri sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń da danalıqqa tolı folklorlıq dóretpeleri atadan balaga, áwladtan áwladqa ótip saqlanıp kiyatırǵan biybaha baylıǵı esaplanadı. Sizler 6 — 7-klaslarda oqıǵan «Alpamıs», «Qırq qız», «Sháryar», «Edige» dástanlarıńıń ideya-tematikasında xalqımızdıń tariyxı, milliy úrp-ádet dástúrleri óziniń ayqın sáwleleniwin tapqanlıǵınıń gúwası boldıńız. Basqa túrkiy tilles xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqı da xalıq awızeki dóretpeleri menen jazba ádebiy miyraslarına iye.

Ádebiyat kórkem ónerdiń ishindegi ómir qubılışların tolıq qamtıp alatuǵın eń bir jetekshi hám belsendi túri esaplanadı. Rus kritigi V.G. Belinskiydiń sózi menen aytatugın bolsaq, «Naǵız tutas ónerdiń ózi, onıń uyıtqısı» bolıp tabıladı. Haqıyatında da, muzıkaǵa, teatr menen kinoǵa hám basqa da xalıq mádeniyatınıń túrlерine názer taslasaq, olardıń arqawı — kórkem ádebiyat ekenin kóremiz. Sebebi, muzıka shıǵarıw ushın kompozitorǵa poeziyalıq tekst, al operanıń muzıkasın jazıw ushın ádebiy libretto kerek boladı. Eger pyesa bolmasa, danışpan rejissyor da jaqsı spektakl dórete almaydı. Qálegen kórkem filmniń tabisqa erisiwi eń aldı menen scenariydiń ideyalıq-kórkemlik sapasına baylanıslı boladı. Súwretlew shıǵarmalarınıń ayırmaları jáne onıń kitap grafikası delinetuǵın tutas bir bólimi de ádebiy shıǵarma-lardı tiykar etip aladı.

Kórkem sóz óneri erte dáwirlerdiń ózinde-aq joqarı dá-rejede bahalanǵan. Áyyemgi Greciyada bastırıp kelgen jaw sebepli urısta qıyın hám qáwipli jaǵdayda qalǵan áskerlerge járdemge jiberilgen shayır Tirtey haqqındaǵı ańız xalıq yadında saqlanıp, biziń búgingi kúnimizge jetip kelgen. Ańızda aqsaq shayır Tirtey keń maydandaǵı áskerlerdiń aldında jalınlı qosıǵın oqıydı. Qosıqtan ruwxlangan jawingerler urısqá birden atlanıs jasaydı hám jaw láshkerlerin Troya qalasınan quwip saladı. Usınnan-aq, kórkem sózdiń adamlardıń ruwxıy dúnyası menen sanasına qanshelli dárejede tásır etetuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Qálegen xalıqtıń awizeki dóretpeleleri menen jazıwshı, shayırlardıń shıgarmaları sol xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, oy-órisin, sana-sezimin bayıtıp, kórkem-estetikaliq jaqtan tárbiyalap otıradı. Sonlıqtan bolsa kerek, kórkem sózdiń qúdiretin hámme xalıqlar moyınlayıdı. Sizler, búgingi kúnge shekem ádebiyat sabaqlıqlarında oqıp tanışıp atırǵan qaraqalpaq xalıq awizeki dóretiwshiliği menen klassik shayırlarımızdıń miyraslarında da kórkem sózdiń qú-diretine ayraqsha máni berip qaraladı. Misalı «Óner aldı qızıl til», «Zergerdiń qolı altın, shayırdıń sózi altın» «Otız tisten shıqqan sóz, otız ruwlı elge jayıladı», «Tuwrı sóz tas jaradı, tas jarmasa bas jaradı», «Tayaq etten ótedi, sóz sú-yekten ótedi» siyaqlı kóplegen danalıq penen aytılǵan naqılmagallardı xalıq dóretip otırǵan. Sizler 6 — 7-klaslarda oqıǵan Omirbek laqqı, Jiyrenshe sheshen, Asan qayǵı, Turım biy, Erejep tentek hám taǵı basqa da dana hám sózge sheshen tariixiy adamlardıń isimleri menen sheshenlik sózleri de xalıq arasına keńnen taralıp ańızǵa aylanıp ketken. Elim-xalqım dep juwırıp-jelip xızmet etken xalıq batırlarınıń tágdırı haqqında da ájayıp dástanlar dóretilgen. XIX ásırde jasaǵan klassik ádebiyatımızdıń kórnekli wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh siyaqlı talantlı shayırlarımızdıń shıgarmalarında sáwlelengen insaniylıq páziyletler menen erkinlikke erisiw, baxıtlı turmista jasaw ideyaları ásirlerden ásirlerge ótip bizler menen jasap kelmekte.

Xalıqtıń kórer kózine hám sóyler sózine aylanǵan ayırım ullı talant iyeleriniń jasaǵan zamanı menen basınan ótker- gen awır turmısı, olardıń kórkem shıgarmalarınıń ideya- tematikasında ózleri jasaǵan dáwirdiń real kelbeti ayqıń

sáwleleniwin tawıp otrıadı. Bunı, sizler, 6-klasta berilgen tuwısqan xalıqlar ádebiyatı wákilleri Maqtımqulı, Abay, 7-klasta ótilgen dúnyaǵa belgili danışhpan sóz sheberleri Yusup Has Hajip, Abu Rayhan ál-Beruniy, Abulqasım Fer-dawsiy, Omar Hayyam shıǵarmaları misalında kórip óttińiz. Al, qolnízdaǵı ádebiyat sabaqlığında bolsa, XIX ásirde ja-saǵan klassik shayırlarımız Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh h.t.b. shayırlarıń dóretpelerinde ózleri jasaǵan dáwirdiń sociallıq teńsizlikler menen ádalatsızlıqlarǵa tolı bolǵanlıǵı, lekin, olar qanday qıyın jaǵdaylar ushırassa da, insan balasınıń boyındaǵı aǵla paziyletlerdi úlgi tutıp, hárqanday unamsız illetlerdi áshkaralawǵa hám olardan awlaq boliwǵa shaqırıp, jalıqpastan qálem terbetkenligi aqıń kórinip turadı. Isimleri atap ótilgen sóz sheberleriniń teńlik, ádalatlıq, adamgershilik, jaqsılıq haqqındaǵı kórkem dóretpeleri aradan qansha jıllar hám ásırler ótiwine qaramastan, xalqımız júre-ginen tereń orın alıp, óz bahası menen qunıń joǵaltpay kiyatır.

Sonday-aq, XIV — XVIII ásirlerde jasaǵan Soppaslı Sıpira jıraw, Asan qayǵı, Dospambet jıraw, Múyten jıraw, Jiyen jıraw siyaqlı danışhpan jıraw, shayırlar haqqında da usınday unamlı pikirlerdi aytıw múmkin.

Adam ómiriniń ózi quramalı. Olar quwanıshdı da, qay-ǵını da basınan keshiredi. Hár qıylı mashqalalarǵa dus keledi. Lekin, olar jaqsı minez-qulqı hám is-háreketleri menen ómir mazmunın güllendirıwge, izinde jaqsı at qaldı-rıwǵa háreket etedi. Bunday turmıslıq waqıyalar talantlı kórkem sóz sheberleriniń qáleminde ómir sabagi sıpatında dóretilip otrıadı. Ómirdi obrazlar arqalı súwretlep, turmıs haqıyqatlıǵıń adamlarıń xarakteri hám minez-qulqı arqalı ashıp beredi.

Áziz oqıwshılar, olardı oqıp, úlgi alıp, durıs juwmaq shıǵarıw endi sizlerdiń qolnízda.

«BOZUĞLAN» DÁSTANÍ

Qaraqalpaq xalqınıń toy-jiyinlari menen keń xalıq arasında aytılıp hám tıńlanıp kiyatırǵan «Bozuǵlan» dástanı ótken ásirdiń otızıńshi jıllarınıń aqırında jazıp alındı. Dástannıń birinshi variantı 1938-jılı shayır X. Turımbetov penen ilimiý xızmetker K. Ábibullaevlar tárepinen Shimbaylı Ábdireyim jıraw Álpeneý ulınan, ekinshi variantı 1959-jılı folklorist-alım Q. Mámbetnazarov tárepinen Qıyas jıraw Qayratdinovtan, úshinshi variantı 1960-jılı professor Q. Maqsetov, folklorist Q. Mámbetnazarovlar tárepinen Shimbaylı Qayıpnazar jıraw Qálimbetovtan jazıp alındı.

«Bozuǵlan» dástanınıń mazmuni jaǵınan tolıq ham kórkemligi joqarı dep esaplangan Qıyas jıraw variantı 1961-jılı óz aldına hám 1989-jılı Qaraqalpaq folklorı kóp tomlığınıń XIX tomında basıldı. Al, Qayıpnazar jıraw variantı 2010-jılı «Ilim» baspası tárepinen Qaraqalpaq folklorı 100 tomlığınıń XVII tomında basılıp shıqtı. Bul úsh jırawdan jazıp alıngan variantlar kompoziciyalıq qurılısı, syujetı, mazmuni hám ideyası jaǵınan derlik birdey. Usı sabaqlıqqa biz dástannıń Qayıpnazar jıraw variantınan úzindi berdik.

Dástannıń ideyası shin xalıqlıq turmisliq waqıyalardı sóz etedi. Onda Babaxan siyaqlı jawız patshanıń el, xalqına, jetim-jesirlerge islegen zulümliq, ádilsizlik isleri, ekinshi tárep-ten Shayxi-wáliy iyshanniń unamsız qılwaları, Kóbikli hám Bulıt dáwlerdiń basqıñshılıq háreketleri, Gez-gez qánizektiń hiylekerlik isleri qaralanadı. Usı unamsız kúshlerge qarsı xalıq idealındaǵı qaharman batırlar Bozuǵlan, Qansulıw, Er Sultan obrazları qarama-qarsı qoyıp súwretlenedi.

«Bozuǵlan» dástanınıń kompoziciyalıq qurılısı da erteden kiyatırǵan xalıq dástanlarınıń úlgisinde qurılıǵan. Xalıqtıń eldi ishki hám sırtqı jawlardan qorǵaytuǵın ayrıqsha kúshke iye «alp» batırlardı ańsawı, olardıń erligin ulıglaw ideyası alǵa súriledi. Bul xalıqlıq ideya Bozuǵlan hám Er-sultan obrazları arqalı ashıp beriledi. Ásirese dástannıń pútin syujetlik waqıyası Bozuǵlan obrazı átírapında bayanlanıp, tutas kompoziciyalıq birlikti düzedi. Sebebi, eki batır Bozuǵlan menen Ersultan ilahiy kúshler arqalı ǵayıptan dúnuyaǵa kelgeni menen Ersultan obrazı dástanda personajlıq

qaharman sıpatında qalıp ketken. Sebebi, Ersultan obrazıñ Kóbikli dágwe qarsı atlanısta hám Babaxan patsharıñ jerlew máresiminde góana kóremiz. Usı ózgesheligine qaraǵanda dástandı dóretiwshiler Ersultan obrazı arqalı shın tuwısqanlıq doslıqtıń úlgisin kórsetiwdi árman etkeni kórinedi. Sebebi, Bozuğlan menen Ersultan dúnyaǵa kelmesten burın-aq olardıń ákeleri Dárwishalı bay menen Aqpan bay qıyametlik dos bolıp ótedi. Olardıń doslıǵın balaları dawam ettiredi.

«Bozuğlan» dástanınıñ syujetinde de erteklik, mifologiya-lıq súwretlewler, diniy túsinikler belgili dárejede orın algan. Tábiyattan tıs ilahiy kúshke iye Gayıp erenler bárqulla batırlardıń jılawında boladı. Allaǵa nalis etip, qudaydan perzent tilew, ótkenlerdi yad etip, atı shıqqan áwliyelerge birneshe kúnlep túnew hám perzent nishanın túste kóriw qusaǵan dástúriy súwretlew «Bozuğlan» dástanında qızıqlı etip beriledi. Onda perzentsiz Dárwishali bay menen Aqpan bay hayalların izine ertip, qırq kún jol júrip, shólistandaǵı Gúmbezi qubıra degen áwliyede túneydi. Mısalı: «Áne qu-bırada maqset etip jeti aqsham jattı, perzenttiń daǵı battı, nalası allaǵa jetti. Kóz jasın qabil etti, «pirlerden» istanat jetti. Sákkizlánshi kúni sáhar waqta túnde aq saqallı, sarı tisli, ájayıp bir baba «izimnen nege qalmadıń, basımdı bálege qoydıń góy» dep bir aq nayzasın aldına atıp tasladı. Keyninen shınjırılı, bekkem baldaqlı tań qalarlıq átashkúrdı bunı jáne tasladı. Baba qolın kóterip duwa qılıp kózinen gayıp boldı». Bunda «aq nayza» ul perzenttiń, «átashkúr» qız perzenttiń nishani. Dástannıń Qayıpnazar jıraw variantında bir ul hám qızlı bolatugınlığı túské ayan beredi. Biraq Dárwishali bayǵa hám hayalına balalar jeti jasına kelgende janın alatuǵınlığı eskertiledi.

Usı ilahiydan kelgen saza durıs kelip balalar káramat penen dúnyaǵa keledi hám ata-anasınan jaslay jetim qaladı.

Babaxan patsharıń zulimligı sebepli jetim qalǵan balalar, sonday-aq xalıqtıń teń yarımı jat jurtlarǵa posıp ketiwge májbür boladı. Babaxan patsharıń usınday ádilsizlik penen basqınsılıq siyasatınan hám láshker jiynap Bozuğlaǵa qarsı atlanısınan onıń unamsız kelbeti ashıladı. Lekin eldiń sırtqi jawı bolǵan Gáwirlerdiń Kóbikli atlı dáwi menen alıp barılǵan gúreste asa qaharmanlıq úlgisin

kórsetken Bozuğlanǵa Babaxan patsha óz taxtın inam etip, balası sıpatında qabil etedi. Patshaniń xalıq batırı menen ómiriniń aqırına shekem unamlı qatnasta boliwı «Bozuğlan» dástanınıń ózine tán ózgesheligin kórsetedi. Basqa qara-qalpaq xalıq dástanlarında batırdıń ishki jawı esaplanǵan, óz eliniń patshası menen qarama-qarsılıǵı dástannıń aqırına shekem dawam etedi. Mısalı, «Qoblan» dástanında xalıq batırı Qoblan óz eliniń patshası Aqshaxandı sırtqı jawlarının qutqarsa da patsha batırǵa jamanlıq etiwin dawam ete beredi.

«Bozuğlan» dástanın ideyalıq mazmunı boyınsha qaharmanlıq dástanlar toparına jatqarıwǵa boladı. Bozuğlan sırtqı jawlar menen eki ret qaharmanlıq gúres alıp baradı. Birinshisi Kóbikli dágwe qarsı, ekinshisi Bulit dágwe qarsı boladı.

Dástannıń syujeti eki bólimnen turadı. Birinshi bóliminde Bozuğlan hám onıń qarındası Qansulıwdıń balalıq dágwiri, Tarna qus hám Asan qálpe waqıyası, Shayxi-wáliy iyshanniń háreketleri, Bozuğlanniń Ersultan menen tabısıwı, Babaxan patsha láshkerleri menen Kóbikli dágwe qarsı gúresleri, Ersultan menen Qansulıwdıń turmis quriw waqıyaları sóz etilse, ekinshi bóliminde Bozuğlanniń kiyik súwretindegi Sholpanay menen tabısıwı, muhabbatına jetiw ushın Bulit dágwe qarsı gúresleri, Ranay patsha hám onıń qızı Sholpanaydı dág qolınan qutqarıp muhabbatına erisiwi, qánizek Gezgezdiń Sholpanayǵa islegen jamanlığı hám haqıqatlıqtıń júzege shıǵıp Bozuğlan menen Sholpanaydıń muradı-maqsetine jetip, baxıtlı turmis keshiriwi menen dástan syujeti juwmaqlanadı.

Dástanda 9 jasar Bozuğlanniń ákesiniń tuwısqanı Aqpan baydı izlep shıǵıwı, jolda uymaǵa batıp atırgan Sarı ala tayıdı kóterip shıǵarıwı, 16 jasında tawdıń tasın kóteriwi, bo-lajaq batırdıń kútá jasınan batırılıq kúshin kórsetiwi qaharmanlıq jırlarına tán dástúrlik súwretlew. Al, qaharmannıń basqa jurttan qız izlewi yaki basqa jurttiń qızına úyleniw detali da ruw, qáwimlik dúzimdi esletedi. «Bozuğlan» dástanında da Keneges-mańǵıt qáwiminiń batırı Bozuğlan alıstaǵı Nogay qáwiminiń Naqas qalasındaǵı Ranay patshaniń qızı Sholpanayǵa úylenedi. Bunday etip batırdıń ózge ruw,

qáwimnen úyleniw waqıyası «Alpamıs», «Qoblan», «Máspat-sha» hám t.b. qaharmanlıq dástanlardıń syujetinde de bar. Usı syujet waqıyalarına qaraǵanda «Bozuǵlan» dástanı erte- den kiyatırǵan qaharmanlıq, batırılıq dástanlar úlgisinde qu- rılǵan.

Dástanniń bir-eki ornında ushırasatuǵın ayırım erteklik, mifologiyalıq, diniy súwretlewlerdi esaplamaǵanda, dástan waqıyaları shın xalıq turmısına tán realistik mazmunda bayanlańgan.

«Bozuǵlan» dástanında da qaharmanlıq dástanlardaǵı siyaqlı batırdıń atına hám qarıw-jaraǵına ayrıqsha kewil bó-linedı. Bozuǵlańga shólde ushırasqan Qıdr Ilyas pir babası Sari ala tulpardı, qılısh, qalqan, nayza, sawit-saymandı inam etken boladı hám piri sıpatında járdem berip otıradi. Bunday waqıya hám pirlerdiń batırırlarǵa ilahiyeden kelip járdem berip otırıwı «Qoblan», «Alpamıs», «Er Ziywar» hám t.b. dástanlardıń syujetinde de bar.

Dástanda diniy kózqaras hám isenimler de orın algan. Bozuǵlan Shayxi-wáliy iyshandı pir tutıp, 16 jasar qarındası Qansulıwdı amanat sıpatında qaldırıp ketedi. Lekin, shaytanlar iyshannıń jeti muridi súwretine kirip iyshandı azǵı- radi. Qansulıw jer menen teń bolıp qara tastıń turqına kiredi. Qudanıń qúdireti menen adamnıń qara tasqa aylanıwı hám shaytanlardıń adam súwretine kirip, kórinis be- riwi siyaqlı syujetler dástanǵa islam dininiń táśirinde kírgizilgen. Usı syujet arqalı amanatqa qıyanet etiw, nápsi-qawlıq hám buziqliq qaralanadı. Dindi nıqap etip, jaman jolǵa kirip, iplas islerdi islegen insanlar aqır-aqıbetinde alla taalanıń jazasına giriptar boladı degen xalıqlıq túsinik bar. «Bozuǵlan» dástanınıń syujetinde hayal-qızlar obrazına patri- axallıq-feodallıq dáwırdegi diniy kózqaraslar saqlanıp qalǵan. Hayal-qızlardıń erki, muhabbatı menen sanaspay, olárqa feodallıq qatnasta bolıw «Bozuǵlan» dástanında da bar.

«Bozuǵlan» dástanındaǵı Sholpanaydıń kiyik kebinde jú- riwi bolsa mifologiyalıq súwretlewlerdiń bir kórinişi. Bunday etip, adamlardıń hár qıylı haywanlarǵa aylanıwı dúnya mifologiyasında áyyemnen bar syujet. Dástanda usınday diniy hám mifologiyalıq súwretlewler orın alganı menen

waqıya mazmunı júyi bilinbeslik dárejede bayanlanıp qızıqlı súwretlenedi.

Dástanda kóp ásirlık folklorǵa tán dástúriy súwretlew úlgileri, misalı, jol segbirin súwretlew, attıń shabısı, batırlardıń jekpe-jek gúresi, qızdıń sırtqı portretin jasaw, dáwlerdiń unamsız kelbetin giperbolalıq usilda beriw hám t.b. waqıyalar «Bozuǵlan» dástanında da bar. Bul bolıp atırǵan waqıya xarakterin tolıq túsiniwge, obrazlardıń is-háreketin tolıq ańlap jetiwge múmkinshilik beredi. Bular kórkem súwretlew qurallarınıń járdeminde sheberlik penen beriledi.

BOZUĞLAN DÁSTANÍ

(dástannan úzindi)

Erte áyyem zamanda qaraqalpaq Qırımnan posıp kelgen waǵında, Áminniń paytaǵında, qaraqalpaq elinde, keneges-mangıt jerinde, qaraqalpaq tiyresi toqmańǵıt degen ruwda Dáriwishalı bay, Aqpan bay degen dúnayaǵa keldi. Ekkisi qushaqlasıp dos boldı, at shaptı, qus saldı, el qıdırıdı, más gezdi. Jigitlik jelip ótti, jasları alpısqı jetti, jası alpısqı kelgenshe ata derge bir tırnaǵı bolmadı. Perzent dárkar boldı, ah shekti, kózlerinen jas tóktı.

— Qipayasız dúnyanı jiynap neteyin, qızıqlı máhálim ótti. Dizemde quwat, belimde mádet barında ótkenlerdi yad eteyin, mülki-ashiyamdı talaq eteyin, — dep ekewi bir hasıl lipasın sheshti, etek-jeńin kesti, dúnaya-malınan keshti, basına qula kiyip, iyinlerine jánde astı, hayalları menen qol uslatasti, uh-ah dep sayıllıq jolına tústi. Zayıpların izine ertip, «ya, Shayxi baba» dep basınıń awǵan jaǵına qarap kete berdi.

Ertelik penen tań attı, sharshaǵan jerinde jattı, bir tırnaq talap etti. Kúnlerden kún ótti, jurtınan shıǵıp tınbastan qırıq kún júrip, áyne pesin waqtında bir qábırıstanǵa jetti. Qus usha almas shól dala, atını sorasań Gúmbezi qubıra.

Áne, qubırada maqset etipjeti aqsham jattı, perzenttiń daǵı battı, nalası alláǵa jetti. Kóz jasın qabil etti, «pirlerden» istanat jetti. Sákкkızlansı kúni sáhár waqta túsinde aq saqallı, sarı tisli ájayıp bir baba, «izimnen nege qalmadıń,

basımdı bálege qoydıń góy» dep bir aq nayzasın aldına atıp tasladı. Keyininen shinjırılı, bekkem baldaqlı tań qalarlıq átashkúrdı bunı jáne tasladı. Baba qolin kóterip duwa qılıp kózinen góyıp boldı. Shorşıp bay oyansa, túsi eken, ońındağıday quwanıp atır eken. Quwanıshı qoynına siymay Aqpan dostına qarap: — Ha jora, quday berdi maǵan, tile-gimdi ekew qılıp berdi, saǵan ne berdi jora? — dep soradı.

— Durıs, meni de qurı qoyǵan joq, saǵan bergen nayzanı maǵan da berdi, — deydi.

— Quwanısıp ekkisi túslerin qaytadan joriydi. Dáriwishalı aytadı:

— Há jora, ekewimizge bergen eki nayza tawda-tasta toqtamaytuǵın eki ul eken. Burında da dos edik, kúni pitip, táǵdir jetip, bizler óle qoysaq, biriniń tuwǵanın kórmese, dúnyanıń júzinde ekewi birin-biri kóre almastay jerge ayra tússe, biriniń basına qıyınhılıq is tússe, basına is tús-pegeni onıń halın esitip bilse, ol jani ashıp soǵan barıp qoldan kelgen járdemin bermese, bizge Gúmbezi qubira siylagáni jalǵan bolsın. Qoldan kelgenshe ekewi ayrılmastay bir-birine mehriban bolǵay, biriniń halinan biri xabardar bolǵay, usı aytqanımız bolmassa sizden, bizden tuwǵan perzent emes! — dep ekewi qol alısıp, shárt aytısıp lebiz etken eken.

Dáriwishalı bir ul, bir qızdıń níshanın kórdi. Aqpan bir uldıń níshanın kórdi. Dáriwishalı zayıbin ertip, kelgen izine qaytti. Aqpan Qara dáryanıń jaǵasın jaylaytuǵın edi, mal aydaǵan sharwa edi, xoshlasıp bul da eline qaytti.

Dáriwishalı áwliyege at aytı, quwanıshıń jolın molayttı, tınbastan qırıq kún yol júrip aman saw elatına jetti. Toǵız ay, toǵız kún tolǵanda, saatlı waqt bolǵanda haq jarılqap kún tuwdı, quwanısh qaygını quwdı. Dáriwishalınıń hayalı kekilleri zerbaraq, aydari altın at basınday ul tuwdı. Qariyalar oylasıp «qırıq kúnshilik bozdan níshan payda bolǵan» dep balaǵa Bozuǵlan dep at qoydı.

Atın Bozuǵlan qoyıp, xalayıqlar tarqadı. Quwanısh penen kempir-ǵarrı balasın kún tiydirmey asıradı. Bozuǵlan bes jasına shıqqanda jáne bir qızlı boldı, kempirler jiynalıp atın Qansılıw qoydı. Aradan tórt ay ótkende xalıq etkenge bir kúsh endi, dáwranı solına dóndi, alaǵada zaman boldı,

shıntlap paymanası toldı, perzentleriniń anıq diydarın kóre almay, maqsetli dáwran süre almay, maqsetine jete almay kempir-ǵarrısı árman menen dúnyadan ótti.

Sóytip eki jetim jurtta qaldı, patshası názer salmadı, halinan xabar almadı, jetimlerdi kózge ilmedi, adam qatarında kórmeli, bay menen burın dígi bar patsha edi, qattı qáhárın saldı, ash-ariqlar esten tandı. Babaxan patsha adam jiberip Dáriwishalıdan qalǵan mülki-ashiyasın, úy-úskenesin — barlıǵın tonap gázıynesine saldı, eki jetim jılasıp jurtta qaldı. «Usı eki jetimniń mańlayınan sıypaǵan, qáwenderlik qılǵan adamnıń ózi ólimdar, malı-mülki patshalıq» dep xalayıqqa jar saldı. Onı esitken janlar patshadan qorqıp, jetimlerge adam jantaspadı, ráhimi kelgen adam bir tislem nan bermedi. Buǵan, patshaniń tártibinen qattı qorqıp «jetim-jesirdiń mańlayınan sıypap gúnalı bolatuǵın bolsaq zańıń hám ózińdiki, jurtıń hám ózińdiki, adamıń hám ózińdiki», dep ash toparı xanǵa ókpelep úsh aqshamda bári kóship ketti. Babaxanniń soramaǵınıń eki esesi ash-ariq edi, bári daǵıp ketti. Babaxanniń soramında bir esesi-aq qaldı.

Al, endi sóz Bozuǵlan menen Qansılıwdan baslanadı. Bozuǵlan menen Qansılıw jurtta qaldı. Jılap-sıqlap bir-birine súyenip, súrinip-jiǵılıp, kóz jasın bulap, Bozuǵlan tóǵız jasına keldi. Qansılıw bes jasına keldi. Esin jiynap aqtı-qaranı ayıratuǵın halǵa jetti. Bozuǵlan awılıniń jurtın, otıratuǵın jerin, ǵarrilardıń atın biletuǵın edi. Bir kúni «biziń úyge adam kelmedi, pálen jerde pálendey baydiń awılı bar edi. Tóktıń awılında Jiyenbay atamnıń úyi bar edi, solarǵa barıp qaytsam qáytedi» dep kewiline maqset alıp, juwırıp qay jerde atı shıqqan tóbeniń basına shıǵıp qarasa, janlı adam joq, bári kóship ketken. Qosılıp oynaytuǵın bala joq, bala qídırıp azannan keshke shekem sergizdan boldı. Hesh jerden mında kel degendey, balam dep bir tislem nan bergenney bir jan tappadı. Bala hayran bolıp, jılap-sıqlap namazshamda úkesiniń qasına keldi. Ózinen-ózi oyylanıp «atamnıń aǵayın-tuwǵan, aǵa-ini, qáwim-qarındasınan bir tislem nan bergenney bir adam joq pa eken?» dep, bes jasar qarındasınan sawal sorap, Bozuǵlan zar-zar jılap bir zat aytıp tur eken:

Árman menen toǵız jasqa tolıppan,
Gárga yańlı bir aǵashqa qonıppan,
Sennen basqa súyenerge adam joq,
Jol tabalmay hayran bolıp turıppan.

Awırmay ólgenler ájel oq pa eken,
Ata-anam ármanǵa ishi toq pa eken,
Jalǵız ózim jol tabalmay turıppan,
Bizdi joqlar aǵa-ini joq pa eken?!

Qazan urǵan baǵdıń gúli solmay ma,
Tamır-tuwǵan janlar xabar almay ma,
Qiyal etip hayran bolıp turıppan,
Qarawındaǵı jetim menen jesirdiń
Halına patshası názer salmay ma?!

Jaz ayında kóldı jaylar aqsha quw,
Urıs bolsa patsha baylar qara tuw,
Jas ta bolsań keńes salıp turıppan,
Juwap beriń qanalaśım, Qansulıw.

Áne, sol sózdi esitip bes jasar qız zar-zar jıláp, kóziniń jasın bulap, ármanda beli búgilip, qabırǵası sógilip, kózde jası tógilip, — shúkir aǵa, kemalǵa kelgenińe, aqıl-esiń engeńińe, alıs-jaqın, dos-dushpannıń arasına zeyniń jetkenine, el-elattı, toǵay-kólattı, jaqın menen alıstı, qıysıq penen shalıstı, shın dostı — biytanıstı joqlap zeyin bergenińe shúkir. Maqsetimdi quda berdi, kóz jasımdı anıq kórdı, ata dáwleti aylanıp keldi, mıń da bir shúkir aǵa, — dedi. Taǵı da aǵasına násiyat aytıp, bes jasar Qansulıw bes altı awız sharbáyıt aytıp tur eken:

Bul dúnyanıń aqıbeti yalǵandı,
Biymáhal waq atamnıń paymanası tolǵandı,
Aytpadı dep ǵapıl qalma jan aǵa,
Ańla, ańla patsha saǵan dushpandı.

Qastın tigip meniń aqılım algálı,
Bes jıl boldı ata-anam ólgeli,

Dushpanlığın sonnan ańla, aǵajan,
Bilmeysiz be malıńdı talap alganın.

Zulimligi sirá shıqpas yadımnan,
Seskenemen Babaxanniń pátinan
«Malıńdı algan basıńdı alar» — naqıl bar,
Tilimdi alsań erterek qash jurtinan.

Aǵa, tiriliktiń ǵamın oylayıq,
Adam barmas keń dalanı jaylayıq,
Qáwpim moldur Babaxanday zalımnan,
Basqa jurtqa barıp mákan áyleyik.

Xalıq etken esitkey meniń bul zarım,
Aytıp boldım hárne ishimde barın,
Házirinshe qashıp awqat eteyik,
Keshikpey dushpannan alarsań arıń.

Áne, bes jasar qızdan bul sózdi esitip, oylap kórse, sózińiń awır-awır salmaǵı, oylap kórse durıs sóz, zárre jani qalmadı. Bolajaqtı zeyini ilip, bir qiyaldı oyladı. Táwekel etip Bozuǵlan belin tartıp bayladı. Bolar isti biledi, jekkelik baǵrıń tiledi, anda-munda juwırıp, dos tawıp oylasiwǵa keledi, ángimeniń maǵızın sonday qılıp túyedi.

Al, bayaǵı atasınıń dostı — Aqpan ǵarri degen edi. Úyne kelip, ákesi menen artıq-kem aytısıp, jay-jaǵday sóylesip jú-retugıńın, awılıńıń Qara dárya boyında Aqsha tawda ekenin bala ezim-sezim biletüğüń edi.

Tórt jasında kelip Bozuǵlandı qushaqlap súyip, er etseń iyshalla óz qaramaǵıńıń bassısı bolarsań, bul jurtqa iye bolarsań dep názer etip, mańlayınan súyip, aldına alıp, merekelerge barıp kelgenleri balanıń yadında bar edi. Oylasiwǵa dos tappay, aqlı hayran bolıp, «ol babanıń úyne barsam, panalaǵanday pana tawıp bermes pe eken?» dep maqset qılıp, sonnan keńes sorap qaytayıń, ne bolsa sonıń aytqanı menen bolayıń, «keńesli qul azbas, keń kiyim tozbás» degen, sonıń awılına barıp qaytayıń dep, aq tayaqtı iynine salıp, túrli mashaqatta qalıp, jollardıń tótesin alıp, shóllerde bálege qalıp Bozuǵlan tórt kún yol júrdı. Soraw salıp Aqsha

tawǵa baradı. Barıp soraw saladı. Sorasa ol atası da ólip, elin jaw shawıp, bir adam joq, olar da posıp ketken eken.

Mingen atı shappadı, bul saparı jaqpadı, atı-áwladın biletugın, pálenkestiń ulımisań dep atın bilip, bir tislem nan beretuǵın qáwender-qostar tappadı. Mańlayı, kúnge kúydi, aqıl berip sóyleskendey heshbir tappadı júydi, tuwrı barıp suw ishkendey kóre almadı janlı úydi. Aqsha tawdı jaǵalap, kóshken jurtlardı aralap, bir simirim suw tappay, say salalardı jaǵalap, ayaǵın tasqa aldırıp, jol júrmegen bala azıp-tozıp zar jılap Qırıq kól degen jerde baratırsa, kóldıń shetinde tuyaǵı tabaqtay, qarnı suw qabaqtay, hár kózleri piyaladay, tuyaǵına deyin sarı ala, qarmaqqa shanshar eti joq, qıstan shıǵarı gúmana, ariqlaǵan qotır tay, uymaǵa batıp tura almay jatırǵanınıń ústinen shıqtı. Kórip bala quwanishi qoynına siymay, júdá boldı kewli jay. «Kóz jasım qabil bolǵay, maqsetim durıslangay, xalıq etken kóz jasımdı kórgey, piyada jılap júr edim, hasıl tegi hadal bolǵay, atamnan algan hadal malımnıń nusqası bolǵay, shın tulopardıń ózi bolǵay, atam joyılıp ketken eken, qalǵan anıq kózi bolǵay, atamnıń zákatalı malınıń qalǵan izi bolǵay, jılawımdı harıp, ómirimshe qutlı bolǵay» dep haq niyet penen barlıq jiger kúshin saldı, kórgenlerdiń qurşı qandi. Qoyan shelli kórmmedi, uymadan taydı aldı, moynına belbewin taǵıp gá jerde jetelep, gá jerde dem berip, tulpar menen teń kórip, oyaq-buyaǵı jeti kúnde taydı aydap qarındasınıń qasına keldi.

Tayǵa tapqanın berdi, jeti kúnde dúr-dúr silkinip sarı tay kúshine toldı. Bul góriplerde er-ábzal bar ma, moynına jip taǵıp, bir kiyizdi búklep beline salıp, ayıl degen sirá joq, kótergendey azaǵın taydıń beline salıp, bala basın jetelep, bes jasar qız izinen aydap, táwekelge bel baylap, janlı janǵa bildirmey yarım aqshamda Babaxannan qashıp, eki jetim táwekel jolǵa túsip, shóllerge enip baratır eken deydi.

Áyne sáhár waǵında,
Jetimler jaydan turadı,
Yaratqanǵa sıyınıp,
Kóziniń jasın buladı,
Óksip-óksip jıladı.

Teńlik tappay xanınan,
Ishi dártke toladı,
Súyenerge ata joq,
Eki jetim oylasıp,
Tirilikti maqset qıladı.
Er abzaldı ne bilsin,
Ala taydıń beline,
Qatlam kiyiz saladı,
Ayıl degen sirá joq,
Noqtaǵa aqıl jetpeydi,
Moynına jip taǵadı,
Jaydaq taydıń beline,
Jiynap júgin saladı.
Yadınan sirá shıqpaydı,
Ata-anası ólgende,
Xanniń bergen qorlıǵı,
Talap alıp dúnyasın,
Biyorın qılǵan zorlıǵın.
Jetimler qattı seskenip,
Ógamın oylap tiriliktiń,
Bir táwekel qıladı.
Jetimlik aqılın aladı,
Áyne sáhár waǵında,
Taydı jolǵa saladı,
Elinen shıǵıp jetimler,
Jolǵa råwán boladı.
Bararǵa belli mákan joq,
Jılasıp ketip baradı.
Sırın aytar qostar joq,
Qayǵıǵa miyri qanadı,
Qiya shólde jol tappay,
Aqılı hayran boladı,
Tuwǵan jerin qıya almay,
Jılasıp ketip baradı,
Qızıl júzleri soladı,
Barar belli jeri joq,
Attıń jalın taradı,
Ala tay kúnge jaradı,
Jigırma kún tolǵanda,

Ushı da joq, qıyırı joq,
Toǵaydı kózi shaladı.
Aqsha júzin soldırdı,
Qayğıǵa kewlin toltırdı,
Ayaǵın tasqa aldırip,
Ala tayǵa ere almay,
Bes jasar qız boldırdı.
Názik beli búgildi,
Kózde jası tógildi.
Shólge nashar shıdamay,
Tili awzına tiǵıldı,
Pardaq taslap jiǵıldı,
Baǵınıń gúlin soldırdı,
Erligin bala bildirdi,
Qarındasın qushaqlap,
Ala tayǵa mindirdi,
Qayğıǵa ishi toladı,
Basına kúnler tuwadı,
Qıya maydan dalada,
Ala taydı quwadı.
Salqın menen jol júrdı,
Qıyıngá ózin kóndirdi,
Segbir etip shóllerdi,
Qırıq kún tamam jol júrdı.
Tay shomıldı terlerge,
Yad etip kámbıl pirlerge,
Qırıq kún júzi tolǵanda,
Jetip kelgen sekilli,
Qapsıǵaylı qara taw,
Qara taw degen jerlerge.
Ján-jaǵına qaradı,
Elatınan shıqqalı,
Qırıq kún ada boladı.

Áne, keldi, — deydi jetimler Qapsıǵaylı qara taw Bozbulaq degen jerlerge. Ján jaǵına qarasa, aldı minárlanǵan taw, tabılǵanday ash-ariqqa hár túrinen aw, sol jaǵına qarasa shalqar bulaq suwi sútten de aq, heshqanday shubha-sız jeti jaqtan qosılǵan shalqar bulaq, kórgendi eriksiz

tartqanday gúmistey jarqırap, bayqap anıq qarasa burqıp aǵıp atır jeti tárepke tarap. Onı kórip jetimler qattı quwanıp, ketti júregi hallaslap. Arqası qıya jol eken, jeri otqa mol eken, aq kewilli bendege sharapati mol eken. «Úsh kún usı bulaqta mákan etip demimizdi alayıq, ózimizge keleyik, onnan soń qudanıń duzı qanday jerge shashılgan bolsa sóğan qaray dóneyik» dep ala taydan júgin túsirip, ernekke qos bastı. Bulaqtan suw iship, arqayın kósılıp jatıp, talıp bargan jas balalar jeti kún dem aldı. «Adam balası bir mákanda úsh qonsa, kózine Mısır sháhári kórinedi» degen naqıl bar. Aradan jeti kún ótken soń ne keregi tayıń bolǵan soń búgin ketemiz, erteń ketemiz, sońğı kúni ketemiz benen aradan qırıq kún ótti, aзиq-awqatların da ádá etti. Kún-kúnnen balanıń kewli ósti, barladı hár túrli epti, tirishiliktiń ǵamın etti, kún sanap hylesi arttı, igri ágashtan jay etti, tuwra ágashtan oq etti. Boz bulaqtı ańlıp jatti, birinshiden qoyan attı, bozda júrgen jekti attı, suwǵa kelgen jekke yarım kiyikti attı. Toǵaydı aralap júrip, qarsılasqan qulandi attı, bara-bara kózi shalsa boldı, jerdegi ań bara bersin, ushqan qustı kózinen baylap attı.

Bozuǵlan sonday halǵa jetti, mergenshilikti údetti, sol halda aradan úsh jıl ótti. Bala on eki jasına, qız segiz jasına jetti. Alatay Bozbulaqtan suw iship jayınsha júrip jersindi, óz erkinshe tebindi, selew, juwsannan jemsindi, júrip semirdi. Bir yarım jasar tay edi, tórt jasar dónen at boldı, balanıń atqa kewili toldı, nátiyjesiniń barın bildi, biraq oǵan salar at abzal eri joq, er tabılar jeri joq, bala jaydaq atqa minip alıp, sarı jaydı tartıp urıp, sahraǵa shıǵadı, atqa sıń bereyin dep attı aldına salıp quwsa, pisqırıp baspaydı. Al, jaydı qolına alıp «ya maqsetim qırıq míń jaw, aldıń bolǵay báleñt taw» dep atqa ses berse, quyriǵın tarashlap, kewili hallaslap, túkleri tebendey shanshılıp uship baratırǵan qustıń izinen jetip urıp aladı. Áne, attıń sózsiz tulpar ekenin sol jerde bildi. Sol jedel menen bala künde bir mezgil awǵa shıǵadı. Kiyik, qulandi qashsa boldı, quwıp aladı, jantasqanın urıp aladı. Bala mergenlikti qoya berip, usınday ańsat talaptı taptı. Azanda ketedi, túske shekem kiyik, qulan, hár túrli ańdı ala atqa bastırıp artıp keledi.

Qaysar sonday halǵa jetip aradan jeti jıl ótti. Bozuǵlan on altı jasına keldi, qız on eki jasına keldi. Tamaq

rısqaldan uwayım da qoydı, on altı jasında Bozuğlan jigit boldı, murnına shamal endi. Eserlik basına urdı, erligi asıp ġayratı tastı, narday kúshine toldı, erligi aldına bastı, kórgen janlar aqıldan sastı, qast etkenler jiraq qashti, kórgen jandı susı bastı, kem-kemnen aqlı astı. Bala shóliw-qiyabanda ketip baratırsa, basında sálle, iyninde melle, qolında hasa, panalarǵa joq hesh tasa, saqalı jumaqtay bolǵan, quwday kózi qızarǵan, quwday bası ağarǵan, baba hasasin beline shalǵan, duwsharlastı qarsı aldınan. Kewil berip qayrılmadı. Bozuğlan qayrılmasın bilip, baba toqtap balaǵa sálem berdi. Sol waqitta Bozuğlan ózinin qılǵan isin ayıpqa sanap, «álbette, jası kishi jası úlkenge sálem beriw kerek, bul maǵan ózi sálem berdi, nede bolsa buńin menen bir eki awız sálemlesip óteyin» dep ózine ózi táselleme berdi. Sarı ala attıń basın qaytarıp babanıń qasına keldi. Kóp jıllar boyı adam áwladın kórgen joq bunıń menen bir eki awız sóz sóylespege tuwra keldi. «Jası úlkenniń aldında jası kishi sóylese, talabına kesápát dariydi» degen sóz bar edi, ózi sóylemegenshe men sóylemeyin, tili qaysı jurttan xabar berer eken, dini qaysı jurttan xabar berer eken», — degen sóz bar edi, ózi sóylemegenshe men sóylemeyin, dep babanıń ádebin tutıp tura berdi Bozuğlan. Baba bunıń menen isi bolmay, isharat qılıp tura berdi. Bozuğlan záńgige shirenip, babanıń haslıń, atı-zatın sorap táwekel dep bes-altı awız sóz aytti:

— Qoynıńda kórindi tápsiri kálán,
Atamnan jas qalıp buzıldı xanam,
Jeti jıl tolıp tur jandar kórmédim,
Qol qawsırıp berdim táńiri sálem.

Qiya shólde qarsı keldiń aldımnan,
Kózime túskен joq senińdey adam,
Kóp kún ótti janlı bende tappadım,
Bayan et, jan baba hasılıń qaydan?

Ne túrli ármanlar ishimde jatır,
Ğalmaǵal basımnan ótip baratır,
Arzıw-halím aytarıma dostım joq,
Elinen adasqan bizler müsápir.

Ishimde tolıp tur hár túrli árman,
Tıńlaǵanǵa meniń dártlerim qırman,
Qaysı jaydan, qay mákannan bolırsań,
Hasılıńnan xabar beriń, babajan.

Áne, anda balanıń sózlerin esitip, túrli-túrli jerlerinen kemis tawıp, shın balalığın, jol kórmegen shalalığın ańlap, názer salıp tıńlap, buni ermek qılıp, qorqıtınıqırap, bir jaǵinan sınańqırap, qorqaq bolsa atınan túsip qashar, aqılınan sasar, al, haslı batır bolsa meniń menen qarsılasar, túrli dálilge tutıp áńgimege talasar, qorqaq bolsa shin rasın aytar, batır bolsa túrli dálilge tartar, bul zańgardiń batır, qorqaqlığıniń arasın ashayın, qorqaq bolsa basımdı alıp qashayın, batırılıq nishani bolsa túrli jaǵinan qol berip iğbal-talayın ashayın, dep batırdı qorqıtıp, jala jawıp baba ne dá-lil oqıp tur eken:

— Ne sebepten qashtıń tuwǵan elińnen,
Qashqan menen qutılmaysań ólimnen,
Tús atıńnan, óz qolındı tez bayla,
Quwǵıñshıman Babaxanniń elinen.

Qıyın jerde saǵan qorǵan, panaman,
Izlep tappay kóp segbirge qapaman.
Aqshatawdan sansız jılqımdı aldırdım,
Atım sorasań men Kellepaz babaman.

Jeti jıllar ómirim gúliń soldırdıń,
Qartayǵanda kóp jánjelge qaldırdıń,
Usı bıyıl jeti jıldıń tolǵanı,
Aqsha tawdan sansız jılqımdı aldırdım.

Kóllerdi jaǵalar sharwa hám malshi,
Baylor tutınadı malay hám jalshi.
Qara kólden sansız jılqımdı aldırdım,
Haslım sorsań joq qıdırǵan quwǵıñshı.

Gúnasız men sorǵa, azaplar berdiń,
Hadal maldiń búgin qarasın kórdım,
At etip minipseń ala tayımdı,
Basqaların balam, qayda jiberdiń?

Áne, bul sózdi bala esitip, hawlıqpadı, saspadı, qorqıp sirá qashpadı.

— Ha, baba, jappa jalańdı, shıgarma báleli lalańdı, anıq bolsa sózleriń wayran etermen qalańdı, nahaqtan jılawıma asılıp shıgarma báleńdı, arraǵıraqtan júr juqtırmay qarańdı, seksende jasırıń, jumaqtan aq shashiń, jetim-jesirge asılıp, sarsań qılma balańdı, awhalımdı aytayın tıńla meniń nalamdı. Tórt jasımda atam ólip qum etti jiger xanamdı, zorlıq qılıp Babaxan talan etti malımdı, qol jolıma qaramay, tıńlamadı nalamdı, biygáná jurtımnan quwıp, sarsań etken jas balańdı. Jılap júrsem Aqsha tawda, batıp atqan uymada, áyne bir yarım jasında tawıp aldım ala taydı.

Usı jerge kelgelijeti jıldını tolǵanı. Mergenlikti úyrendik, ala tayım at bolıp buyırǵan duzdı shópledik. Ájelliden tiyer oq, búyirim shıqtı, tamágım toq, jalańdı qoy jan baba, tayımda kisiniń haqı joq. Kewilinde kóp hiylı qal, eki jetimniń sol halı, jala jappa babajan, atamızdıń naǵız malı, qalǵan túrli xalıqtıń sózi, joyılmaǵan naǵız ózi, tayda adamnıń haqı joq, Aqpan atlı atamnıń malınıń sarqılǵan izi.

Áne esitip bunı baba: — Álbette, Aqsha taw qayda, keneges mańǵıt qayda, qırq kúnshilik joldan qashıp bul shólistanda ne etip júrseń urı bolmasań, — dedi. Álbette, urı kisi el ishine jayǵaspayıdı, el ishinde urı mal baǵa alama, usınday adam bara almaytuǵın shólistanda baǵa aladı, — dedi. — Ol dályiliń menen qutıla almaysań, urı ekenligińdi, qashqın ekenligindi qılıp júrgen isiń-aq dálillep tur, — dedi. — Kóp sózdi qoy, teńlikti bilseń, nızamdı bilseń, alatay biziki, haqıń bolmasa taydan tús, basqasınan xabar ber, — dedi. Bul sózdi Bozuǵlan esitip, dálilden utılıp jan jerinen tutılıp, heshqanday dálil tawıp ayta almay, ǵarrińń túrin buzıq kórip, ózi ǵarrı kisi góy usıdan qashıp quṭılıp bolmas pa dep maqset qıldı. — Ha, balam, sen ol jedelindi qoy, — deydi baba, — sen jas jigitseń, men sek-sen bes jasar ǵarrıman, seniń dálilge toqtay qoyatuǵın túriń joq qoy, meniń seniń menen ayqasıwǵa halım kelmeydi, aytqan sózim ótpeydi, oylap turman seniń menen is pit-peydi. Bul jerde tórelesiwge tóre joq, arız aytatuǵın xan joq, júginisetuǵın qazı joq, sen jas jigit, men ǵarrı sóz

tıńlaǵanday er joq, sol kún shıǵarda kóringen Qapsıǵaylı qarataw degen taw bar. Sol tawǵa barayıq, sol tawdín kún batar astında tasları bar adır-adır, haq-haqtan biler qádir, aq tikenniń arasında túye yańlı kók tas jatır, tutqası da tayın, haq-nahaqtan berer payın, tutpaǵa hám sonday qıyın, haq-nahaqtıń ádıl sheshedi jayın.

Sol tasqa barayıq, haq kewil menen sol tasqa júgineyik, tastıń bergen tóreligi sol bolsın, tastı kótereyik, tas kótergen taydı alsın, tastı kótere almaǵan taydan quri qalsın. Qáne, haq bolsań soǵan turasań ba? — dedi baba.

Bul sózdi esitip Bozuǵlan qiyal etti, haslım haq edim góy, haqtı-haramdı ayıratuǵın bolsa, sen kótergen tastı men kótere almasam, tay góy tay, eshekke de zar bolǵayman, júr baba tasıńa! — dedi. Haq mańlaydan kóreyik dep, ekkisi jaǵalasıp, tutısıp, tirteklesip, jiǵılıp-súrinip tutısıwı menen tawǵa tarttı. Bozuǵlan názer salıp qarasa, qalıń aq tikenniń arasında qublaǵa oray berip túyedey shókip atqan bir kók tastıń jatırǵanın kórdi.

Áne, baba sonda:

— Qáne balam, ǵayratıń zor, haq bolsań kóter mına tastı! — dedi.

Bozuǵlan aytı: — Ha baba, seksen beste jasiń, bizden jeti ese ullısız, oylasam káramatlı jolińız, ulıq bolar, ózińiz kóteriń, — dedi.

Anda baba aytı: — Bul tas babanıń neshshe ret kótergen tası, men kótersem kóterermen qoyarman, eki ortada sen taydan ayrılıp piyada qalarsań. Niyetiń ilgeri jas bala eken-seń, ruqsat saǵan, kóter balam, kúshiń qanday eken, saǵan sınaq bereyin, — dedi.

Bunı esitip Bozuǵlan qarshıǵaday qabaq úydi, qáhárlenip mushın túydi, barlıq kúshin bilebine jiydi, kózin jumıp, lábin qırıp, qolaylanıp keldi. Bala tasqa pánje urdi.

Zárre janı qalmadı,
Harıp-sharshap talmadı,
Túye yańlı kók tas,
Bozuǵlanday balaǵa,
Mısqal awır salmadı,
Palwanlıq jolın basladı,

Qapa kewlin xoshladı,
Túye yańlı kók tastı,
Esik tórli aparıp,
Ílaqtırıp tasladı.
Óz-ózinen hayran boldı.
Tilegi qabil boldı.
Tastıń ornına názer saldı:
Güllengen baxıtlı oray,
Hayran boldı qaray-qaray.
Baqlap batır qarasa,
Batıl bolǵan bir mın jıl,
Seksen qabat keń saray,
Kórip boldı kewli jay,
Mol tiygendey úlesten pay,
Adamzatqa ne kerek,
Jiynawlı tur tay-tay,
Jas batırdıń jaw-jaraǵı,
Tutqı qalqan, bek sawıt,
Iliwli tur jaw quralı,
Ketti kewilden qıylı qal,
Erterek ótken batırdıń,
Iliwli tur er-abzalı,
Adam eskermestey jayda,
Qay zamanda bolǵan biná,
Qalǵan eken shań basıp,
Uńǵısı parań aq nayza,
Azar berip qol talmas, —
Darıǵan jerde jan qalmas,
Lap etsem shıǵar on batpan,
Ildiriwli turıptı,
Tutqası dándán aq almas.
Lap etsem shıǵar on batpan
Bir quwısta tur eken,
Sadaǵı tolı oǵı bar,
Sińirden quyma sarı jay.
Bulardı kórgen waqtında,
Barlıǵın kórip ańladı,
Aralap kórip tańladı.

Kókiregin basıp batırıń,
Ózin-ózi ógamladı.
Márt qabaǵın úyedi.
Qabil boldı tilegi,
Jumırlandı bilegi,
Jaqın boldı ereni,
Erenlerden sharapat,
Tayın etti keregin,
Kewili jarım jartı edi,
Pútinlendi sheregı.
Bozuǵlanday batırıń,
Atqa qarǵıp minedi,
Arǵımaqqa jem berdi,
Aq nayzani óngerdi,
Bozuǵlanday batırıń
Kúshin míńga teńgerdi.
Beline sadaq bayladı,
Batılı álemdi jayladı,
Erenler etip káramat,
Bozuǵlanday batırıń,
Qırıqqa kúshin tayladı.
Qabil boldı kóz jası,
Qıdrı boldı joldası,
Míń adamǵa tay keler,
Bozuǵlannıń bir bası.
Jılap júrgen muńı zarın,
Sırtınan alıp xabarın,
Joliqqan saqallı baba,
Erenler degen sol edi,
Tayın etken jaw-jaraǵın,
Qabil boldı kóz jası,
Aqsaqallı sol baba,
Qıdrı Ilyas babası,
«Jortqanda joliń bolsın,
Qıdrı baba degen men,
Basıńa qıyın is tússe,
Shólde kórgen babam dep,
Sen shaqırsań men tayın»

Esitip tálím aladı,
Bozuğlanday batırdıń,
Narday kúshi toladı.

Áne, batır kemalǵa keldi, batırlıq sultanatın tuttı, kiyik, qulannan Qapsıǵaylı toǵaydan qansha kereginse aldı. Qarındası Qansulıw menen kúsh biriktirip sháhar buzar degenniń bazarına kiyik satıp, Bozbulaqtıń boyınan esapsız dúnya jiy-nadı.

* * *

Esin bilgen neshsheler túrli nárseni maqset qıldı. Babaxan patsha da maqset penen jattı. Túsinde basında dastarı bar, ústinde aq kiyimi bar on úsh, on tórt jasar jas bala qolında dándan saplı qamshısı bar Babaxanniń jaǵasınan alıp: «sen nege jurtıńdaǵı jetim-jesirdi shuwlata bereseń, je-sir-jetimdi quwıp jaw-jawla degen ráwiyattı qaydan kórdiń, keynińe tezden qayt!» dep qamshısın kóterdi. Seskenip ketip edi, patsha shorship oyandı, oyansa túsi eken. Babaxanniń zárre janı qalmadı. Zordan ornınan turıp sárdarların, jasa-wil basshıların tolıq shaqırıp aldı.

— Áy, yaranlar, men aqıldan sasıp turman, ótkenlerden aqıl aytqanday, násiyatlap jubatqanday, erte zamannan sezip bilgendey, jumbaq sheshkendey garrı, aqılgóy, qáriya tabıl-ǵanday jer joq pa eken? — dedi. Esap aytıw káspı-kári, ras atı Ersarı, birdi yarım bolmasa adam eskermeytuǵın jaǵday-paz baba degen bar edi. Sállesi bar basında, jasi bir júz jígirmasında, bir qara joq saqalında, qálamı bar qoynında, táspisi bar moynında Qaraxanniń wáziri Qara wázir der edi. Babaxan buniń xabarın esitip, aldına shaqırıp aldı. Sá-lemlesti, qol alıstı, jay-jaǵday sorasti.

— Patsha balam, nege shaqırdıń? — degen edi. Babaxan istiń jay-jaǵdayın aytti. Istiń jónin, baǵdarın sorap alıp baba bilay dedi:

— Balam, meniń aqılımdı pátiwaǵa bassań «qırq adam-nıń atın bilgen qáliy bolmaydı» degen, birinshi kátqudalıq, sheshenlik, palwanlıq, batırlıq, júyriklik — sol besewi tuwıs-qan boladı, birin-biri qutqarmaydı, kátquda bolǵan ortada

bir awız sóz aytsa, barlıq adam sonıń sózin jópleydi, atanıń sózin bala tıńlaydı, júz adamdı jiqqan menen barabar boladı mańızı, bunnan seskeniwge boladı, bir adam palwan bolsa, ortada bir adamdı jiqla xanlar onnan seskenedi, batır degen sol boladı, — dedi. Sonnan tálim al, sen bul jiǵınıńdı aydap Bozuǵlannıń ústine barma. Burıńǵı kekti yadına saladı da ashıw menen on mıń áskerdiń birin aman qaytarmayıdı, bir sátte barlıǵın qıradı. Keyninen ózińe asılıdı, etken gúnańdı moynıńıa qoyadı gelleńdi aladı, tilimdi alsań jantaspa, — dedi.

Xan buğan: — Way-way ata, meniń kúnim endi ne boladı? — dedi.

Wázir: — Qorıqpa, Bozuǵlannan qutılatuǵın jayıńdı aytıp bereyin, — dep baba patshaǵa qarap ne bolatuǵının bayanlap bir sóz aytıp turıptı:

Júk arttırıń nar túyenıń beline,
Duwshakár bolǵanday dushpan qolına,
On eki aylıq azeigeni ánjamlap,
Sapar tarttır Kóbikli dáwdıń eline.

Ańlaysań ba joli jıraq-eregin,
Aldına tayın et barlıq keregin,
On bes mıń áskerge sonı baslıq qıl,
Gáwirdıń jurtına jol baslap júriń.

Qus ushalmas úsh ayshılıq joli bar,
Sendeylerdi talqan eter peyli bar,
Insan kórse tartıp jutar demine,
Taw jaylaǵan gewir degen eller bar.

Alıstan kóriner Daǵıstıń tawı,
Esapqa kelmeydi adamnıń jawı,
Kóp jıl boldı esitemen dabılın,
Patsha deydi Kóbikli degen bir dáwi.

Dáskerler áylegen házireti Muwsa,
Mártler saspas baslarına kún tuwsa,
On bes mıń áskerge sonı bas qılıp,
Daǵıstıń tawına balanı jumsa.

Sol jumıstı basla sonıń qastında,
Bozuǵlandı qoşsı qılıp qasıńda,
Giriptar qıl Kóbiklidey dáwlerge,
Ámel menen jetseń boyma basına.

Minip bedew daǵıstanda jelmeydi,
Adamzattı shıbın shelli bilmeydi,
Ámel menen dáwge jumsa balanı,
Soǵan barsa sirá aman kelmeydi.

Áne, Ersarı babanıń sol aytqan aqlı xanǵa jaman unadı,
maqpalǵa naǵıs oyǵanday kewilge júdá qonadı, xabarlasıp
tum-tustan hámmege maqul boladı, ushıp-ushıp quwanıp
xanǵa quwanısh boladı, ján-jaǵına jaltańlap, alamanın jiy-
nadı, shındawıldı shaqırıp ortada jardı uradı.

«Úsh ayshılıq kóli bar,
Úsh ayshılıq shóli bar,
Esap etip qarasa,
Altı ayshılıq joli bar.
Bariwi menen keliwi,
On eki aylıq segbir bar.
Aynalayın, el-xalqım,
Sol jábirdi moynıńa al,
Joldan qaytsań qarsılassań,
Belli jayıń ólimdar.
Kóphshilikke sóz bolıp,
Bolıp júrmeń gúnákar,
Ne keregiń tayınlayman,
Ólgenshe men xızmetker.
Qollansań jábir-jaza,
Ájelli óler jetse qaza,
Ángimeniń baǵdarı sol» dep,
Xalıqqa etti daǵaza.
Ortada jarshi at shaptı,
Túrli-túrli xabar taptı,
Barar jeriń Yakut taw dep,
Xalıqqa úgit tarattı.

Beline semser oradı,
Másláhattı quradı.
On eki aylıq azıq al,
Xalayıqlar, tez góamlan dep,
Jarshılar jardı uradı.

Al, Babaxan patsha górrı wázirge qarap:

— Ha, baba, tilińniń yaǵı bar, sózge sheber, tilge sheshen adam ekenseń, neshshe adam menen barsań óziń bil, dúnya, altın-gúmis kerek bolsa, meniń awır góaziynemnen qansha deseń al. Sol Bozuǵlandı meniń qasıma ákelip, maǵan ásker bası qılıp beriwdiń góamında bol. Alamandı tarqatsam qaytip qolıma iliniwi qıyınraq bolar, men áskerlerge siyasat qılıp, jasawıllargá, sárkardalarǵa buyrıq berip, iyninen basqan awır láńger boldı, qozi kóshiw qılıp, erte jatıp kesh turıp, gewirdiń sháhárın sorap áskerlerimdi aydap kete bereyin, sen sol Bozuǵlandı alıp keynimnen tez jetiwdiń góamın et zańgar! — dedi.

— Ájep, — dedi Ersarı baba. Jeti jigit qosshı alıp, aq boz attıń beline minip, on altı kún segbir salıp, túrli bálelerge qalıp Bozuǵlannıń otawına tayın boldı.

Bozuǵlan jańa atlanıp awǵa keteyin dep atır eken, qaptaldan shırp etti. Moynınan qushaqlap, kóziniń jası monshaqlap, aldad-arbap, qızıl tilin jallap, shayırlıq penen qáwender qusap Ersarı baba bes altı awız sóz sóylep turǵan qusaydı.

Juwırıp kelip qasına,
Bozuǵlanday balanıń,
Oń qolınan usladı.
Narday beli búgıldı,
Qabırǵası sógıldı,
Qanlı jas kózinen tógıldı,
Jan balam, dep zar jilap,
Jer qushaqlap jiǵıldı.
Dál boyınan qushaqlap,
Jalǵızım, dep zar jilap,
Óksip-óksip jıladı.

Sizdi izlep keldi babań,
Bolgandı beter bul dártim,
Ayırılmay japa-miynetim,
Tirimediń dúnyada,
Áyne toǵız jasında,
Jurtımnan qashqan qulinim.

Qazan urıp ómir gúli solǵandi,
Gúnasız ellerim wayran bolǵandi,
Atımdı sorasań Ersarı baba,
Haslı kárim kenegesten bolǵandi.

Biygúná xalqımnıń, kózde jası kól boldı,
Er azamat at astında jer boldı,
Kóbikli dáw kelip jurtıńdı alıp,
Jas qızlarım at aldında tul boldı.

Dáwletimniń taymaǵına bas boldı,
Árman menen kózi tolı jas boldı,
Babaxannıń baslarına kún tuwıp,
Sırtıńnan sıyındı, saǵan dos boldı.

Bozuǵlanım óz jurtına kelsin dep,
Jurtımdı sorasın, taxqa minsin dep,
Ótken gúnam ushın meni óltırsın,
Xalqımnıń jawına kómek bersin dep.

Kelsin dep buyırdı bizdi Babaxan,
Musılmannan sheyit boldı neshshe jan,
Ruwım aqmańǵıt, atım Ersarı,
Aytıp sózim ádá qıldım, Bozuǵlan.

Áne, baba mına sózin tamamladı, ǵarrınıń bul sózi
Bozuǵlanniń jeti júyesinen ótti, etin qırqıp, súyegine jetti,
batır ańqaw, er gódek ǵarrınıń sózine ha demey-aq inandı.

— Jaraydı, ǵarri, táwekel baramız dedi, Babaxanıńızdı
siylamayman, tuwǵan jerim ushın, atımdı tutqan ǵarri-qar-
tań ata-anamız ushın, kózi jaslı jas qızlar ushın janımdı

qurban etemen. Eńkeygen ǵarri, embeklegen jas, moynına pota salǵan qáriyalar, sırtımnan atımdı tutıp sıyınganlar bolsa solardıń haqqına bar kúshimdi sarp etemen. Eger bar-masam «Way, tuwmay ketkir-ay, sırtına aylanbadı, názer kózin salmadı, xabar almadı, atadan bolǵanı, Dáriwishalıdan tuwǵanı biykar eken», — dep, ǵargısti algánnan bar kúshimdi baǵısh eteyin. Ol ǵargısti almayın, belli námárt bolmayın, sarı ala atqa mineyin, aq sawıtımdı kiyeyin, «súyerimniń arqasında súymesimdi súyeyin», degen sóz bar burınnan, elatıma jeteyin. Kórinis berip xalayıqtıń aldında basımdı iyeyin. Tuwıp ósken jer ushın, atamdı kórgen er ushın, bir táwekel qılayın. Xalıqtıń ǵamı ushın ólsem sheyt bolayıń, ústem bolıp dushpandı óltirsem ǵáziy bolayıń. Sen áwel el-elatıń, qaldı xanińa sálem ayt, ol jerdiń arası qırıq kúnlik jol turadı. Biz baraman degenshe jaw tura ma, qıların qılıp ketken shıǵar. Atı shıqqan jas jigitler, xalqımnıń jas qızları jawǵa olja bolǵan shıǵar, Babaxanińa sálem, keynińe qarap qalmasın, barlıq áskerlerine bas bolıp ǵayrat sa- lip dushpanınıń keyninen qalmay quwa bersin, men atana, ağayinnen júdáman, bizdi qayǵırar ámenger joq, ózim menen qanalas on altı jasar qız tuwısqanım bar, sonı waqıtsha isenimli jerge ornalastırıp, jigirma bir kún degen kúni keyninen jetemen, — dep babaǵa ruqsat etti.

* * *

Tań attı, jáhánge jarıq tústi. Kóbikli dáw tutanıp qoya berdi, maydanǵa shıǵıp, wayran bolǵan qalasın kórip, ardańladı, juwırdı, jer tanabın quwırdı. Sestin esitken jerlerden, tajı taqqan dáwlerden qırq mıń dáw jám boldı. Bes mıńı kárkige mingen, bes mıńı pil mingen, on bes mıńı ǵashır mingen, piyadalar tolıp atır, jollarǵa sıymay kiyatır, qalaǵa qamalıp atır, Babaxan menen urısıwǵa tayarlıǵın kórip atır, topar-topar, shoq-shoq, iz-izinen jolǵa sıymay kiyatır, qalaǵa qamalıp atır, aq tuw, qara tuw, ala tuw adamdı qaplap baratır.

Bul aralıqta bayagi Aqpan baydıń Er Sultan atlı balası Bozuǵlandı izlep kelip, dos bolǵan edi.

Endigi sózdi Er Sultan menen Bozuğlannan esitiń:

Sol waqıtta Bozuğlan,
Babaxanday patshadan,
Aq pátıya aladı,
Som temirge qursanıp,
Polat ásbapqa bólenip,
Shashırap kúnler shıqqanda,
Eki batır shıǵadı.
Jaw quralı bes qural,
Qursanıp belge oradı,
Badana kózli aq sawıt,
Batırlar kiyip aladı,
Tuqtıydı baylap beline,
Qalqanın qolǵa aladı,
Urıspaǵa dáw menen,
Batırlar talaban boladı.
Babaxanniń aldınan,
At oynatıp baratır.

Bul sózdi aytıp Er Sultan qulaǵın salıp tıńladı. Álem jańǵırıp, jáhan gúnírenip, ashıwlı sherdey ińíranıp, bir qalmaqtıń lawlaǵan sestine báлent daǵlar lárzem berip turǵanın Er Sultan esitip shıdamadı. Qulaǵına kelgen díbis adam insanga megzemes, batırlar tańlanıp tursa, bir bále shıqtı maydanǵa:

At shapqan daǵdıń pástine
Sózler qatıp bolmaydı,
Xalıq etkenniń isine,
Qulaq salıń, xalayıq,
Zańǵardıń peshenesine,
Onbesti birden jutqanday,
Túse góysa dástine,
Boyın kórseń shinarday,
Ayaqları maladay,
Barmaqları dándanday,
Aybatına qarasań,
Sapar ayınıń on tórtinde,
Tuwrı kelgen báledey,
Gellesi bar qara úydey,

Moyını oraǵan shiydey,
Mańlayına qarasań,
Qara tawdıń dińindey,
Murnınıń tesigi,
Úníreyip qalıptı,
Qaralıǵın qarasań,
Tolǵan aydıń túnindey,
Qarasań onıń awzına,
Tawdan shıqqan jiraday,
Kózleriniń uyası,
Shamırqanǵan buwraday.
Basqan jerin ańlasam,
Góne japtay izi bar,
Mańlayında enegardıń,
Tostaǵanday kózi bar,
Tımsal alsam sózinen,
Jan seskener sózi bar.
Buǵan qarsılaspaǵay,
Eki ayaqlı esi bar.
Sońǵıǵa qalǵan ósektey,
Barmaqları keskektey,
Tısleriniń turpatı,
Hár qaysısı eskektey,
Aytıp boldım sıpatın,
Sonday eken bátshaǵar.
Qalaǵa qarap juwırdı,
Jer tanabin quwırdı,
Serkabına minedi,
Ayqırıp súren saladı,
Aqırǵan onıń sestine,
Taw teńselip, shayqalıp,
Taslar lárzem beredi.
Kórgenniń aqılın aladı,
Esitken hayran qaladı,
Bir baqırǵan sestine,
Tajı taqqan bir neshshesi,
Pilge mingen neshshesi,
Ğashır mingen neshshesi,
Qırıq mıń palwan jám boldı.

Bozuğlan Er Sultanga qarap bir sóz aytti:

Burıngılardan qalǵan jol,
Baylanbaǵay bizlerden qol,
Táwekel dáwdi men alayın,
Kóp jawdı aǵa, óziń al.

Baqshaniń gúlin ter, dedi,
Tamashamdı sen kór, dedi,
Jasiń ullı kóbín sen al,
Kóbiklini maǵan ber, — dedi.

Esitip onı Er Sultan,
Bozuğlanga ne deydi:

— Sózińe qolım qawsırdım,
Batırılıǵıńdı asırdıń,
Jolıń bolsın Bozuğlan,
Kóp xalaryıq meniki,
Dáwdı saǵan tapsırdım.

Attıń basın buradı,
Shuw dep qamshi uradı,
Kóp jiǵındı ayırıp,
Bozuǵlanday batrıń,
Allalap atlar qoyadı.
Gá ońına, gá solǵa,
Ínranıp nayza uradı,
Esabi joq jiǵınnıń,
Jartısın bólip aladı.

Qara lashın ushar bolsa,
Qara tawdıń basın gózler,
Aybınıp jollar ashadı,
Mártti kórgen kóp dushpanlar.

Er jiǵit qayım urısqa,
Kóp kerek hárdayım ǵurujǵa,

Márt jigit kirse sawashqa,
Besin shanship, onın gózler.

Sermegende ondı shabar,
Qolında jáwhar polatı,
Qarsılasqan dushpanǵa,
Qulashlap nayza uradı,
Qoldan kelse nabıt etiw,
Shını maqseti, muradı,
Esabi joq gáwirdi,
Qoyansha kórmey qıradi,
Kóbikliniń áskeri,
Apır-topır boladı.

Nebir mártler qaza tawıp,
Tirishilik boldı qáwip,
Túymesi altın bek sawit,
Sótildi maydan ishinde.

Nebir mártler keshti jannan,
Qan sel boldı keń maydan,
On oyaqtan, bes buyaqtan,
Topıldı maydan ishinde.

Qarshıǵaday qayqayıp,
Márt qabaǵın úyedi,
Eki batır maydanda,
Qaytpay jawǵa tiyedi,
Ekewi de dúnyada,
Erligi asqan er edi.
Janı qızdı sawashta,
Musılmanniń erleri,
Qazaaptı gáwirdiń,
Girewge asqan erleri,
Jılawında mágátker,
Sháhimárdan pirleri.

Qannan sel boldı keń maydan,
Tiydi gewirge topalań,
Keskir qılısh qolında,

Áyne quptan bolǵansha,
Sawash etti Er Sultan.

Baǵınıń gúlin shayladı,
Qolında qılısh jaynadı,
Kórgendi hayran áyledi,
Gewirlerdiń áskerin,
Qoyday qılıp aydaydı.
Sol waqıtta Kóbikli dáw,
Ash jolbarıstay ińranıp,
Amutın iynine salıp,
Qara jerdi teńseltip,
Ol maydanǵa shıǵadı.
Bulttay bolıp buralıp,
Som temirge qursalıp,
Ash jolbarıstay ińranıp,
Kúshigendey ǵarqıldap,
Aybatınan zańgardiń,
Qara taslar solqıldap,
Aybat etip kiyatır,
Bozuǵlańga tisin qayrap.
Keliń berman sen, dedi.
Ğapıl qalma, jas bala,
Qalama kelgen miymansań,
Awelgi náwbet seniki,
Ámeliń bolsa al, dedi.
Ğapıl qalma, eneǵar,
Ğayratıń bolsa sal, dedi.
Boyların kórseń minarday
Turpatına qarasań,
Mıń kisige bolar jay,
Tıńlap tursa Bozuǵlan,
Sóz etipti usınday.
Júregi tasqın, kewli bay,
Ońǵa basla bir quday,
Qayıp eren qırıq shiler,
Mádatkár bol bizge uday,
Kóbiklidey dáwińdi.

Atpaqtı kórdi belli ońay,
Ispixanlı sarı jay,
Shegimi qattı polattay,
Tilin bilgen batırǵa,
Mıń kisige bolar tay.
Sol qolına aladı,
Qozi jawırın oǵınıń,
Birewin julıp aladı.
Jebeyligin tolturnip,
Orap gezge shaladı.
Som jürektiń tusı dep,
Jan shıǵarıń usı dep,
Úzengige shirenip,
Kóbiklidey zalıımǵa,
Íńranıp jayın tartadı.
Áyne tawǵa tiygendey,
Atqan oǵı batırdıń,
Ses berip izge qaytadı,
Balaniń janı qalmadı,
Oq ótpesin ańladı,
Qaraǵay nayza qaltırap,
Dáwge qarsı at aydap,
Qarshıǵaday qalqlılap,
Kóbiklidey zalıımǵa,
Íńranıp nayza uradı,
Áyne tawǵa tiygendey
Kár etpeydi turadı.
Balaniń dadı jetpedi,
Qaraǵay saplı nayzası,
Tap uńǵidan sınadı.
Sebil qaldıń mennen dep,
Ílaqtırıp tasladı,
Aqırzman kún tuwıp,
Hayran bolıp turadı.
Aq baldaqtan usladı,
Qınapqa salsa qılt etken,
Suwırıp alsı jılt etken,
Baldaǵınan pal aqqan,
Júzlerinen qan aqqan,

Qáhárلense tas kesken,
Ispahanlı semserin,
Qolına batır aladı.
Shabalmasam maǵan shárt,
Kespey qalsań saǵan shárt.
Dep dágwe semser uradı.
Qara tasqa tiygendey,
Bileginiń kúshine,
Qolındaǵı semseri,
Hár jerinen ketildi,
Sawittıń bawı sótildi.
Batırdan náwbet ótedi,
Qarap turiń, xalayıq,
Dágwe náwbet jetedi.
Kóbiklidey dáwińiz,
Uradı hár túrli aybat,
Jaraǵan narday ińranıp,
Óltirmäge júdá qas,
Aybatınan zańǵardıń,
Lárzem berer daǵı-dash,
Turpatına qarasań,
Mıń adamǵa bermes bash.
Dáw qolına usladı,
On segiz batpan igri almas,
Xalıq etken pana bolmasa,
Siltegen jerde jan qalmas,
Dáw qolına aladı.
Tas tóbeniń ústi dep,
Jan shıǵarıń usı dep,
Íńranıp amud uradı.
Xalıq etkenge sıyınip,
Bozuǵlan qalqan tutadı,
Qalqanǵa amud tiygende,
Jıldırım kibi ot shıqtı,
Taw gúmbirlep ses berdi,
Esitken janlı maqluqtıń,
Shirin janı seskendi!
Bozuǵlanday qaysarıń,
Jiger kúshin saladı.

Qaymığa berip qolınan,
Qalqanı menen qaǵadı,
Awıstırıp amutın,
Tuwlap batır qaradı.
Maqset muradı bolmadı,
Amutın tiygize almadı,
Kóbiklidey dáwińniń,
Zárre janı qalmadı.
Qattı qáhári keledi,
Íńranıp sóley beredi.
Tawlardı buzar aybatım,
Jawdı qaytarar sawlatım,
Ne sebep bala ólmeydi
Qayda awıstiń ǵayratım.
Tuwrılap ursam tiymeydi,
Qayttı ma eken dáwletim.
Ashılǵan gúlim soldı ma dep,
Jerden tirewi bar ma dep,
Yalǵansı maǵan tar ma dep,
Shunatayday jay bala,
Ras-aq mennen zor ma dep,
Ardańladı juwırdı,
Jer tanabın quwırdı,
Ğapıl qalma, eneǵar
Shaqır alla-talańdı.
Bozuǵlannıń beline,
Íńranıp qolın saladı,
Shıbin shelli kórmeydi,
Kóterip jerden aladı,
Hesh ilajın taba almay,
Balanıń júzi soladı,
Shaq kele almay kúshine,
Qol ushında baradı,
Ashıw menen bátshaǵar,
Torgáy shelli kórmədi,
Bozuǵlanday batırdı,
Kóterip ketip baradı.
Aylandırip basınan,
Jerge bılǵap urdım dep,

Bozuğlanday batırdı,
Tiginen jerge qoyadı.
Dáwden náwbet ótedi.
Bozuğlanday batırǵa
Jáne náwbet jetedi.
Baylaǵan belge potası,
Qabil edi tobası,
Qiyın jerde joldası,
Tayın boldı qasına,
Wáde bergen babası.

Sağan berdim jan balam,
Seksen erdiń ǵayratın.
Tasqınlagań dáwletiń,
Arılǵay bastan miynetiń,
Aldıń mudam ashılıp
Arta bergey úmmetiń.
Saǵan baqish áyledim,
Seksen erdiń quwatın.

Úmit úzip bolma jádıl,
Jollarıńa men bir sayıl,
Basińa qiyın is tússe,
Shaqırǵan jerde men tayın.
Bozuğlannıń boyına,
Narday kúshi toladı,
Óz kewiline batırdıń
Júz adamday boladı.
Dini musılmán hasıl zat,
Peshenemde jazılǵan xat,
Hallaslap algá siyasat,
Ğawladı márttiń ǵayrati,
Ish, tísina toladı,
Seksen erdiń quватı.
Tasqınlap batır júregi,
Qabil boldı tilegi,
On adamǵa tay kelgendey,
Jumırlandı bilegi.
Kóbikliniń aybatı,

Otlar shashqan kózinen,
Batırdı jaman basadı
Bozuğlannıń ǵayrati.
Eki batır alıstı,
Jaǵaǵa qollar salıstı,
Birin-biri arqalap,
Íńranıp jambas urıstı.
Baqalaǵı mayısıp,
Belleri jayday qayıstı.
At shawıp daǵnıń pástine,
Hesh giriptar bolmaǵay,
Janlı bende dástine.
Tawlar saza beredi,
Eki birdey batırdıń
Íńrangán sestine.
Kóbiklidey qaysardıń,
Qattı qáhári keledi,
Ash bürkittey shabınıp,
Kerilip pánje uradı.
Dárpenbeydi Bozuğlan,
Sol waqtında Bozuğlan,
Qattı qáhári keledi,
Kóbiklidey zalımnıń,
Basın tígip omırawına,
Segiz kózden bek tutıp,
Bekkem taraq aladı.
Ekshep batır kóterip,
Toǵanaqtı saladı.
Dáwler ǵapıl qaladı
Zorlıǵın bala bildirdi,
Ekshep batır kóterdi,
Haq dizine mindirdi,
Awırlıǵı sonshelli,
Baqayday jerge kómdirdi,
Qızıl júzin soldırdı.
Qayǵıǵa kewilin toltırdı,
Ekshep-ekshep dáwińdi,
Kókirekke mindirdi.
Pitti maqset muradı.

Kewili álemdi oradı,
Erkin alıp qolına.
Kóterip batır turadı.
Dáwdiń beli taladı,
Bozuğlannıń qolında,
Awdarılıp baradı.
Kóbiklidey dáwińdi,
Tas tóbeden tasladı.
Dárya soqqan seńgirdey,
Jer tebrentip quladı.
Qanjardi qolǵa aladı,
Saqalınan bir tawlap,
Qarqıratıp shaladı,
Kóbiklini óltirip,
Mázi-máyrám boladı.
Kóbiklini óltirip,
Mánisine keltirip,
Bozuǵlanday qaysarıń,
Atqa qarğıp minedi,
At oynatıp qaysarıń,
Ersultanǵa keledi.

Ersultan sonda sóyledi.
Batırdı kórip quwanıp,
Bugan qarap ne dedi:

Mártlik penen urdıń jáwlán,
Aylandı ma bizge dáwran
Keldiń be aman qaysarım,
Aman shıǵıp dáw qolınan.
Qızıǵıńdı men kóreyin,
Er izime Bozuǵlan,
Dárwazanı ashıp bereyin.
Eki batır qosılıp,
Dárwazaǵa keledi,
Batırlıq jolın basladı,
Qáhár menen usladı,
Dárwazanıń sol jaǵın,
Túbinen julıp tasladı.

Taqtılar marjan sádepti,
Júrek baǵrı kábaptı,
Úyretip túr-túr ádepti,
Bozuǵlanday dostına
Ersultan berdi juwaptı.
At shawıp maydan dalaǵa,
Yad etip kámbıl panaǵa,
Alla salıp kiredi,
Kóbikli saldırǵan qalaǵa.

Kewili dárya kibi tastı,
Bozuǵlannıń súreni,
Daǵı dashqa sholastı,
Qashıp jatqan neshsheler
Bólingen qoýday shuwlastı.
At oynatıp ústinde,
Neshshesin at penen bastı.

Neshsheleri qarsılastı,
Birneshesin túyrep shanıشتı,
Qırıldı maydan ishinde.

Lala tarttı alaman,
At oynattı palwan,
Keskir qılısh qolında,
Sawash etti Bozuǵlan.

Márt qabaǵın úyedi,
At quyrıǵın túyedi,
Kóbikliniń qalasına
Ash bóridey tiyedi.

Urıs boldı tamasha,
Kirdi batır sawashqa,
Márt júregin basa-basa
At shaptı maydan ishinde.
Aradan úsh kún ótkende,
Qarsılasar palwanın.
Qalǵan qutqan jawların,

Atı shıqqan dáwlerin,
Tuqım qurt qılıp sap etti.

Kóbiklini óltirip, malı-múlkin talan qıldı. Babaxanǵa Bozuǵlan úlken abıroylı boldı. Ersultan, Bozuǵlan bas boldı, patshaniń waqtı xosh boldı, urıstan qalǵan áskeŕin ertip, toǵız ay aradan ótkende haqtan inayat, jaqsılardan sharapat, qayttı deydi jurtına Babaxan saǵıw-salamat.

* * *

Kúnlerden kún ótti, otız bes kún aradan ótti. Otız bes kúnde Babaxan elatına jetti. Elatı esitip sıbzıǵı-sırnay shertirip, waqtı, xoshlıq ettirip, saz-sáwbet qurdırıp, túrli sazlar urdırıp, Bozuǵlan menen Ersultandı xalqı qalaǵa kirgizdi.

Babaxan patsha xalqına daǵaza qaǵıp, eli-xalqın jiydirdi, tórt qırılap oshaq oydirdi, tuwmaǵan tuwdı soydirdi, toytamasha ettirdi, altın qabaq attırdı, gernay-sırnay tarttırdı, waqtı xoshlıq ettırdı. Babaxan tamashasın tarqatıp, Bozuǵlanga qarap:

— Balam, sen dúnyaǵa kelmesten burın atań meniń jurtımda payda boldı. Sen dúnyaǵa keldiń, atań úsh jasińda óldı, esapsız dúnya qolińda qaldı. Hár waqıt dúnya adam balasın joldan shıgaratuǵını anıq, atańnan qalǵan dúnyaǵa qızdım. Haram nápśime kúshim jetpedi, seni kózge ildirmey, malı-múlkińdi tonap aldım, hesh gúnań joq edi, seniń jurtımnan qashpaǵıńa sebep boldım. On mıń áskeŕ aydap saǵan talap qıldım, jarı jolǵa kelgende ǵarri wázır degen babanıń tili menen seni óltirmek maqsette Kóbikli dáwge sapar qıldım. Jaqsı, sen dáwdı óltirdiń, neshshe jıllar dushpan boldım, ilahiyda baslap júrgen seniń abıroyıń eken, men onı jańa bildim. Endi, saǵan xalayıqtıń alındıa dushpanlıǵımdı qoydım, tilimnen iqrar boldım. Altın taǵım, malı-bağım, eli-xalqım, paytax jurtıım saǵan ılayıq bolǵay, balam. Basıńa dáwlet qus qondı, meniń basımdaǵı baxıt saǵan ılayıq boldı, barlıǵınıń iyesi sen boldıń. Alpis eki jasıma shıqtım, alpis eki jasıma shekem biyperzent boldım, sen endi meniń qıyametlik perzentim boldıń. Atasınıń múlkine balası iye boladı, mine, miniń taxtqa! — dedi.

Bozuğlan dálilden utilıp, úsh mártebe qullıq etti. Bozuğ-lanniń basına quş qondı, tilegi qabil boldı, qast etkenniń júzi soldı, ótken jábir umit boldı. Bozuğlan taxtqa mindi. Artıq-kemis aytısıp, salamat penen xoshlasıp Er Sultan eline qaytti.

Bozuğlan Babaxannıń altın taxtına minip, xalqına ádillik tóre berip, bársheni bir kózde kórip, jurtı abatshılıq bolıp, murat maqsetine jetti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dárwishali bay menen Aqpan baydín áwliyege túnewine ne sebep boladı?
2. Babaxan patsha Dárwishali baydan qalǵan dúnnya-múlkti ne sebep tartıp algan edi?
3. Bozuğlan shólde ushırasqan baba menen nenin ústinde tartısadı?
4. Shólde ushırasqan baba kim edi? Bozuğlangá qanday sharapati tiyedi?
5. Ersarı baba Babaxan patshaǵa bergen aqılında nenin názerde tutqan edi?
6. «Onbesti birden jutqanday,
Túse góysa dástine,
Boyn kórseń shınarday,
Ayaqları maladay,
Barmaqları dándanday,
Aybatına qarasań,
Sapar ayınıń on tórtinde,
Tuwrı kelgen báledey»,
— dep kimniń obrazı súwretlengen hám kórkem súwretlewdiń qaysı túri qollanılǵan?
7. Dástanda Babaxan patsha obrazınıń unamlı tárepleri qaysı jerde kórinedi?
8. Dastandı oqıń hám syujetı tiykarında qısqasha gúrriń jazıń.

«MÁSPATSHA» DÁSTANÍ

Dástan tuwralı ulwma túsinik. Bul qaraqalpaq dástan-larınıń ishinde basqa dástanlar menen salıstırǵanda oǵada az izertlengenleriniń birewi bolıp esaplanadı. Basqa dástanlar siyaqlı avtorı belgisiz bolıw menen bir qatar, qashan dóretilgeni tuwralı da aniqlanǵan pikir joq. Dástandaǵı qaharman-

lardıń tariyxta bolǵanlıǵın dálilleytuǵın ya awızeki, ya jazba túrinde heshqanday maǵlıwmat joq. Geypara ádebiyatshılarımız dástannıń mazmunına, qurılısına, tiline tiykarlana otırıp, «Alpamıs» dástanınıń izi menen jazılǵan, sońǵı waqıtłarda, atap aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń Túrkstannan kóship kelip, Xorezmde jasaǵan waqtında dóregen dástan degen pikirdi keltirse, al ayırımları ol Buxara aymağında dóretilgen boliwı kerek degen shamalawdı bildiredi.

Ulıwma shıǵarmanıń barlıq waqıyası boyinsha ol sońǵı waqıtłarı dóretilgen, degen pikir durıslaw kórinedi.

Bunday dewimizge sebep, «Máspatsha»daǵı waqıyanıń kompoziciyası da, unamlı, unamsız qaharmanlardıń minezlemesi de, olardıń taǵdırı de «Alpamıs» dástanı menen oǵada jaqın. Dástanda ushırasatuǵın geypara qosıqlar tutası menen «Alpamıs» dástanındaǵı qosıqlarǵa uqsas keledi. «Alpamıs» dástanın XVI ásirden soń dóretildi dep qabil etsek, eki dástan arasındaǵı uqsaslıq «Máspatsha» dástanınıń sońǵı dástan ekenligin ashıq kórsetedi.

Dástanniń ulıwma mazmunında kóshpeli sharwashılıq turmıs emes, otırıqshı diyqanshılıq turmıs tiykarǵı orındı iyeleydi. Bóget, jap qazıw, júweri egis — diyqanshılıqqa tán nárseler sóz etiledi. Qalıń malda, maldıń ornına aqsha almastıradı, suwpi, iyshan siyaqlı din iyeleri, meshit, medrese salıw sóz etiledi, ruw bası feodaldıń roli basqa dástanlardaǵıdan anaǵurlım ózgeshe kórsetilip, sońǵı waqıttaǵı ruwshılıq turmısqa jaqın.

Bul jaǵdaylardıń barlıǵı derlik eń uzaq bolǵanda XVII ásırdań aqırındaǵı bergi qaraqalpaq turmısı ushın sıpatlı nárseler.

Shıǵarmadaǵı «nayıp, dáris, andan, kent, wáliyat, dúrmin» siyaqlı kóp ushırasatuǵın sózler de tiykarǵı faktler bolıp xızmet ete almasa da, shıǵarmanıń sońǵı waqıtłarǵa tiyisli ekenligin kórsetedi.

Usılarǵa qosa Ayparşanıń:
Amanda, gúmanda basımnıń sawı,
Keynimnen qalmadı qalmaqtıń jawı, —

degen sózin alsaq, dástandaǵı waqıyanı sheshiwshi qaharmanlardıń da sońǵı waqıtta ómir súrgenligi anıq boladı.

Olay bolsa, usını sóz etiwshi dástanniú dóretiliw dáwiri de sońgi waqıtlarǵa tuwra keledi.

Qońsı xalıqlardıń ashıqlıq dástanlarınıń kóphshiligi derlik, («Qız jipek» — qazaqsha, «Gárip ashıq», «Sayatxan-Hamra» h.t.b.) sóz etetuǵın turmısına tiykarlanıp, basqa dástanlarǵa salıstırılıp, sońgi waqıtta dóretilgen dástanlar dep shamalanańdı. Usı dástandaǵı bas qaharmanlar (ashıqlar) óz elinen qız tappay, basqa ellerge ketip, qız qıdırادı hám sol ellen-den tabadı.

Tap usı sıyaqlı syujetlik baǵıt «Máspatsha» da bar. Máspatsha ózine teń qızdı óz eli Keneges jurtınan, Xorezmnen de tappay Tama eline ketedi. Bul jaǵday qońsı xalıqlar dás-tanları sıyaqlı «Máspatsha»nıń dóretiliwin sońgi ásirler dep shamalawǵa múmkinshilik beredi.

Erterekte dóretilgen dástanlardıń kóphshiligi qońsı xalıqlar-dıń kóphshiliginde bir-birine jaqın nusqada ushırasıp otıradı. Al sońıraq dóretilgen dástanlarda bunday sıpatlar ushıras-paydı.

Usı közqarastan qaraǵanda da, «Máspatsha» dástanınıń variantları basqa xalıqlarda barlıǵı tuwralı maǵlıwmat joq.

«Máspatsha»nıń dáwirin aniqlawda XIX ásirdegi ádebiy shıgarmalardıń óz avtorlarınıń saqlanıw máselesi de eske alınıwı kerek.

Óytkeni, XIX ásirdegi shıgarmalardıń barlıǵınıń óz avtor-ların saqlagan túrde bizge kelip jetiwi, eger «Máspatsha» XIX ásirde dóretilgen bolsa, «Aqmaq patsha», «Bozataw» hám taǵı basqalar sıyaqlı óz avtorın saqlawı kerek góy — degen pikir tuwıladı.

Minekey, usılardıń barlıǵın juwmaqlap aytqanda, dástan-nıń dóretiliwi eń beri bolǵanda XVIII ásirde bolıp, XIX ásirde kúshli ózgeriske ushıraǵan dep shamalaymız.

Usıǵan baylanıslı dástanniń dóretilgen ornın Türkstan dep, kúshli ózgeriske ushıraǵan ornın — Xorezm dep shama-law maql boladı.

Dástandaǵı sóz etiletuǵın hádiyselerdiń Shırshıq dáryası-nıń boyındaǵı qaraqalpaqlardıń turmısı menen de tiǵız bay-lanısı bar.

Dástanniń baslı qaharmanları. Dástanda qatnasiwshılar kóp bolǵanı menen, olardıń barlıǵına birdey tamamlanǵan

obraz berilmegen, kóphshiliginiń dástandaǵı waqıyaǵa qatnasi epizodlıq yamasa tolıq ayaqlanbaǵan sıpatqa iye, (Ábdikárim, Labaq h.t.b.) geypara qaharmanlar bas qaharmanlardıń tágadirin ya awırlastırıw, ya jeńillestiriw ushın xızmet etedi (Alańgasar dáw, qalmaq, at seyisiniń anası).

Geypara qaharmanlar isi, minezi jaǵınan bir-birine jaqın (Babaxan, Orazalı).

Sonlıqtan shıǵarmanıń barlıq qaharmanlarına baspa-bas toqtamay-aq, tiykargıların, yaǵníy unamlı obrazlar sıpatında Máspatsha menen Ayparshani, unamsız obrazlar sıpatında Babaxan menen Hayarbabanı sóz etiwdiń ózi jetkilikli.

Máspatsha. Dástannıń atı da, waqıyası da usı Máspatshaǵa baylanıslı. Usınıń ózi-aq, onı dástanda sheshiwshi orındı iyeleytuǵın tiykargı qaharman ekenin kórsetedi.

Máspatshaniń minezinən aldı menen kózge túsetuǵın belgileri shın muhabbatı, sadıqlığı taza jüregi, kúshli jigeri. Xalıqtıń dástanda Máspatshani unamlı qaharman sıpatında súyiwininiń sebebi de onıń sol belgilerine tiykarlanadı.

Ol Tama eliniń qızı Ayparshani súyedi, onı óz eline alıp kiyatırıp kóp qıyınlıqlarǵa ushırasadı, kóp sanlı jaw menen urısadı,jeti jerinen oq tiyip, jeti jıl tawda sergizdan boladı. Biraq óz súyiklisine bolǵan muhabbatına sadıq qaladı.

Máspatshadaǵı muhabbat turaqlı haqıqıy gúressheń mazmunǵa iye. Ol óz muhabbatına sadıq, onı qorǵaw, óz maqsetine jetiw ushın kúsh te, qural da jumsap, batırılıq penen gúrese aladı.

Sonlıqtan da, Hayarbabanı quwıp ketip, bir jaqtan Babaxan 18 miń láshker menen kelip Ayparshani alıp ketken waqta, óz súyiklisinen ayrırlıǵan Máspatsha:

Jaǵamnan sel bolıp aqtı kóz jasım,
Yarımnan ayrırlıp eńirer bul basım —

— dep zarlaw yamasa Majnun atqa ótinish aytıp qayǵısın bólisiw menen ǵana shegaralanıp qalmayıdı, al, «ya Ayparsha yarımdı alıp qaytaman, ya jaw qolında ólip qaytaman» dep jawǵa atlanadı, qaharmanlıq sawash júrgizip, jawdı qıradı.

Máspatshada óz súyiklisine bolǵan sadıqlığı, turaqlılığı tiykargı orındı iyeleytuǵını durıs, biraq ol tek turaqlı ashıq ǵana emes, al kúsh jigeri tolısqan batır bolıp ta esaplanadı.

Onıń kóp sanlı qalmaqqa jalǵız ózi toqtam beriwin aytpay-aq, qalmaqtıń ardaqlaǵan Alańgasar dáwiniń, ol jeti jerden oq tiyip jatırǵanda qasına barıwǵa qorqıwınıń ózi joqarıda aytqanımızǵa dálil boladı.

Máspatshadaǵı tiykarǵı belgi turaqlı ashıqlıq degennen, ol ashıqlıqtı ayırımlap alıwǵa, Máspatsha ózinde bar bolǵan batırıltı tek ashıqlıq jolında jumsayıdı dewge bolmaydı. Onıń yardı shin súye algan jüregi, eldi de solay súye aladı, elge túskən qıyınhılıqtıń ózine túskənin maqul kóredi.

Onıń aqırǵı ret Ayparsha menen elge ketip baratırıp, qalmaqtıń sansız láshkerin kórgende; «bular az ǵana Kene-geş elime barıp shawıp alsa, ádıl er boldım ne, ya qara jer menen teń boldım ne, usı jerde qalmaq penen urıs eteyin, ya óleyin, ya qalmaqtı dinge endirip qaytayın» — dep aytqan sózi de ondaǵı el súyiw sezimine baylanıslı.

Máspatshadaǵı ańqawlıq, isengishlik tikkeley aqlsızlıqtıń belgisi emes, al aq kókirek, aq kewillilikti, ózi haqıqattı sóyleytuǵın, aldaw, hiyleni bilmeytuǵın joqarı adamgershilikli adamnıń kórinisi.

Kóp sanlı Babaxanlar basqarǵan hayal-qızlarga kózqaras, shańaraqta, muhabbatqa juwapkersizlik tán bolǵan sol dá-wirde, óz súyiwshiligine turaqlı bolıw, turmısqa jeńil qaramaw, hayal-qızlardıń adamgershilik qádirin tolıq túsiniw hám húrmetlew, ulıwma alganda Máspatshaniń unamlı belgisi, mine usılar.

Ayparsha. Dástandaǵı barlıq waqıyaǵa Máspatshadan da góre kóbirek qatnasatuǵın, unamlı qaharmanlardıń táǵdırını jaqsı nátiyjege erisiwinde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın Ayparsha.

Ayparshada Máspatshadaǵı unamlı belgilerdiń barlığı da; turaqlı súyiwshilik te, óz muhabbatı, óz basınıń erki ushın gúrese alatuǵın kúsh te, jiger de, batırılıq ta bar.

Ol tek sırtqı forma jaǵınan sulıw shıraydıń iyesi emes, al ishki mazmun jaǵınan da sulıw, taza turaqlı hújdannıń, parasatlı aqıldıń, jawingerlik jigerdiń de iyesi.

Neshe jıl boyı el qıdırıp, óz teńin Máspatshaniń, onıń jüreginiń talaplarına tolıq juwap berip, Máspatshani turaqlı ashıq batır jigit dárejesine kótergen de, onıń usı belgileri.

Ózimniń teńim dep Máspatshaǵa qosılǵan Ayparsha, Máspatsha menen birge talay qıyınhılıqqı dus keledi hám

oğan qarsı gúresedi, biraq gúreste jeńilip eki ret jaw qolına túsedı, kúshli jawdını qolında qol-ayağı baylawlı, bası qamawda ilajsız qaladı. Onı bendelikte uslağan Babaxan da, Orazalı da, oğan qayırqomlıq, saltanat ráhátin wáde etip ózlerine qosılıwǵa usınıs etedi. Biraq buğan Ayparsha kelisim bermeydi. Óytkeni, oğan xanniń saltanatı, gáziyenesi, baylıǵı qádirli emes, taza júrekli, sap hújdanlı insan menen turmıs qurǵandı abzal biledi.

Babaxan menen Orazalı oğan usınıs etip gána qoymastan, eger kelisim bermese ólim qawpin de eskertip qoyadı. Júregi qulshılıq, zulimlıq aldında bas iyiwshilikke qorqinishqa emes, erkinlikti súyiwshi sezimge tolı bolǵan qız, ólim qáwpi aldında da aqılın joytip baǵıtın ózgertpeydi, óz súyiklisinen bas tartıp, basqalardıń iǵbalına jiǵılmaydı.

Ol zulimlıqqa baǵınıw — ózińdi-óziń qorlaw, al óz baxtı ushın gúresiw, baxıtlı ómir súriwge erisiw dep túsinedi.

Onıń bul seziminiń taǵı bir kúshli jeri, qıyınlıqqa qarsı óz gúresiniń jeńisli bolıp shıǵıwına tolıq isengen túrde háreket etedi. Shıńında da istiń nátiyjesi Ayparsha oylaǵanday bolıp shıǵadı, ol algá qoýǵan maqsetine jetedi. Babaxan ólimge húkim etken waqtında:

«Kelin bolıp túse almadım, Kenegestiń jurtına» dep ármán etken Ayparsha:

Munnan barsań, mennen duwayı sálem,
Kórmesem de ırza bolsın ózime,
Qayın ata, qayın ana, tuwǵan eneme,
Munnan barsań mennen duwayı sálem,
Ózińniń teń joldas, jora dostıńa, —

deydi.

Ayparsha dástanda Máspatshanıń súyikli yarı, jawinger joldası gána emes, aqlgóyi de bolıp kózge túsedı. Onıń:

Jaw aldında qasha górmə ladanım,
Batır xalqı jawdan qashar bolar ma?
Jaw aldında sasa górmə ladanım,
Izden kelgen dushpan kewlin ósirip, —

degen sózlerinde qanshelli parasatlılıq barlıqtı túsiniw qıyın emes.

Ulıwma alganda Ayparsha menen Máspatsha ekewi bir obrazdını bir-birine uqsas eki jağı.

Hayyarbaba. Bul ulıwma dástanlarda, erteklerde ushırasatuğın xalıqtıń qálewli adamınıń jolına kesent jasaytuğın juwha, jádigóylerdiń ayriqsha tipi. Buni «Qırq qız» dástanındaǵı Arıslan menen qarındası Altınaydıń abırayın tógiwge urıngan Nadırshaniń malayı Qulımsay menen «Alpamıs» dástanındaǵı Alpamıstı aldawlıq penen zindanga salatuğın sum Mástan kempir menen qatar qoyıwǵa boladı.

Onda mol turmıs tájiriybesi bar, Ayparshaniń da, Máspatshaniń da barlıq jaǵdayın biledi.

Dástanda da Hayyarbaba ayıbına ılayıqlı tiyisli jazasın aladı, islegen hiyleleri óz basına jetedi. Dástandı dóretken xalıq Hayyarbabani usınday ádıl jazalaw arqalı «ózgege gór qazba, óziń túseßeń» demekshi boladı.

Babaxan. Bul barlıq dástanlarda ushırasatuğın zalım xandardıń birewi bolıp, Hayyarbabaǵa oǵada jaqın. Ekewiniń ayırması, Hayyarbabaniń hiyle menen islegen jaramsızlıǵıń, Babaxan kúsh, qural menen isleydi, birewi sum buzaqı bolsa, birewi qara kúshine isengen topas zalım.

Babaxandaǵı aldı menen kózge túsetuğın qásiyet xalıqtıń qanın sorıp, jatıp isherlik, toyıp sekiriwshilik, aq-qaransi ayıra almaytuğın aqılsızlıq, xoshametke másiretuğın jel ókpelik, aytqan sózge aldı-artına qaramay ere beretuğın ermehsilikten, qızgánsashaqliqtan ibarat.

Ol Hayyarbabadan Ayparshaniń xabarın esitedi, onıń aytqan úgitine erip, óz jolı menen ketip baratırǵan jolawshıllarga kóp sanlı ásker atlandıradı, ózgeniń baxtın qızgánanı, óz xalqınıń kóplep qırılıwına sebepshi boladı. Kóp sanlı kúshke súyene otırıp, Máspatshani aqsattı, Ayparshani qolǵa túsiredi. Biraq endigi jaǵın kelistiriwge de uqıbı joq, qızdırıń aldawına erip, aydawına júredi, aytqanın qıladı, topaslıǵınan oyran boladı.

Ol aqıl jaǵınan ǵana emes, qara kúsh jaǵınan da hálsız.

Babaxanniń unamsız bet perdesi mine usınday. Al, onıń inisi Orazalı bolsa, Babaxanniń usı jerkenishli qásiyetleriniń tolıq miyrasxori.

Dástandaǵı basqa qaharmanlar óz belgileri menen usı eki túrli qaharmanlardı tolıqtırıwshi bolıp esaplanadı.

«MÁSPATSHA» DÁSTANÍ

(úzindi)

* * *

Erte áyyem zamanda, ol zamanniń qádiminde, Buxar degen jurtında, Bulıngır dáryasınıń jaǵasında Sárxebiz degen sayında, qaraqalpaq xalqında, Keneges degen ruwda, qolı jetken hár jaqtan, alláǵa qılıǵı jaqqan, toǵız túlik mal baq-qan, talabı aldına shapqan, saqıylıqtan atı shıqqan Ábdikárim degen bay dúnyaǵa keldi. Tórt túligi say boldı. Jasi qırqqa kelgenshe biyperzent boldı. Perzent dárkar bolıp, júzleri gúldey soldı. Ah shekti, kózinen qanlı jas tóktı.

— Jasım qırqqa jetti, qızıqlı mähálim ótti. Waqtım pitip, ájel jetse, toǵız túlik malıma, sonsha mal-múlkime, kimler iye boladı, — dep ózinен-ózi oylanıp, qattı nala shekti. Atı shıqqan eldi jiyip, as berip, qariyalardan duwa alıp, ótkenlerdi yadqa salıp, sámen jorganiń beline minip, jorgásın súrip, Bulıngırsayıdı jaǵalap, tórt túlik malın aralap, kewlin-degi ármanın aytıp, kóllerdi jańgırtıp, Ábdikárim bay bir nárse aytıp baratır:

— Xalıq áylegen beriwinde joq miniń,
Aldımda ağám joq, keynimde inim,
Qızıqlı mähálim ótti, ne bolar kúnim,
Iyesiz kóp maldan maǵan ne payda?

Basıma túsip tur qayǵı quyashi,
Sońı buziq biyperzenttiń uyası,
Pada-pada maldan maǵan payda joq,
Perzent eken adamzattıń miywasi,
Qiyal etsem hesh gúmansız ótemen.

Payanı joq bárin taslap ketemen,
Bayqas etsem, aldi-artımda nishan joq,
Iyesi joq maldı jiynap netemen?
Bayqas etsem, aldi-artım nishansız.

Mańlayǵa mal pitti esapsız-sansız,
Xalıq áylegen, iyesin ber malımnıń,

Qıyal etsem bul mal mağan payansız.
Qatar-qatar dál bedewler oynasa,
Qazanlarım tolı mayǵa qaynasa.

Altı túlik sansız maldan ne payda,
Keynińde iye bolar perzent qalmasa,
At suwgardım báleñt tawdıń qaǵınan,
Qırq jıl dáwran ettim iǵbal-baǵımnan.

Mallarımnıń iyesin ber qudayım,
Saqlaqaysań biyperzentlik daǵınan,
Qast etkennen ar-namısın alganday,
Sózler aytsa esitkenler inanǵanday,
Sahadatlı bir ul bergil, qudayım.

Múlki-áshiyama iye bolǵanday,
Jigirmada qondı basıma dáwlet,
Qolım jetti, qurdım sultanat-sawlat,
Tórt túlik malım bári jolına,
Bergeysiz qudayım, sahadatlı perzent.

Áne, sol niyettiń ústinde bay beli búgilip, kózde jası tógilip, daǵıstanda ketip baratır. Sahrada jeti jaslar shamasında túri basqa, aq tayaǵı astında báleñt tawlardıń pás-tinde, biri qashıp, biri quwıp, ilaq oynap júrgen eki balanı kórdi. Jol ústinde bay qaptalınan ótip baratırsa, balalar juwırısıp aldına keldi:

— Há ata, balańa at satıp almaysań da? — dep baydıń aldına kelip jabırlaşıp turdı.

— Há atınızdıń bahası ne turadı? — dedi bay.

— Jeti pul ata, — dedi.

Áne, waqtı xosh bolıp, at ústinde otırıp, bala basına jeti puldan berip, bir atın alıp jónine kete berdi. Keshte padashı malların baqlap, jılqımanların taqlap, jumısın bár-jaylap, Ábdikerim bay úyine bardı. Ínírsıdı, jattı, yarım aqsham waqtında baydıń kózi uyqıǵa ketti, hadal tilektiń qabil waqtı, yarım aqsham waqtında baydıń kózi uyqıǵa ketti, bir ájayıp tús kórdi. Túsinde ne kórdi. Keshegi bergen jeti jas balalar jám boldı, aldına keldi.

— Há, baba, sen bir tırnaqtıń daǵınan el xalqıńa kóp nalish ettiń, jeti ǵayıp dep sebil boldıń, bir tırnaq dep altı túlik maǵıńdı baǵısh ettiń. Jeti ǵayıp degen biz edik, nalishińa shıdamadıq, biziń jarıfqaw, ǵargaw qolımızdan kelmeydi, xabar beriw qolımızdan keletugın edi. Seniń mütajıńdı aytıp, qudaydırıń aldına úsh mártebe bardıq. Sen ushın jıladıq, saǵan jalǵanshıda perzent jazılmaǵan eken. Maqsetińdi soradıq, qudaytala seniń kóz jasińdi qabil etti. Bizlerge shápáát etti. ... Áne sol sóz baydıń qulaǵına ornadı. Bay shorshıp oyandı. Oyansa, túsi eken, tóseginde jatır, esitken sózler yadında tur. Ábdikerim bay ne bolǵanın bilmedi. Shorshıp ornınan turdı. Kiyiktey moynın burdı, qudayǵa shúkirlık qıldı. Quwanıshi qoynına sıymay, otırıp paraxatı bolmay, kórgen awhalın heshkimge aytpay, jeti mal súyinshi aytıp, quwanıshıń jolin molayıtip, Xora-saǵa qoy, áwliyege at aytıp, eli-xalqı, ǵárip-qásérin jiy-natıp, búlingenine qaramay, heshkim halın soramay, on qara soydı. Xalıqtıń kewline jetti, qoldan kelse qayır etti. Hadal jep alganına juma aqshamı niyet etti. Keshikpey-aq, Qarashashtiń boyına hámile pitti. Quwanıshlı kúnler jetti. Jerik asınıń waqtı jetti. Qarashash dúnyada taǵam qapılǵanday, jolbarıstiń júregine jeridi.

— Kewlim boldı aqqan bulaq, ármanım sol kewilimde daq, jolbarıstiń júregin bir tislesem, eki dúnyada ármanım joq. Aytar saǵan arızdı, qostarına sol parızdı, jerik asın tawıp bermek, moynıńızǵa qarızdı. Sıyındı naǵız pirine, jetkerdi baydı jerine, jerik astı tawıp bermek parız eken erine. Taptı baba úlken dawdı, oylap kórseń tilsiz jawdı. Endi baba belin buwdı, basına kúnler tuwdı.

...Adam barmas, jollar alıs, allaǵa jetkendi nalıs. Bir jeti kún ótkende, Sasıq kól degen ultanda kórdı qopaliq qamıstı. Qolı kelgen jiǵittiń abırayıń alla jabadı, dushpanlarınıń sırtınan, túrli jaman at taǵadı, talap etip, izlegen bele ağashtı tabadı, — degen sóz bar burınnan nesheni ájel jerje jiqtı, tabılmayı onday miqlı. Abaysız kiyatırsa sarı qamıstıń ishinde, qarsılap jatqan ash sherdiń baba ústinen shıqtı. Tabırayıtip tabanın, tikireytip tüklerin, japırıp eki qulaǵın, shabayın dep oqtaldı, bermey baydıń hamalın, tarıltar boldı zamanın, denege kúsh topladı, bayǵa ózin atıwǵa ińıranıp

jolbarıs oqlandı. Janı qalmay bayınız, jipektən názik torqadı, batırılıqqa shorqadı, jaratqan dep zar jilap qaltırap qattı qorqadı. Atatugin hal qayda, qashatugin jol qayda, ayı jaman alınıp, qattı qorqıp qamığıp, jatqan jerge jalınıp, bay mınanı aytadı:

Qandım seniń oylarıńa,
Esim ketti boylarıńa,
Dür shashılsın jollarıńa,
Ayǵa shap, sherim ayǵa shap,
Túriń shubar, bilegiń aq,
Men jolińda turıppan taq,
Saǵan meniń ziyanım joq,
Ayǵa shap, sherim ayǵa shap,
Qırq adamǵa tay bir óziń,
Gáwharday jaynaǵan kóziń,
Ázireyilige megzeydi júziń,
Ayǵa shap, sherim ayǵa shap,
Bir atıń sher, biri arıslan,
Alıs emes, juwiq aspan,
Sher emesseń onnan qorıqsań,
Aybınba, sherim, ayǵa shap,
Dúnya jarasıǵı senseń,
Qorqıp saspas, batır sherseń,
Aydı alasań asqan erseń,
Aybınba, sherim, ayǵa shap.
Xoshametti esitip,
Sherdiń qanı qaynadı,
Kózleri ottay jaynadı,
Jarılǵan muzday gúnírenip,
Jaqsı sózge semirip,
Shırpınip jaydan turadı,
Shınnan jolbarıs berildi,
Jolbarıstiń denesi,
Qorǵasın yańlı eriydi,
Quyriǵın sabap tarrashlap,
Ayǵa qarap kerildi,
Shıǵınnan shıqqan saqıydi,
Jolbarıstiń júregi,

Tasqın suwday shalqıydı,
Aqıl esten ayrılip,
Sheriń ayǵa shapshiydı,
Ájel quriq shatıldı,
Taslaq jerge ala sher,
Tas tóbeden shanshıldı.

Jolbarıs baydan utıldı. Belli ájelge tutıldı. Bay ólimnen qutıldı. Áste barıp ańladı, qulaǵın salıp tińladı, jolbarıstan sezik tappadı. Baba jüregin bastı, qasına jaqın bardı. Tó-sine pishaqtı saldı, kelistirip qaq jardı. Jolbarıstiń jüregin suwırıp aldı. Hasıl pillege orap, bay qoynına saldı. Álganın Qarashashtiń qolına tapsırdı. Qarızdan qutılıp, ǵarrı demin aldı. Berdi quday iǵbal baxtı, tum-tusına tumar taqtı, ǵarri-sına qasın qaqtı, oshaqqa otın jaqtı, jurekke isti qaqtı, shoqqa bastı, jiyırıldı ma jiyırılmadı ma, oyaq buyağın daǵlap, qızara bórtip, ólgeyliden qumarttı, qani menen julıp tarttı. Jerik asına toyıp terlep-tepship maqset-muradına jetti.

Kúnlerden kún, aylardan ay ótti, toǵız ay toǵız kún aradan ótti. Sársenbi kúni sáhárde, baydıń qatını tolgattı. Arshadan baqan kómmdirip, tilládan júwen kerdirdi. Aq jarılqap kún tuwdı, at basınday ul tuwdı. Kindigin saylap kestirdi, silap boyların estirdi, suw ornına pal ishtirdi, maqpaldan jórgek kestirdi, parshadan qawız pishtirdi. Ay soqtırıp altınnan, qaptalına qıstırdı, eli-xalqın jiydirdı, toparlap mal soydındı. Toǵız kún toy-tamasha berdi. Qariyalardı jiynatıp, qosaqlap mal baylatıp, atın Máspatsha qoydırıldı, Máspatsha ataǵına iye boldı. Malın altı bólip, bir bólimin baǵışlap atası atı shıqqan, Májnún degen tulparı satıp alıp, táblesine bayladı.

Bir ózi qalmaqtıń aydınına batalmay, dushpanǵa hiyle ete almay, yarın taslap jalǵız kete almay, jalǵız ózim elime bos bargannan ólgenim jaqsı dep, Májnúndı qırq kún juwsanǵa baǵıp, ózine kelip, qalmaqtıń qalasına barayıń, kórin-gennen jón sorayıń, yarım Ayparshaniń óli-tirisinen, ya qalmaqqa tiygenin bileyin, yarım tiri bolsa jolında jáne bir

boyımdı sınap kóreyin. Dúnyası qurısın, bári óz jayına tur-
sın. Ayparshadan ayrılıp, ármanda ótkenim qurısın, dush-
panniń qolında ya ólip qaytayıń dep Máspatsha qalaǵa
qarap kiyatır eken. Sarıtawdınıń ústinde eki aşiq bir-birine
dus boladı. Atlarına boyın taslap, birin-biri qushaqlap, kóz-
den jasi monshaqlap, ayra túskenniń halları málím, jilasıp,
qol alısıp saw-salamatlıq sorasıپ, eki aşiq tabısti. Háwesek
penen qosılıp, kewilleri xosh boldı.

Áne, eki aşiq atlarınıń beline minip, shúkir, dushpandı
saplaşdıq dep, yarın izine ertip, ata-jurtım Buxara dep, Más-
patsha menen Ayparsha qosılıp jolǵa ráwana boldı. Kún
yarım kún jol astı. Bir máhál Ayparsha keynine qarasa bul
islerge bas bolǵan, shólistanda joldas bolǵan, júzlerinen posa
alǵan, siltep tuwrı jolǵa salǵan Shárdene baba artınan jáne
payda boladı. Qız onıń, qaladan shıgıp ketkeninen xabar-
dar edi. Neshe ret aldap, qolǵa túsimmekke sebep bolǵan
ózim dep jáne bir aldap kóreyin. Babaxan óldı, qolǵa tússe
endi ózimdiki bolmas pa eken dep, Shawker baytalın minip,
qızdırıń keyninen talap etip kiyatır edi. Tanap yarı� jaqın
keldi. Baytaldıń basın keyin burıp, qashpaǵa tayar turıp, eki
batırdı aldap, baba ne juwap aytıp tur:

— Boldı beter bul dártım,
Artpaǵay japa miynetim,
Babańníń aytar sózi bar,
Qulaǵıń salıń, perzentim,
Ashıldı baǵlarda gúlim,
Sayraǵay baǵda búlbúlim,
Babańníń aytar sózi bar,
Qulaǵıń salǵıl, qulinim,
Perzentlerim kúldireyin,
Dushpanıńdı búldireyin,
Qulaq salsań shıraqlarım,
Gayratımdı bildireyin,
Dárbeit jolǵa barganda,
Qalmaqlar qamap alganda,
Ayparshaday jalǵızım,
Ol ortada qalǵanda,
Ketpedim seniń janıńnan,

Xabardar edim halıñnan,
Jolıñdı ashqan men edim,
Áyne quptan waǵında,
Dárbert jolǵa kelgende,
Sandal atıń irkildi,
Irkilgen jerde oq tiydi,
Toqtar jerge kelgende,
Xabardar edim halıñnan,
Qamshi urdim atıńa,
Názer saldım dadıńa,
Jıqpay atıńnan súyep,
Salıp edim jolına,
Íras pa balam, sol? — dedi,
Munnan aman qutqardım,
Al, sózime qulaq sal,
Jawdan aman qutqarip,
Shıǵargan edim jıraqqa,
Shólden qızım óler dep,
Baslap bardım bulaqqa,
Íras pa balam, sol? — dedi,
Qalmaqlar seni atqanda,
Sol bulaqta jatqanda,
Janıńa jara batqanda,
Xabardar edim halıñnan,
Qudayıńa barganman,
Bar ǵayratım salǵanman,
Qullıq etip aldińda,
Gúnayıńdı tilep alganman,
Seniń shıqpas janıńa,
Sebekper men bolǵanman,
Babaxan olja qılǵanda,
Aq otawǵa kirkizip,
Táwipler qırq kún baqqanda,
Nesheler qaslıq etkende,
Qarsı turıp solarǵa,
Shın miyirman bolǵanman,
Íras pa, balam, sol? — deydi
Qırq kún ótip aradan,
Jarań saǵat tapqanda,

Keselińnen ayıǵıp,
Maydanǵa aman shıqqanda,
Babaxannıń aldına,
Atıńdı sorap barganda,
Hámeldarlar jám bolıp,
Atıńdı bermey turǵanda,
At bergizgen babańman,
Íras pa, balam, sol? — deydi,
Mindiń Sandal atıńa,
Jetip maqset muradıńa,
Jurt tań qalıp sawlatıńa,
Qırq qızdı salıp aldıńa,
Sen oyınǵa shıqqanda,
Qurt oyının salǵanda,
Qolińdaǵı nayzańdı,
Niqlap basqan babańman,
Íras pa, balam, sol? — deydi,
Qızıl júzin soldırıp,
Paymanasın tolتırıp,
Jawlas qızlardı óltırıp,
Xalıqtıń kewlin tındırıp,
Basıńa baxıt qondırıp,
Qalmaqtıń otın sóndırıp,
Doslarińdi kúldırıp,
Sandal atıńdı dóndırıp,
Babaxanǵa kelgeniń,
Íras pa, balam sol? — deydi,
Mingen atıń qara jal,
Tasaddıq bolsın shiyrin jan,
Tayın bolıp aldıńa,
Shatırdan shıǵıp Babaxan,
Qolayıńdı sen aldıń,
Kamarına qol saldıń,
Kótere almay sen taldıń,
Babaxandı aldıńa,
Óńgerip bergen babańman,
Íras pa balam, sol? — deydi,
Ata-babań yad etip,
Sol tawlarǵa at qoydıń,

Keyin qarap burǵanda,
Sen qırq qamshı urganda,
Járdem tappay Sandal at,
Kótere almay turǵanda,
Xabardar edim qasínda,
Jılawińan alǵanman,
Aldında bassıı bolǵanman,
Jumısıńdı meńgerdim,
Qaladan aman ótkerdim,
Muradıńa jetkerdim,
Íras pa, balam, sol? — deydi,
Sıyına ber pirińe,
Aldıńda men baslayman,
Maqsetke alǵan jerińe,
Izime er, perzentlerim,
Aparayın elińe,
Sırtıńızdan, shıraqım,
Kózde jasım sel deydi,
Bayan ettim halımdı,
Aytar sózim sol deydi,
Isene ber, shıraqlarım,
Káramatım mol deydi,
Aparayın elińe,
Kel, sońıma er deydi,
Ózim bassıı bolayıń,
Sen keynimnen jür deydi,
Esitip sózin Ayparsha,
Jıǵırdanı qaynadı,
Denesin ashıw jayladı,
Sol babaniń ústine,
Sandal atın aydadı,
Sol waǵında quw baba,
Túrin buzıq kóredi,
Aynalıp baba qashadı,
Baytalǵa qamshı basadı,
Astındıǵı shawkeri,
Qádemdi kerip basadı,
Tawdiń qıya basına,
Ashılǵan baǵda gúl-ǵumsha,

Baytalın shaptı ólgenshe,
Esken samal tingansha,
Basına kúnler tuwadı,
Ashıw túgi juwladı,
Máspatsha menen Ayparsha,
Sol babanı quwadı,
Bedewden aqqan terleri,
Jerdíń betin juwadı,
Májnún atı boldırsa,
Sandal at penen quwadı,
Sandal atı boldırsa,
Májnún at penen quwadı,
Babańızdıń basına,
Aqırzaman tuwadı,
Attıń jalın taradı,
Eneǵardıń baytalı,
Jetkermey qashıp baradı,
Segbir tartıp eki ashıq,
Keyninen quwıp baradı,
Sol babanı quwǵalı,
Kún yarım kún toladı,
Kún yarım kún bolǵanda,
Topıraǵı bastı babanıń,
Terine batıp juwıldı,
Tili awzına tígildı,
Óz-ózinen urındı,
Qanlı jas kózden tógildi,
Astındıǵı baytalı,
Jerge qarap úníldı,
Ólerin bilip sor baba,
Baytalınan túníldı,
Astındıǵı baytalı,
Qara qasqa súrındı,
Dármanı ketip boyınan,
Muǵallaq atıp jiǵildı,
Aydasa baytal júrmmedi,
Kózi jerdi kórmmedi,
Ne qiların bilmedi,
Baytalınan túsedi,

Piyadalap qashadı,
Quwıp jetip Ayparsha,
Babani tutıp aladı,
Murat-maqseti boladı,
Moynınan arqan aladı,
Sandal atqa súyretip,
Máspatshaday yarınıń,
Aldına alıp keledi,
Qáhárlenip Máspatsha,
Semserdi qolǵa aladı,
Aldındaǵı babanı,
Shappaǵa qayıl boladı,
Sol waqları Ayparsha,
Turıp sóley beredi;
— Talan bolmaǵay malım,
Tasaddıq bolsın shiyrin janım,
Kóreyik babanıń halın,
Qáhárlenbe, sultanım,
Minıń attıń beline,
Bedewdiń jalın shaylayıq,
Haqtıń qlǵan isine,
Beldi bekkem baylayıq,
Eki ayaǵın siz tutıń,
Eki qolın biz tutıp,
Atańa nálet babanı,
Ílaq etip oynayıq,
Taslaq jerge kelgende,
Sandal baslap baradı,
Qumlıq jerge kelgende,
Májnún baslap baradı
Sol babanı tartısıp,
Úsh kún tamam shabadı,
Úsh kún júzi bolǵanda,
Áyne pesin bolǵanda,
Qumardan batır shıǵadı,
Baǵınıń gúlin soldırdı,
Qayǵıǵa kewlin toltırdı,
Murat-maqsetin boldırdı,
Qiyametlik ol piriń,

Tartısıw menen óltirdi,
Hár müşhesin babanıń,
Mezgillik jolda qaldırdı.

... Ala atlı qalmaqtı kim dep sorasań, tawlardı etken tas talqan, Babaxan gúzarda qoyǵan, Alatawdı jaylaǵan, laqabı onıń «Ala atlı», atın sorasań Alanǵasar Qarabet degen eken. Ayparsha Babaxandı óltirgen soń, xalqı ornına qusbegi Orazalı degen inisin xan kótergen edi. Xan Alanǵasar dágwe xat jollaydı. Xatta Máspatshaniń xabarın Babaxandı óltirgenin, jurttıń wayran bolǵanın bildiredi. Máspatshaniń keyninen quwiwdı, qoldan kelse, Ayparshani qolǵa túsırıwdı ótinedi.

Sol xabardı alıp, Alanǵasar láshkeri menen Máspatshaniń izinen quwıp baratırǵandaǵı ushırasqanı eken. Alanǵasar Qara bet qosına barıp, úsh kún demin alıp, uyqısın qandırıp, tórtlenshi kúni sáskede atına jem berip, sawitti kese óngerip qalqanın beline baylap, Máspatshaǵa tayarlanıp, gúres jayına keldi, pesinge deyin qaradı. Máspatsha kelmedi, dág asıǵıp, «bul ne taptı eken?» dep áste basıp ańlap, qulaǵın salıp tińlap tas qorǵańga barıp qarasa, Máspatsha joq. Ot ornınday qazılǵan eki bedewdiń izin kórdi, qashıp ketkenin bildi. Hayran bolıp tursa, bes júz atlı Orazalı patsha bul da keldi. Ala atlı qapa bolıp, óziniń áskeŕin qoya berip, xannan tórt júz atlı qosshı alıp, Máspatshaniń keyninen quwmaǵa qayıl boladı.

Aqılı hayran boladı,
Ishi dártke toladı,
Máspatshaniń izinen,
Quwmaǵa qayıl boladı,
Báleñt tawları pás bolıp,
Kúlmeydi waqtı xosh bolıp,
Máspatshani quwmaǵa,
Atlandı deydi ala atlı,
Láshkerge bas bolıp,
Atqa taqtı sádepti,
Ayparshaniń jolında,
Júrek bawrı kábaptı,

Sol waqıtta ala atlı,
Patshadan alıp juwaptı,
Toltırıp sadaq buwadı,
Kewlin qızǵa buradı,
Máspatshanı quwadı,
Taw-taslarda turmas páti,
Jawdi basqan saltanatı,
Máspatshanıń keynine,
Sapar etti ala atlı,
Bedewdi jolǵa saladı:
Izin quwıp Máspatshanıń,
Ala atlı segbir qıladı,
Talqan etip tawlardı,
Hár jerge jeter pármani,
Denesine siymaydı,
Kókireginde ármani,
Basına kúnler tuwadı,
Ala attıń terleri,
Jerdıń betin juwadı,
Kún yarım kún quwsa da,
Jete almay hayran boladı,
Úsh kún tamam quwadı,
Jete almay hayran boladı,
Tórt kún júzi tuwganda,
Tórt júzi atlı qalmaqtıń,
Úsh júzi qaldı boldırıp,
Júzi joldas boladı,
Bes kúnnıń júzi tolǵanda,
Júz atlı qalmaqtan,
Ellisi joldas boladı,
Altilanshı kúninde,
Tánha ózi quwadı,
Atı shapqan tawdıń qıyaǵı
Tasqa tiyse qızadı,
Ala atınıń ayaǵı,
Tas tóbege alıptı,
Qayshılap eki qulaǵın,
Attıń jonı qızǵan soń,
Pármanlap urdı tuyagın,

Tarttı jerlerdiń tanabın,
Aldına qarap eleslep,
Tarttı maydan alabın,
Oq jılanday jılıslap,
Kerip taslap qádemin,
Ílgal etti jániwar,
Ayparshaniń jolında,
Sarp etip táninde janın,
Hayran bolıp ala atlı,
Tabalmay izlep qandarın,
At juplıǵın dúzedi,
Jetilenshi kúninde,
Say súyegi qızadı,
Tuyaǵı tiygen taslardı,
Talqan etip buzadı,
Kerip taslap ayaǵın,
Quwday moynın sozadı,
Tímish tappay ayaǵı,
Tebingisi tozadı,
Kórine me dep qarası,
Ján-jaqqa moynın sozadı,
Suwlıqqa taslap urınıp,
Jiber dep suwlıq úzedi,
Ushqan quslardan ozadı,
Segizinshi kúninde,
Kerip bawrın jazadı,
Góne terden ayıǵıp,
Shıqtı terler tazadan,
Jay tasınday jaynadı,
Gáwharday kózi jaynadı,
Tulpar eken dáw atı,
Jilwa taslap oynadı,
Ílgal etip maydanda,
Segiz kún segbir qladı
Shashırıp kúnler shıǵadı,
Ala atı kúnge jaradı,
Aldına dáw qarasa,
Baǵınıń gúli solıptı,
Bolmas isler bolıptı,

Uzaq segbirge shıdamay,
Máspatshaǵa ere almay,
Sandal atı boldırıp,
Ayparshaday ayımı,
Adasıp tawda qalıptı,
At shawıp tawdıń pástine,
Shıdamay joldıń dástine,
Oyanadı Ayparsha,
Ala atlı qalmaqtıń,
Lalawlaǵan sestine...
Qalıptı deydi sarsańǵa,
Máspatshaǵa ere almay,
Qalǵan eken maydanda,
Ala atlı qalmaq sestine,
Oyanadı Ayparsha,
Ján-jaqqa serlep qarasa,
Biyikligi ǵaw eken,
Adamnıń bellı jawı eken,
Adasqan jeri Ayparsha,
Tarnalı degen taw eken,
Qara shashın taraydı,
Kóziniń jasın bulaydı,
Jol tabalmay Ayparsha,
Tawǵa qarap jılaydı,
— Bár haqdur tuwrı dinimiz,
Qaldım joldı tabalmay,
Jolǵa sal Yusup-Ziliyxıa,
Gúmandı basımnıń sawı,
Qalmadı qalmaqtıń jawı,
Jol tappay sende adastım,
Jolǵa sal Tarnalı tawı,
Aq júzimde bardı qal,
Qaldı talanda dўnya mal,
Arman menen men adastım,
Patpa pirimiz jolǵa sal,
Ógarǵa bar ma, zaǵlar bar ma,
Atıń xalıqqa málím Tarna,
Ayparsha sende adastı,

Sizlerden biyik taw bar ma,
Sol sózlerdi bir aytıp,
Nalıs qıldı Ayparsha,
Baylağan belge potası,
Qollamadı Ayparshani,
Siyıngan ata-babası,
Bálent biyik atawdıń taşı,
Ayra tústi joldası,
Jılay berdi Ayparsha,
Qabil bolmay kóz jası,
Jılap tursa tawlarda,
Keldi qasına ala atlı,
Qayrılmadı Ayparshaǵa,
Óte berdi lalawlap,
Máspatshani quwadi,
Sol waqıttı Máspatsha,
Toǵız kún segbir qıladı,
Atlarǵa terler qatadı,
Maydanda ilgal etedi,
Mezgilli jegen ot-jem joq,
On qamshını urganda,
Astındagı Májnún at,
Omırawın kóterip,
Zorgá-zorgá jortadı,
Narday beli búgildi,
Qanlı jas kózden tógildi,
Mezgilli jegen ot-jem joq,
Kótere almay omırawın,
Qıyaq tastıń ústine,
Pardaq taslap jiǵıldı,
Óte almay Tarnanıń tawın,
Kerip jazalmay omırawın,
Mezgilli jegen ot-jem joq,
Alǵa basıp júre almay,
Omırawın kótere almay,
Dármanı qurıp deneden,
Hayran boldı Máspatsha,
Orninan atı tura almay,
Murat-maqseti bolmadı,

Keyninen dushpan qalmadı,
Dármancı ketip jonınan,
At jayınan turalmadı,
Tura almasın biledi,
Aqılı hayran boladı,
Attıń jalın taradı,
Aq nayzaǵa súyenip,
Shar tárepke qaradı.

Máspatsha attıń tura almaslıǵın bildi, júzleri gúldey soldı. Júregi suwladı, at basınday som júrek, sarayında tuwladı. Enágardıń qalmaǵı, ólgenshe bunı awladı. Máspatsha attı qoya berip, báleñt tawdıń ústine juwırıp shıǵıp, jáń-jaqtı qaradı. Ala atlı qalmaq jaqın kelgen eken. Onı kórip sarı jayın qolǵa alıp, bir tawdıń basına juwırıp shıqtı, ala atlı qalmaq qasına kele almadı. Sarı jayın qolǵa alıp, ol da bir tawdıń basına juwırıp shıqtı.

Ekewi bir-birine oq attı, bir-birine kár etpedi, bir máhál Máspatshaniń qolına oq ilinbedi. Payqas etip qarasa, oǵı tawsılǵan eken. Máspatsha atarǵa oq tabalmadı. Qashargá yol tabalmay, basına kún tuwdı. Ol turıp qıyal etti, bul qalmaq sırimdı alsa, oǵımnıń tawsılǵanın bilse, álbette, bolsa da bolmasa da ólemen, denemde jan barında sawitlarımıdı sheshsem, jalań ayaq, taqiyashań, kóyleksheń bolıp alsam, qılıştı qolıma alsam, dáwdıń keynine tússem, keyninen jetssem, jaǵasınan alsam, jambas salsam, ya óltirsem, ya ólseм, degen qıyal payda boldı. Sol islerdi bárjaylap, qılıshın qolına alıp, haq dep dáwdıń keynine tústi.

Ala atlı qalmaq hiyeler adam edi, tawdı aylanıp kelip qashti, bir kún quwdı, jete almadı. Máspatsha harıdı, ayaǵın tasqa aldırdı. Belden mádet, dizden quwat ketti. Batır ornınan tura almadı.

Ala atlı qalmaq Máspatshaniń jiǵılǵanın kórdı, sadaǵında jeti oq bar edi, jeti jaǵınan baylap attı, qalmaq qasına barmaǵa qorıqtı, ózi turıp qıyal etti. «Maǵan keregi Ayparsha góy, onı alıp erterek ketkenim jaqsı bolar» — deydi. Májnún attıń qasına kelip, attı ornınan turǵızıp, jaw-jaraǵın bóktergige bánt etip, attı qosarǵa alıp, kelgen izi menen qayta berdi...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ábdikerim bay ne ushın qapa edi?
2. Ábdikerim bay qanday túş kóredi?
3. Bay jolbarıstiń ústinen qalay jeńiske erisedi?
4. Shardene babanıń Máspatsha menen Ayparshaǵa ótirik sózler aytıwiniń sebebi neden edi?
5. Ala atlı Alańgasar dáw Máspatsha menen Ayparshanı ne ushın quwadı?
6. Máspatsha Ala atlı qalmaqtıń oǵınan qalayınsha jaradar boladı?
7. Dástandaǵı Shardene baba, Orazalı xan, Alańgasar dáw qanday niyettegi adamlar dep oylaysız?
8. Dástandı oqıp, syujetlik mazmunı tiykarında shıǵarma jumısın jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Lírikalıq hám líro-epikalıq janrlar haqqında túsinkı

Ádebiyat shıǵarmaları epikalıq túr, lírikalıq túr, dramalıq túr dep úlken úsh túrge bólinedi. Ózimizge tanıs shıǵarmalardıń mazmunına, súwretlew usıllarına tallaw jasap qarasaq, ádebiyattıń bul tiykarǵı tekleriniń arasında ayırmashılıqlardı ayqın kóriwımız mümkin.

Ádebiyat shıǵarmaları usınday úsh úlken tekke bólinedi degende, mína nárseni esapqa alıw kerek: usılayınsha bólıw eń xarakterli, shıǵarmanıń eń uqsas belgileriniń birligine tiykarlanıp, bólinedi hám bir shıǵarmanıń tiykarınan joqarıda aytılǵan belgilerdiń qaysısına tuwrı keletuǵınına qaray epikalıq, lírikalıq yaki dramalıq shıǵarmalar dep ataladı. Epikalıq, lírikalıq hám dramalıq shıǵarmalardıń bir túrinde onıń basqa túrleriniń de aralasıp keliwi tolıq mümkin nárse.

Epikalıq túr. Adam xarakterin meylinshe keń aship bere-tuǵın, turmıs shınlığın hár tárepleme súwretleytuǵın ádebiyattıń belgili bir túri bolıp buğan eposlardı (dástanlardı) kirgizemiz. Epos — grek sózi, bizińshe bayanlaw, áńgimelew degen mánini bildiredi. L.I. Timofeev epos degen sózdi eki túrli mánide túsindiredi. Tariyxiy-ádebiy mánisinde epos xalıqtıń poemaları menen ertekelei (áyyemgi epos: rus xalıq

eposlari t.b.) Al teoriyalıq mánisi jaǵınan epos — adam xarakterlerin hárekette súwretleytuǵın keń kólemlı shıgarma. Eposta adam óziniń basınan keshirgen waqiyalarınıń ishinde súwretlenedi de, onıń sırı menen sıpatı tolıq ashıladı.

Joqarıdaǵı pikirge tolıq qosılıwǵa boladı, óytkeni epos degende biz eń aldi menen xalıqtıń dástanların kóz aldımızǵa keltiremiz. Kórkem ádebiyattıń kólemlı hám qospalı túri sıpatında epos óz tariyxın uzaq dáwirlerden aladı. Qaysı xalıq bolmasın óziniń ertedegi dáwirinde óz tariyxında belgili iz qaldırǵan áhmiyetli waqiyalardı awızdan-awızǵa túsirmey, áwladtan-áwladqqa jetkergen shıgarmaları bar desek bunıń eń kólemlisi — eposlar. Liro-epikalıq shıgarmalar degenimiz — turmısti epikalıq hám lirikalıq usıllardı birlikte qollanıwi menen qosıq formasında súwretleytuǵın shıgarmalar.

Solay etip, biz lirikalıq hám liro-epikalıq janrlardı folklor materialları tiykarında qarastıratuǵın bolsaq, folklordı, sonıń ishinde qaraqalpaq folklorın pútini menen úlken eki tarawǵa poeziya hám proza tarawına bólemiz. Poeziya hám proza tarawların mayda janrlarǵa boliwdı aňsatlastırıw maqsetinde olardı lirikalıq hám epikalıq janr dep ekige bólip alıp, olardıń hárqaysısına tán bolǵan janrlardı kirkizemiz:

1. Lirikalıq janrlarǵa: a) qosıqlar; á) aytımlar; b) aytıs; d) naqıl-maqallar; e) jumbaqlar; f) jańıltپashlar.

2. Epikalıq janrlarǵa: a) dástanlar, á) ertekler, b) tolǵawlar; d) ańızlar, ráwiyatlar, ápsanalar; g) anekdotlar (kúldirgi ángimeler); g) sheshenlik sózler kiredi. Lirikalıq hám epikalıq janrlarǵa kiretuǵın janrlardıń eń tiykarǵıları usılar. Usı janrlar óz ishinde birneshe túrlerge bólinedi. Olardı ózgeshe liklerine qaray ayırıp qaraymız hám olardıń ishki túrlerge bóniniwin tómendegishe belgileymiz. Mısalı, lirikalıq janrǵa kiretuǵın qosıqlar janrıń alıp qarayıq. Bul janrdıń ozi tematikasına baylanıslı birneshe túrlerge bólinedi, hátte ol túrlerdıń ózi de óz ishinde kishkene túrlerde payda etiwi mümkin.

Qosıqlar janrıń tematikalıq jaqtan: 1) muhabbat qosıqları; 2) dástur qosıqları (máwsım qosıqları, hágjar, bet ashar, joqlaw hám taǵı basqalar); 3) balalar qosıqları «túlkishek», «Ayqulash», «Áwelemen-dúwelemen», 4) besik jırı; 5) tuwǵan

jer haqqında qosıqlar; 6) aqıl-násiyat qosıqları; 7) humor-satıralıq qosıqlar; 8) arnaw qosıqları; 9) tematikası boyınsha hár túrli bolǵan házirgi dáwir qosıqları; 10) tariyxıy qosıqlar.

Folklordaǵı epikalıq janrlardıń biri dástanlar bolatuǵın bolsa, olar óz ishinde qaharmanlıq, tariyxıy, liro-epikalıq hám sociallıq-turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar bolıp bólinedi.

Qaharmanlıq dástanlarda batırılıq, el qorgaw, sırtqı dush-pangá qarsı gúres, xalıq ómirine ziyan tiygitetuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanıs tiykargı tema sıpatında sóz etilip, turmístiń basqa hádiyseleri usı tiykargı temanı tolıqtırıw ushın sóz etiledi. Bul dástanlarda kóbirek qaharmanlardıń batırılıǵın, kúshin, urıstaǵı erligin, qullasi dástan qaharmanınıń batırılıǵı, kúshi kóbirek kórinetuǵın waqıyalardı súwretlewge úlken orın beriledi. Dástan qaharmanlarınıń joli da uzaq hám qıyın («altı ayshılıq joli bar, úsh ayshılıq shóli bar»), gúresetuǵın jawı da kóp hám shekten tıś qáwipli (qırq mıń láshker, dáwler) bolıp keledi. Batır usı qıyın jollardı ótiwi, usı kóp hám qáwipli jawdı jeńiwi kerek. Usıǵan baylanıslı qaharmanlıq dástanlarda joqarıda aytqanımızday batırılıqtı súwretlewge, úlken kewil bólinedi, batırlarǵa járdemshi retinde «áwliye», «pir» siyaqlı qıyalıv kúshler, qırq kúnshilik joldı bir künde alatuǵın, qırq gez ordan atlap ótetetuǵın tulpar atlar, tábiyyı bolmaǵan asıra súwretlewler, «otqa salsa kúymew, suwgá salsa batpaw, qılısh kespew, oq ótpew» siyaqlı belgiler qaharmanlıq dástanlarda kóbirek orın aladı. Misalı, «Alpamıs», «Qoblan», «Qırq qız», «Sháryar», «Edige», «Bozuǵlan» dástanlarında qaharmanlıq belgiler júdá kóplep ushırasadı.

Liro-epikalıq dástanlardıń tiykargı syujetlik baǵıtın muhabbat máselesi dúzedi. Usıǵan baylanıslı bir-birin súyiwshi jaslardıń názık muhabbat sezimlerin (usıǵan baylanıslı saǵınish, ayralıq, quwanısh sezimlerin), olardıń psixologiyasın ishki dúnyasın súwretlew, shın muhabbattı ádiwlew birinshi jobada turadı.

XIX ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNA SÍPATLAMA

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı — ádebiyat tariyxında jańa basqısh sıpatında. Qaraqalpaq xalqı óziniń kóp ásirlık awız-eki hám jazba ádebiyatına iye. Sonıń ishinde, XIX ásir jazba ádebiyatı ayrıqsha orın tutadı.

Bul ásirge kelip tuwısqan ózbek ádebiyatında Muqimiy, Furqat, qazaq ádebiyatında Abay, Altınsarin, túrkmen ádebiyatında Maqtımqulı, Kemine hám t.b. shayırlar Shıǵıs elleriniń kópshiligine jaqınnan tanılǵan bolsa, qaraqalpaq ádebiyatında Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Ótesh siyaqlı kórkem sóz sheberleri ósip jetilisip, xalqımızǵa keńnen málim boldı. Usı sóz sheberlerine shekemgi XIV — XVIII ásırlerde Soppaslı Sıپıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet jıraw, Múyten jıraw, Jiyen jıraw siyaqlı shayır hám jırawlardıń shıǵarmaları XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń qáliplesiwine tiykar jarattı.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında poeziya janrı jetekshilik etiw menen birge jazba ádebiyattıń dástúrleri tereńlesti. Erte dáwirlerden kiyatırǵan qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki dóretpeleri menen qońsılas túrkiy tilles xalıqlardıń folklorlıq miyrasları hám Shıǵıs ádebiyatınıń bay úlgileri XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń poeziyalıq shıǵarmalarınıń janrlıq hám ideya-tematikalıq jaqtan hár tárepleme bayıp bariwına unamlı tásır jasadı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı forması jazba ádebiyat bolǵanı menen xalıq arasında folklorlıq shıǵarmalardıń dóretiliwi dawam etti. Jańa dáwirge, onıń tariyxıý jaǵdaylarına baylanıslı ańızlar, qısqa áńgimeler, naqıl-maqallar, xalıq qosıqları hám t.b. awızeki ádebiyat úlgileri dóretilip otırdı. Sonday-aq, muzıka mádeniyatınıń wákilleri bolǵan jıraw, baqsılardıń repertuarında dástan, terme-tolǵaw-lardıń jırlanıwı, jańasha tús alıp bayıp bariwı dawam etti.

XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasınıń jazba ádebiyatlıq ózgesheligin sıpatlap beriwshi belgiler: birinshiden, shıǵarma-nıń súwretlew obyekti, mazmunı, kóteretuǵın máselesi hám ideyası boyınsha tutas bir xalıqqa tiyisli bolıwı; ekinshiden, XIX ásirdegi xalıq turmısınıń ózi, sol ásirdegi tariyxıý,

ekonomikalıq hám mádeniy ómiriniń ózek etip alınıwınan ibarat boldı.

Solay etip, qaraqalpaq xalqınıń bir jerge jámlesiwi, tıǵız qarım-qatnastı keltirip shıǵardı hám bir ekonomikalıq mádeniy turmıs penen jasawı jaǵdayın tereńlestirdi. Xalıqtıń sociallıq teńlikke umtılıwı menen birge, qısimǵa qarsı gúresleri, milliy gárezsizlikke, birlikke umtılıw tilegi kem-kemnen keńeyip hám tereńlesip bardı. Bul jaǵday qaraqalpaq jazba ádebiyatında, ásirese XIX ásirdegi shayirlardıń shıǵarmalarıńı mazmununda sociallıq teńlik, milliy gárezsizlik sıyaqlı tutas xalıqlıq máselelerdiń sáwleleniwin payda etti.

Álbette, xalıq awízeki dóretpeleri de, tiykarınan, bir tutas xalıqtıń mádeniy miyrasları bolıp esaplanadı. Degen menen, olardıń ayırımlarında: misalı, xalıq dástanlarında, tariyxıy jırlar menen tolǵawlardıń mazmunında belgili bir ruw hám qáwimlerdiń yamasa hár qıylı dáwirlerdegi belgili bir qáwimlik birlespelerdiń sociallıq turmıs tárizi, jasaw jaǵdayı, oy-pikirleri menen kózqarasları tutas alıp súwretlenedi. Biraq, kótergen máseleleri basqa da ruw-qáwimlerdiń mápine sáykes kelgenlikten, keyin alá olar jámleskende qáliplesken tutas xalıqqa tiyisli bolıp ketken. Misalı, «Alpamıs» dástanı qońırat qáwiminiń, «Qoblan» dástanı qıpshaq qáwiminiń, jáne basqa da dástanlar noǵaylı awqamınıń tiykarında dóretilgen.

Sonlıqtan da, usı ruw yaki qáwimler óz aldına xalıq bolıp qálipleskende, olarda kóphilik dástanlar ushırasıp otıradı hám sol xalıqlardıń ortaq folklorlıq baylıǵı bolıp esaplanadı.

Bul jaǵday qaraqalpaq ádebiyatınıń dáslepki wákilleri esaplanǵan Soppaslı Sıpira jıraw, Jiyrenshe sheshen, Asan qayǵı, Dospanbet jıraw hám t.b. shayirlardıń dóretiwhilige de tiyisli. Olar XIV – XVI ásirlerde Noǵaylı dáwirinde jasaǵanlıqtan, olardıń shıǵarmaları da qaraqalpaq, qazaq, noǵay xalıqlarınıń ádebiyatları ushın teńdey esaplanadı.

Al, XVIII ásirdegi Jiyen jırawdıń hám XIX ásirdegi Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám h.t.b. shayirlardıń dóretpeleri qaraqalpaq xalqınıń rawajlanıw dáwirine tuwra kelgenlikten hám usı tutas xalıqtıń ómirine tiyisli máselelerdi kótergenlikten belgili dárejede folklorlıq miyraslardan

ayrılıp turadı. Olar xalıq qáliplesken dáwirdegi ádebiyattıń wákilleri bolǵanlıqtan, belgili bir xalıqtıń, ádebiyattıń wákilleri bolıp tariyxqa kirgen.

Sonday-aq, awızekи ádebiyattıń ertek yaki basqa da úlgilerinde ruw yamasa qáwimlerdiń mákan jayı aytılmayıdı.

Mısalı, kóphshilik erteklerde: «Bir bar eken, bir joq eken, burıngı ótken zamanda bir adam bolǵan eken», dep basla-nıp kete beredi. Al, qaraqalpaq shayırılarıń shıgarmalarında ózleri shayırlıq etken jerleri hám sol jerde jasawshı xalıqtıń atı, turmisi, tilek-ármanları sóz etiledi.

Mısalı, XVIII ásırdegi qaraqalpaq shayırı Jiyen jıraw ózinin «Posqan el» poemasında xalıqtıń Türkstannan Aral jaǵa-lawına qaray posıp kóshiwin:

Ata jurtı Türkstan,
Onda da payan etpedi... —

dep súwretlese, XIX ásırdegi qaraqalpaq shayırı Kúnxoja Xorezm menen Türkstan qaraqalpaq xalqınıń qutlı qonısı, jaylawı, Watani bolǵanlıǵın «Jaylawım» qosığında bileyinsha súwretleydi:

Ata jurtım Türkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan jaylawım...

Berdaq shayırıń «Qaraqalpaq xalıq bolǵalı, xalıq ataǵın alǵalı» yamasa Omar shayırıń «Qaraqalpaq qırq jola shabılǵan eken» degen qatarları hám usınday qatarlardıń XIX ásır qaraqalpaq shayırılarıń shıgarmalarında kóplep ushırasıwı, olardıń dóretpeleriniń tutas bir xalıqqa tiyisli ekenliginen derek beredi. Qaraqalpaq shayırıları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq dóretiwshiligi ózleri jasaǵan dáwirde-aq, qońsılas, tuwısqan xalıqlarǵa, atap aytqanda, qazaq dalalarına, Türkstan, Samarcand, Buxara qalalarına, sonday-aq, türkmenler arasına da keńnen taralıp belgili shayırlar sıpatında tanılğan.

Mısalı, Ájiniyaz shayır «Ellerim bardı» qosığında:

Ótirikti ıras etip aytpaǵan,
Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan.

Námáhremdi hasla joldas tutpaǵan.
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

— dep óz xalqın tanıstırıw menen birge:

Kóp jıllar awısıp eline kelgen,
Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen,
Kórgen, bilgenini aytıp sóylegen,
Qaraqalpaqtıń ádiwli Ziyvari bardı,

— degen qosıq qatarlarında óziniń sol xalıqtıń ádiwli shayırı ekenligin sóz etedi. Dástanlardaǵı Alpamısti qońırat qáwiminiń, Qoblandı qıpshaq qáwiminiń wákili retinde tanıǵan bolsaq, «Ellerim bardı» qosığında bolsa Ájiniyazdı tek ózi shıqqan qońırat arısı, ashamaylı ruwınıń saqıw tiyresiniń wákili sıpatında ǵana emes, al tutas qaraqalpaq xalqınıń shayırı sıpatında tanıymız. Usı misallardıń ózinen-aq, XIX ásır qaraqalpaq poeziyasınıń jazba ádebiyatınıń belgisi, onıń tutas xalıqqa tiyisli ekenligin anıq seziwge boladı.

Qaraqalpaq poeziyasınıń, jazba ádebiyattıń ózine tán taǵı bir tiykarǵı belgisi—onda jeke pikirlerdiń folklorǵa qaraǵanda birqansha ótkir hám ashıq qoyılıwi, kózqaraslardıń ayqın súwretleniwi bolıp tabıladı. Bunnan folklordıń sociallıq mazmuni biykarlanbaydı, kerisinshe folklorda kóbirek tuwrılıq, sadıqlıq, mártilik, ádillik, qayırqomlıq, miyrimlilik, hadallıq, hám t.b. adamgershilikitıń hasıl sıpatları ádiwlenip, olarǵa qarsı ótirik aytıw, insapsızlıq, satqınlıq, jalaxorlıq, qorqaqlıq, ádilsizlik, jawızlıq, sıqmırıq t.b. adamgershilikke jat nárseler jek kóriwshilik penen súwretlenedi. Usı arqalı folklorlıq peñen shıǵarmalarda xalıqtıń tiykarǵı jámiyetlik turmısqa bolǵan kózqarası bayan etilip, sociallıq áhmiyetke iye boladı.

Al, jazba ádebiyatta, tiykarınan alganda qaraqalpaq poeziyasında, onıń kórnekli wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám basqa da shayrlardıń shıǵarmalarında bolsa bir-birine qarama-qarsı bolǵan toparlardıń ádillik jolında júrgizgen gúresleri tariyxıı shınlıqqa sáykes ashıq jırlanǵanlıǵın kóremiz. Folklorlıq shıǵarmalarda bolsa xalıq qádirlegen adamlardaǵı insanıylıq paziyletler yaki bolmasa xalıqta jerkenish sezimlerin payda etken adamgershilikke jat is-háreketler xalıqlıq kózqaraslar tiykarında bahalanıp otırǵan.

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında jazba ádebiyatlıq belgilерdiń tereńlesiwin kórsetetuǵın taǵı bir jaǵday—bul qosıq dóretiwshi arnawlı adamlarıń, avtorlarıń yaǵníy shayırlarıń payda bolıwı. Sebebi, bunnan burıngı ádebiyat úlgile-rinde jirawlardıń misalında ádebiyattıń da, muzıka máde-niyatınıń da bir adamda jámlengenligin baqlasaq, XIX ásırde jiraw menen baqsıǵa muzıka mádeniyatın dóretiwshi yaki taratıwshı, al shayırga ádebiyattı dóretiwshi xızmetiniń júklengenligin kóremiz.

Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlar — zamanınıń belgili baqsıları. Olar baqsıshılıq ónerdi jaqsı iyelegen adamlar bolsa da, xalıqqa shayır sıpatında tanılğan. Sonlıqtan da, XIX ásırdań belgili birinshi shayırı Kúnxojadan baslap qaraqalpaq ádebiyatında kórkem shıǵarmanıń avtorı shayır atı menen belgili. Sonıń menen birge XIX ásırdegi ádebiyattıń jazılıp qalǵanlıǵıń belgiletyuǵın Ájiniyaz hám Berdaq shayırlarıń miyraslarınıń ayırm qoljazbaları saqlanǵan. Bul jazba ádebiyattıń eń başlı belgisi bolıp tabıldadı.

XIX ásırdegi qaraqalpaq shayırlarınıń óz shıǵarmaların jazıp shıǵarıwı, shıǵarmalarınıń ózleri tárepinen de ápiwayı xalıq tárepinen tarqalıwı, sonıń menen qatar qıssaxan hám kátipler kóbeytken qoljazbalar arqalı taqatılıwı bul dáwirdegi poeziyada jazba ádebiyat dástúrleriniń taǵı da tereńlesip, bekkem qáliplesiwinde úlken orındı iyeleydi.

XIX ásir shayırlarınıń óz shıǵarmaların jazıp qaldırǵanlıǵıń dálilleytuǵın misallar olardıń hárbiriniń shıǵarmasında jiyi gezlesedi. Misali:

Shayırlardıń **qálem alıp jazǵanı...**

(Kúnxoja)

Áline waraqnı alıp, yad etip kim hámmezin,

Xat qılıp jazdım qaǵazǵa bul muxalles namasın,...

...Molla Erim, sen oqıǵıl Ziywar dápterin....

(Ájiniyaz)

Shayır edim **kózım kórgenin jazdım...**

(Berdaq)

Bizden burın neshe shayır bolǵandı,

Qaǵaz benen sózini xatqa salǵandı.

(Ótesh)

Shayırlar qálem, dáwetin alsa,
Meniń hásiretimdi qaǵazǵa salsa,
Keyingiler oqıp tájiriybe alsa...

(Omar)

Bunday misallardı XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń basında jasaǵan Qulmurat, Sıdıq sıyaqlı basqa da shayırlardıń shıǵarmalarınan da kóplep tabıwımız múmkin.

Ájiniyaz hám Berdaq shayırlardıń qoljazbalarınıń xalıqtıń arasınan tabılıwı, mäselen, Berdaqtıń «Shejire», «Xorezm» shıǵarmalarınıń, Ájiniyazdıń qazaqtıń aqın qızı Meńesh penen, Qulimbet shayırdıń qazaq aqını Ábiwbákır menen xat arqalı aytıslarınıń baspasózde basılıwı XIX ásır qaraqalpaq ádebiyatınıń jazba ádebiyatlıq dástúrin jáne de bayıtadı.

KÚNKOJA IBRAYÍM ULÍ

(1799 – 1880)

Shayırdıń ómiri tuwralı maǵlıwmatlar bizge izbe-iz kelip jetpegen.

Burın baspasózdiń bolmaǵanlığı sebepli shayırdıń ómiri haqqında heshqanday jazba dereklerdiń qalmawı ádewir qıyınhılıq tuvdıradi. Sonlıqtan da, shayırdıń óz shıǵarmalarında ushırasatuǵın, sonday-aq, xalıq yadında saqlanıp kiyatırǵan maǵlıwmatları belgili tariyxıy faktler menen salıstırıa otırıp, olardıń ómirbayanın tiklewge tuwra keledi.

Shayırdıń ómirine tiyisli tiykarǵı maǵlıwmatlar onıń «Jaylawım», «Ólim», «Ármanda», «Qashan kórermen». «Kún qayda», «Shalqıp maqsetli jerge bara almay», «Bolar ma eken», «Meniń balam», «Umitpaspan», «Balam ólgende», «Jarımadım», «Ne boldım», «Sazan-aw», «Yarım qal endi», «Shaǵalalı kóldey shalqımay», «Qızıl qum», «Kim biler», «Kórinbey» sıyaqlı qosıqlarında jámlengen. Shayırdıń ómiri tuwralı biraz bahalı maǵlıwmatlar Berdaq hám Ótesh shayırlardıń shıǵarmalarında ushırasadı. Sonıń menen birge,

shayırkıń tikkeley áwladlarından jazıp alıńǵan maǵlıwmatlar da bahalı maǵlıwmat beredi.

Mine, usınday maǵlıwmatlardıń barlıǵın óz ara salıstırıa otırıp izertlew hám shayırkıń qosıqlarında ushırasatuǵın tariyxıı waqıyalar menen baylanıstırıp úyreniw shayırkıń ómirbayanın tiklewge mümkinshilik beredi.

Usınday maǵlıwmatlar boyınscha Kúnxoja Ibrayım ulı 1799-jılı tuwılıp, 1880-jılı qaytıs bolǵan. Shańaraǵınıń kútá jarlı bolıwına baylanıslı awıllıq mediresedegi oqıwın ata-anası bar waqıtta-aq taslap, bala gezinen baslap kisi esiginde jallanıp miynet ete baslaǵan.

Shayırkıń ata-anası erterek qaytıs bolǵan. Buni onıń qosıqlarındaǵı «Atam óldı ráhatimdi kóre almay», «Anadan jetim qalıppan, qańǵırıp jetim bolıppan» degen qatarlar ay-qın kórsetedi.

Usılayınsha jarlılıqtıń ústine jetimlik azabı, shańaraq mashqalası qosılıp shayır hár tárepleme turmıs qısqısına ushıraydı. Onıń «Ólim» qosıǵındaǵı:

Zar jılap otırǵan úyimnıń ishi,
Eki ul bala bar ózimnen kishi, —

degen qatarlargá hám shayırkıń sońǵı áwladlarınıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda Kúnxoja, Ayxoja, Nurxoja degen eki inisi menen jetim qaladı. Bolajaq shayır ómiriniń aqırına shekem qaraqalpaq jarlılarınıń biri bolıp, awır turmıs keshiredi. Usı awır turmıs onıń mektebi bolıp onıń, ómir haqqındaǵı biliminiń de, dúnyaǵa kózqarasınıń da qáliplesiw deregi boladı. Ol baliqshılıq etedi, kisi esiginde jallanadı, pútkıl Xorezm oypatın, qazaq dalaların gezip sergizdanlıqta ómir keshiredi. Qızılquumlarda qoy baǵadı, biraq ómir boyı ya isher tamaqqa, ya kiyer kiyimge jalshımaydı.

Shayır óziniń kámbaǵallıq jaǵdayı tuwralı qosıqlarında:

Bul dúnyaǵa shıqqan menen,
Jarımadım, jalshımadım...
Balalarım otır jalańash,
Kúyık penen aǵardı shash...
Joqshılıqtan ketti esim,
Shıǵıp dúnyaǵa ne kórdim?

«Bir jarımay ómirim bolıp tur ada» — dep qayta-qayta eskertedi. Kóphshilik jarlılar siyaqlı Kúnxoja da óz elinde hám basqa qońsı ellerde de kúnlikshilik etip baylardın malın baqsa da bir jalşıp ómir süre almaǵanlığın jirlaydı. Onıń «Kún qayda?» qosığındaǵı:

Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas ómirler gúldey solıp, boldıq sap,
Bul júristen endi bizge kún qayda? —

yamasa, «Qashan kórermen?» qosığındaǵı:

On jıl boldı elden kettim,
Xiywada xızmet ettim,
Eldi saǵınıp zar ettim,
Xalqımdı qashan kórermen? —

degen qatarlarında kúnlikshilik etip kórgen azap-aqıretlerin, óz eline jete almay qıynalǵanların ayqın sáwlelendiredi.

Shayır ataqlı baqsı da bolǵan, biraq baqsıshılıq onıń turmısın az da bolsa jaqsılawǵa emes, qayta awırlastırıwǵa hám quwǵıńga ushırawına sebepshi bolǵan.

JAYLAWÍM

Ata jurtım Türkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan jaylawım
Anadan tuwǵalı esim bilgeli,
Oynap qatar ósken qalıń, jaylawım.

Kún boyına bayır etip turaqlı,
Men ketermen árman bilen jıraqlı,
Qamıs orıp altaw-jetew oraqlı,
Teristóbe, Uzinqayır, jaylawım.

Ólim xabarınan kelmegey saza,
Endi aytayıń sózdi amanlıq taza,
Erjan ataw menen shıǵısı Írza,
Teńizlerden awqat etken, jaylawım.

Balıq awlap, Toqtas, Mantıq boyınan,
Balıq shansıp jazda júrgen oyınan,
Shansıp saylap júrip jayın moyninan,
Ata-babam awqat etken, jaylawım.

Alasat tabilsa barlıq el kósher,
Kóbeyip tur aramızda qan isher,
Jetim jílap, ilaq mańırap kún kesher,
Árman bilen júrermen be, jaylawım?

Jaylawım Jalayır, kópir hám bóget,
Suw keler me degen bizde bar úmit,
Shaqaq urar aqır bir kún qız-jigit,
Árman bilen qayǵıda ósken, jaylawım.

Áwel-há óskenim Kókózek boyı,
Adamníń jeter me shuǵılǵa oyı,
Puqaranıń taymaǵaylor tap-kúyi,
Árman bilen ósken arzıw, jaylawım.

Bekban shaǵıl, Jańa suwdıń boyları,
Sharqırawıq, «Múyten bóget» jayları,
Jayılǵan baylardıń sansız qoyları,
Kózime totiya júrgen, jaylawım.

Kólsaǵa, Ayırsha, Terbenbes teńiz,
Ásirese Ayırshada óskenbiz,
Birikkende kókeylerin keskenbiz,
Árman bilen ayra túskен, jaylawım.

Jaylawım jay edi málím hámmege,
Quda baxıt bermedi me bizlerge,
Hásiretiniń daǵı endi júzlerge,
Árman bilen qalarmısań, jaylawım.

Shayırdıń ómiriniń kóbirek ótken jeri bul Aral teńizi
boyları hám Terbenbes, Kókózek, Ayırsha, Jalayır sıyaqlı
orınlar ekenligin biz onıń qosıqlarınan kóremiz. Onıń ákesi
balıqshılıq penen shuǵıllanǵan, ózi de balıqshılıq, keyin jal-
lanba jumıs islep kún keshirgen.

«Jaylawım» qosığındağı maǵlıwmatlarga qaraǵanda Kúnxoja awılı, sonıń ishinde, shayırdıń óziniń xojalığı kún kóriw tırishiliginıń jaǵdayına qaray kóship júrgenligi seziledi. Shayırdıń qosıqlarındaǵı keltirilgen qatarlarǵa qaraǵanda, onıń kóbirek turaqlaǵan jeri Kókózek hám Ayırsha boyları bolıp esaplanadı. Biraq shayır bir jaǵınan talap izlep, joqshılıqtıń aydawında júrse, ekinshi tárepten qarsılasları tárepinen quw-ǵıńga ushırap, Xorezm oypatında, Qazaqstannıń kóp jerlerinde sergizdan bolǵan.

Kúnxojanıń «Jaylawım» hám basqa da qosıqlarında bayanlangan orınlardıń baxıtlı mákan, turaqlı jaylaw bola almaǵanlıǵı tilge alınadı hám ármanlı túrde ol jerler menen xoshlasıw sezimleri sáwlelendiriledi. Sonday-aq, shayır qansha awır turmısta jasaǵanına qaramastan, xalqınıń keleshek turmısınan úlken úmitler etip, sońǵı áwladlardıń «Shaqaq urar aqır bir kún qız-jigit», — degen qatarları arqalı olardıń baxıtlı turmısta jasaytuǵınlıǵına úlken isenim bildiredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıń «Jaylawım» qosığınıń mazmunında qanday másele sóz etiledi?
2. Qosiqtı shayırdıń ómiri haqqında qanday maǵlıwmatlar bayanlangan?
3. «Jaylawım» qosığında shayırdıń tuwılıp ósken jeri, ata-mákanı haqqındaǵı sezimleri qalay bayanlangan?
4. Qosiqtı qanday ataw hám jerdıń atamaları ushırasadı?

NEGE KEREK

I

Sayraǵan búlbúli bolmasa,
Ishi hawazǵa tolmasa,
Bárqulla jaynap turmasa,
Ashılǵan gúl nege kerek?

Sarqırap suwı aqpasa,
Ekken eginler qanbasa.
Waqtında tasıp tolmasa,
Aqqan suwlar nege kerek?

Uzaqtan kózge túspese,
Shamalı qattı espese,
Tóbesi bultqa tiymese,
Asqar tawlar nege kerek?

Jadırap jazı bolmasa,
Shuwaqlı kógal qılmasa,
Óz waqtında jawmasa,
Qara jamǵır nege kerek?

Kórgen nárseni almasa,
Pátlenip qanat qaqpasa,
Joq jerden ańdı tappasa,
Qarshıǵa qus nege kerek?

Qarasın úzip ketpese,
Artıqsha qarıw etpese,
Qashaq qoyanǵa jetpese,
Qayıń tazı nege kerek?

2

Ozalda tósin kermese,
Tańlap jemlerin jemesse,
Bayraqtan ozıp kelmese,
Dal bedewler nege kerek?

Bellerin bekkem buwmasa,
Ótken óshlerdi quwmasa,
Anadan artıq tuwmasa,
Pasıq perzent nege kerek?

Boyı kún sayın óspese,
Dushpan kókeyin kespese,
Taymay gúreske túspese,
Qorqaq palwan nege kerek?

Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı-joqtı barlamasa,
Ash hám toqqa qaramasa,
Awan basshı nege kerek?

Xalıqqa ádil bolmasa,
Jılaǵandı jubatpasa,
Xalıq tatqandı tatpasa,
Taxt iyesi nege kerek?

Eki jaqtı teń kórmese,
Tuwri tórelik bermese,
Ádillik penen sheshpese,
Kátqudalar nege kerek?

Ashqa qayırı bolmasa,
Mayǵa qarını tolmasa,
Dúnyanıń júzin sholmasa,
Asa baylıq nege kerek?

Dáryaday tolıp taspasa,
Kún sayın kúshi aspasa,
Eldi jawlardan baqpasa,
Quri batır nege kerek?

Ata-anasın kútpese,
Aytqanlarına kónbese,
Ata-anam demese,
Jaman perzent nege kerek?

Kúndey kúlip jaynamasa,
Búlbúl bolıp sayramasa,
Quwanısıp oynamasa,
Quw ómirler nege kerek?

Kúnxojaniń el hám xalıq haqqındaǵı kózqarasların «Nege kerek?», «El menen», «Kórermen», «Kerek maǵan» qosıqlarında ayqın sezemiz. Bul qosıqlarda shayırdıń el hám xalıq haqqındaǵı pikirleri menen sociallıq jaǵdayları bayan etiledi. «Nege kerek?» qosığınıń kiris bóliminde shayır qanday nárseni bolsa da maqtaw, onıń adam turmısınıń talabın qalay qanaatlandırıwǵa tiykarlanıwı kerek degen pi-kirdi alǵa súredi. Shayır qosıqtıń tiykarǵı mazmuni etip, eldiń jaqtı kúnge shıǵıwı el qorǵaytuǵın perzenttiń, el

basqaratuğın basshınıń aldına qoyılatuğın talaptı sóz etedi. Eldiń jaqsı perzenti bolatuğın adam batır bolsın, hesh nárseden qorıqpay kún sayın ósip, belin bekkem buwsın, dushpanǵa qarsı taysalmay gúreske tússin, xalıqtıń kegin al-sın, eger bulardı isley almasa, ol eldiń hadal perzenti bola almaydı, — deydi shayır.

Shayır batırıqtıń shártı tek kúshlilik dep qaramaydı. Al, sol kúsh hám er júreklikti eldi jawdan qorǵawǵa jum-sawında dep túśindiredi.

Eldiń puqarası da, bayı da kátqudaları da, xanı da birge bolsın, birge oynap-kúlsin, bir-birine qol-qabis tiygizsin, bas-shı bardı-joqtı barlap, ashtiń awhalına qarasın, xalıqtıń arın arlasın, taxt iyesi xalıqqa ádil bolsın, jilaǵandi jubatsın, ashshı-dushshını xalıq penen birge kórsin, hárbir istiń aq-qarasın ayırıp, ádil buyrıq etsin, buni etpegen basshı «awan basshı» onday basshı da, kátquda da kerek emes, deydi shayır.

Shayır neni aytpasın, neni talap etip qoymasın, oylaytuğını—xalıqtıń mápi. Qosiqta el-xalıq penen birge bolıwdı, el hám xalıqtıń mámlekет táǵdirindegi sheshiwshi ornı kórsetiwi, ádillikti qádirlewi hám ańsawı óz dáwiri ushın oǵada áhmiyetli hám demokratıyalıq sıpatqa iye kózqaraslar bolıp esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosiqtıń ideyalıq mazmunında shayır neni aytpaqshı boladı?
2. Shayır el-xalıq mápi ushın qanday adamlardıń boliwin árman etedı?
3. Qosiqta el basqarıwshıllarına qanday talap qoyıladı?
4. Qosiqtan shayırkıń qanday kózqarasın hám pikirlerin ańladıńız?
5. Qosiqtı yadlap alıń.

EL MENEN

...Birnesheler kiyip qamqa parshalar,
Altın menen toltrsа da arshalar,
Xalqıńdı sorasa zulım patshalar,
Qassap yańlı kúni kesher dar bilen.

Adamǵa qas etip miyrimi kelmes,
Kim jaman, kim jaqsı parqını bilmes,
Jilasań da kózdiń jasını kórmes,
Patshań jaman bolsa, kúniń zar bilen.

Ulamaǵa kerek tuwrı sózlemek,
Haq bol menen sháriyattı gózlemek,
Xalıqtıń ońarın bárha izlemek,
Baylanısıp túyin sheshiw el menen.

Bir-birewge tuwısqanlıq bermek qol,
Qara túnde sárdar bolıp tappaq jol,
Pitiw ushın udayına ońlı-sol,
Islew kerek barlıq jaǵın el menen.

Aspanǵa usharsań, bolsa qanatiń,
Shad bolarsań, shadlı bolsa elatiń,
Xalqıń menen bolsa tilek-muratiń,
Sapa súrseń uzaǵına el menen.

Aldıńda jol baslar aǵań hám bolsa,
Japtan tuwrı aǵar saǵań hám bolsa,
Ekseń gúliń ǵumshalanıp solmasa,
Kewlim shadlanadı uzaq jıl bilen.

Opasız dúnyada ashılgan gúller,
Qápestegi sayrap turǵan búlbúller,
Dúnyadaǵı baǵı-hárem shámenler,
Onıń råwishi, kórki el menen.

Atqa minip dańqın kókke jetirgen,
Qisimligin kúnnen-kúnge ótirgen,
Ózine jaqınnıń isin pitirgen,
Olardıń hám kúni kesher el menen.

Ózáiyne tolısı altın-aqshaniń,
Háwli-hárem, jáne baǵı-baqshaniń,
Xalıqtı soraǵan xaniw-patshaniń,
Shalqıǵanı ǵarip-qáser el menen.

Máriwertten salıńǵan saray jaylardıń,
Aspandaǵı jaqtı juldız, aylardıń.
Malı kóp dúnyada muńsız baylardıń,
Shalqıwına sebep sorlı qul bilen.

Adamnıń kórkeyip adam bolmaǵı,
Kónildiń shadlanıp, shalqıp turmaǵı,
Kózge túsip ullı ataq almaǵı,
Esiginde úyir-úyir mal bilen.

Xalıqtıń qatarda xalıq bolıwı,
Qarańǵı túnektiń jarıq bolıwı,
Kókirektiń shadlıqlarǵa tolıwı,
Talap etse, hújim etse el bilen.

Dúnyaǵa biyqarar kelgenin bilmes,
Ya alıs, ya jaqın parqını bilmes,
Joldıń uzaqlığın jigit bildirmes,
Sapar shekse jaqsı hadal dos bilen.

Jamanday qılıǵın hárgız baslamas,
Tariqqanda kóz jasların jaslamas
Ómirinshe ólmegenshe taslamas,
Joldas bolsań uzaq jolǵa márt bilen.

Maqtımqulı Máǵrip ótti dúnyadan,
Árman menen jollar salıp qiyadan,
Óte almay bógetsiz teńiz, dáryadan,
Ómirinshe kúni ótti zar bilen.

Men yıǵlarman kórip zamanniń túrin,
Bárha bayan etsem sózdiń kelerin,
Dushpanlarım jaydı óziniń zarın,
Kózim girewlendi bárha tún menen.

Men jılap kimlerge nalıs etermen,
Bul dúnyada bul qápesti netermen?
Árman bilen dawalasıp ketermen,
Ólgenimshe ırzalasıp el menen.

Maqtımqulı Máğriptey aldıńdı bolja,
Ólgensoń alarsań tilińnen olja,
Qısqart sózdi sorı qaynaǵan, Kúnxoja,
Ólgenińshe xoshlasıp ket el menen.

Kúnxojaniń el-xalıq hám ádillik haqqındaǵı pikirleri onıń «El menen» dep atalatuǵın úlken kólemli didaktikalıq qosıǵında ele de ayqın hám kúshli sezim menen bayan etilgen. Shayırdıń túsiniginshe barlıq nárseniń kórki — el, turmistiń háreketke keltiriwshi kúshi el hám xalıq, dúnyadaǵı ashılgan gúller de xalıqtıń dóretken nárseleri hám olar xalıq penen ǵana kózge kórkem kórinetúǵın nárseler, xalıqsız, elsiz jer kógermeydi, dúnya kórkem de bolmaydı. Merwertten salıngan jaylar da, ǵáziynesi tolı altın aqshalar da, birewlerdiń kiyip júrgen qamqa-parshaları da, sandıq-sandıq altınları da, hawli-hárem bağlar da xalıqtıń dóretkeni, xalıqtıń tapqanı, xalıqtıń mańlay teri.

Kúnxoja barlıq nárseni xalıq dóretti dew menen ǵana sheklenip qalmayıdı. Barlıq adamlar xalıqtıń arqasınan kún kóredi, xalıq bolmasa xan hám patshalardan baslap oyına ne kelse sonı islep, xalıqqa qısım etip júrgen hámeldarlar da, malı kóp minsiz baylar da kún kóre almaydı. Olar ǵárip-qáser xalıqtıń miynetin jatıp iship shalqıydı,—dep keltiredi. Shayır el-xalıqtı, ádillikti qádirlew menen birge, eger de, xalqın soraytuǵın xan, hámeldarlar zalım bolsa, xalıqtıń kúni qayǵı menen ótedi deydi. Shayırdıń «El menen qosıǵınıń ahmiyetli ideyası, bul jaqsı keleshekki xalıqtıń birliginde, hámmeniń jám bolıp háreket etiwinde dep túsin-diredi. Ol óz dóretpelerinde xalıqtı awır kúnge duwshar etip otırǵanlardıń kimler ekenligin túsındırıp berdi. Xalıqqa óz ornın tereń túsiniwge, sanasın oyatiwǵa járdemlesti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqtıń ideyalıq-tematikasında qanday pikirler bayanlanadı?
2. Qosıqtan shayırdıń qanday arzıw-ármanların ańladıńız?
3. Shayırdıń keleshekke, jaqsı turmisqa bolǵan kózqarasları qaysı qatarlarda bayanlangan.

AQ QAMÍS

Japıraqıń sarǵıshlanıp,
Kórinedi kózime,
Qayǵı menen kóp qıynalıp,
Uqsataman ózime.

Japıraqıń jasıl emes,
Sarǵayıptı hámmesi.
Boylarıń da bir teń emes,
Qaplap qayǵı perdesi.

Kóp shóllepseń, suw ishinde,
Batıp-shúmip tursań da,
Qaltıraysań jel pesinde,
Sonsha tamır ursań da.

Tamırıńniń paydası az,
Berkispegen ılayǵa,
Toqsan túsip, bolmadı jaz,
Biz ne qıldıq qudayǵa?

Esken samal seni qozǵap,
Qayıstırdı belińdi,
Ushıradı erjetpesten,
Ğumshalanǵan gúlińdi.

Qarap tursam, kelbetińe,
Sarǵaymaǵan jeriń joq,
Islerińdi oyǵa alsam,
Jaqtıǵa shıǵar kúniń joq.

Qara berman qamıs sen de,
Quwrama suw ishinde,
Sendey bolıp turman men de,
Kók tayǵaqtıń ústinde.

Shayırdıń «Aq qamıs» qosıǵı allegoriyalıq súwretlew usı-

lında jazılǵan. Bunday astarlap súwretlew usılın shayırdıń

«Qızıl qum», «Azıwlı», «Jaw torǵay» sıyaqlı shıǵarmalarında da ushıratamız. Bul shıǵarmalarda shayırdıń tuwilǵan jerge bolǵan súyiwshilik sezimlerin bayanlanadı. Qosıqtaǵı qamıs shayır ushın qádirli hám súyikli. Olardıń ayanıshlı taǵdırı qamısti súwretlew arqalı ózi haqqında, miynetkesh xalıq ol haqqında sóz etedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Aq qamıs» qosığında shayır qamıs arqalı kimlerdiń obrazın súwretlep beredi?
2. «Tamırıńniń paydası az, Berkispegen ılayǵa, Toqsan túsip, bolmadı jaz», degen qatarlardan neni túsinesiz?
3. Qosıqtaǵı lirik qaharman menen aq qamıs salıstırılıǵanda shayır ne demekshi, siziń pikirińiz?

SHOPANLAR

Sarsılıp kúni-tún qoydıń izinde,
Qan qalmay sarǵayıp qızıl júzinde,
Qanlı jas qaplanıp eki kózinde,
Qula düzde mınaw júrgen, shopanlar.

Iyninde jumırı salıńǵan torǵa,
Meslerin arqalap qozǵalıp zorga,
Tósleri qayqayıp shıǵalmay qırǵa,
Asqar qumdı aralaǵan, shopanlar.

Sharıqtan shırmalıp eki ayaǵı,
Awır bolıp taldan kesken tayaǵı,
Awır sózge hám sarsılıp qulaǵı,
Qula düzde qayǵıda júr, shopanlar.

Ústinde shapanı biytleri aǵıp,
Qanın sorıp, arqasına ot jaǵıp,
Tiken kirip ayaǵınan qan aǵıp,
Etiksiz toǵayda júrgen, shopanlar.

Kimniń arqasın tayaqlar tilgen,
Birazınıń qolı otlarǵa kúygen,

Jası jetpey qıpsha beli búgilgen,
Sansız qoy keyninde júrgen, shopanlar.

Ata-anaları ólip jasınan,
Taz bolıp toraǵı aǵıp basınan,
Qızıl qum sel bolıp kózdiń jasınan,
Jay tabalmay júrgen mınaw, shopanlar.

Ash bolsa keynine ermey iytleri,
Tariqqannan tarǵıl bolıp betleri,
Qus tútkendey tilkim-tilkim etleri,
Azaptan shıǵa almay júrgen, shopanlar.

Jetim bolıp sharǵa bolǵan boyları,
Artıq hámmelelden aqıl-oyları,
Qayısıp baqqanı baydıń qoysarı,
Bir ılaqqa úsh jıl júrgen, shopanlar.

Qaynaǵan ıssıda qumlardı basıp,
Alańlap kózleri, aqıldan sasıp,
Qoyı jayılǵanda arqasın qasıp,
Kúni ushın júrgen ǵarip, shopanlar.

Belleri búgilip kózleri tınıp,
Jatalmay dem alıp bir maydan jılıp,
Topıraqqa bılǵanıp, terleri aǵıp,
Tóseksiz dalada jatqan, shopanlar.

«Shopanlar» qosığında shayır ash-áptadalıqtan betlerinen qanı qashıp, kúni-túni tıńımsız asqar qumlardı aralaǵan jallanba miynet adamlarınıń turmısı sóz etiledi. Qosıqta shopanlardıń ayanıshlı awhalı kóz aldımızda ayqın sáwleleni-wın tabadı. Mısalı, dýnyanıń barlıq ráhátinen bos qalǵan, elsız qula düzde júrgenlikten kózi tınıp, qulaǵı jaman sózden sarsılgan, etleri qus tútkendey tilkim-tilkim bolıp, betleri tarǵıllanıp ketken, arqasın tayaq tilip, topıraqqa bılǵanıp, shań jutıp ıssıda da, suwiqta da tóseksiz dalada jatqan, kóz jaslari menen Qızılqumdı sel etken shopanlar turmısınıń ayanıshlı kórinisin sheberlik penen kóz aldına keltiredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta jallanba miynet adamlarınıń turmisi qalayınsha súwretlengen?
2. Shopanlardıń qoy baǵıp, qıya shólde júriwine ne májbür etken?
3. Qoy baqqan shopanlardıń awhalı qanday bolǵan? Qosıqtan misal keltirip sóylep beriń.
4. Qosıqtı yadlap alıń.

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ

(1824 – 1878)

Ájiniyaz Qosibay ulı 1824-jılı Moy-naq rayonınıń «Qamısbóget» degen jerinde tuwıladi. Ata-babaları baliq-shılıq, ańshılıq hám egin egip kún kóretruǵın adamlar bolǵan. Ájiniyazdıń ákesi Qosibay, onıń ákesi Baltabek, arǵı atası Aqjigit óz dáwiriniń batır adamları bolǵanlıǵı belgili. Anası Náziyra sózge sheshen, óz dáwiriniń dilwar hayallarınıń biri bolǵan. Dás-tanlardı jaqsı bilgen, ásirese, juwap aytısta aldına adam salmaytuǵın ta-qıwa adam bolǵanlıǵı seziledi. Ákesi Qosibay da shayır hám mergen adam sıpatında kózge tús-ken.

Ájiniyaz jaslayınan-aq, oqıwǵa berilgen, ziyrek bala bolıp ósedi. Biraq onıń jaslayınan anasınan ayrılp qalıwı, kóp ǵana qıyın jaǵdaylardı bastan keshiriwine sebepshi boladı. Ol dáslep, Xojamurat iyshan mediresesinde tálim aladı, biraq anasınıń tosattan qaytıs bolıwı onıń oqıwın úziliske túsiredi. Úyge qaraw, úkelerin tárbiyalaw jas Ájiniyazdıń moynına tú-sedi. Ol qalay bolmasın óz bilimin jetilistiriw ústinde oylana baslaydı. Usınday jaǵdaylarda onıń tuwısqan dayısı Elmurat axun oğan óziniń járdem qolın sozadı. «Jiyenimdi ózim tárbiyalayman» dep Ájiniyazdı óz mediresesine alıp ketedi. Elmurat Buxaraniń Mirarab mediresesin pitkergen, óz dáwiriniń bilimli adamlarınıń biri edi. Ol diniy kitaplar

menen bir qatarda Shıǵıstiń belgili klassikleri Ferdawsiy, Saadiy, Hafız, Nawayı, Bedil shıǵarmaların jaqsı ózlestirgen. Ájiniyazdıń bul jerge keliwi óz bilimin jetilistiriwge úlken jol ashıp berdi. Keshte medireseniń ójirelerinde qalıp, Nawayı hám Hafız ǵázzellerin oqıwı nátiyjesinde onıń poeziyaǵa bolǵan iqlası kem-kemnen kúsheye basladı.

Ájiniyaz jaslıǵında mediresede oqıw menen bir qatarda kóp ǵana kitaplardı kóshirip belgili kátip bolıw menen de tanıla baslaǵan. Ol on altı jasında Nawayınıń diywanın kóshirgenligi haqqında da maǵlıwmatlar bar. Biraq Ájiniyaz on jeti jasına kelgende Elmurat axun tosattan qaytıs boladı. Endi Ájiniyaz bilimin bunnan da joqarı kóteriw ushın ózine sáykes ustaz taba almay qaladı. Sonıń ushın da ol:

Zamanımız yoqdur yigit yurmaga,
At minip, ton kiyip, dáwran surmaǵa,
Men baxtı qaraǵa tálim bermaga,
Náyleyin hesh adam shıqpas dildarım,

— dep jazıp óziniń ishki háwirin qosıq arqalı beredi.

Awıl mediresesi dógereginde sawat ashıw Ájiniyaz sha-yırdı qanaatlandıra almadı. Ol bunnan da tereńirek bilim jolın aınsar edi. Sol waqittaǵı Xiywa hám Buxaranıń medireselerinde tiykarınan qaraqalpaqlardıń jergilikli bayları hám din iyeleriniń balaların ǵana oqıtatuǵın edi.

Biraq Ájiniyazdıń talantlılıǵı, shayırlıǵı kem-kemnen awıl adamları arqalı da tarala baslaydı. Xiywa medireselerinde oqıwǵa tilek bildirgen Ájiniyaz eń aqırında sol waqittaǵı ashamaylılardıń belgili ulamalar menen qazılarından bolǵan Toǵuz qazı menen Molla Qorazlardan járdem soraydı. Usınday kórsetilgen járdemler menen ol Xiywanıń Sherǵazı mediresesine oqıwǵa kiredi. Sońinan Qutlimurat inaq mediresesinde tálim aladı. Shayır bul haqqında óziniń «Megzer» degen qosığında:

Tushsa yada otan kunlár,
Aǵzımdın shıqqan ushqınlar,
Xorezmde yurgan kúnlár,
Zawqı tamashaǵa megzer, —

dep jazadı.

Xiywaniń Qutlımurat inaq mediresesiniń aldında, «1840 — 1844-jılları qaraqalpaq ádebiyatınıń klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı oqıǵan», degen jazıwlar jazılǵan.

Ájiniyaz Xiywada ógada qıyınhılıq jaǵdaylarda oqıydı. Ol waqtta Xiywada oqıytıǵınlardıń hámmesi derlik bay hám din iyeleriniń balaları bolǵanı ushın olar hádden ziyat qárejetler menen támiyinlenetuǵın edi. Ájiniyazdıń ákesi bolsa, tapqan-tutqanı ózine zordan jetetuǵın orta hallı adam bolǵan. Sonıń ushın da ol óz ákesinen járdem alıw múmkınhılıgine iye bola almadı. Turmısıń qattı qıyınhılıqların shekti. Ómirdegi bolıp atırǵan keskin qarama-qarsılıqlardı óz kózi menen kórip, jüregi menen sezip bardı. Onıń tek ilimge bolǵan iqlası óana medireseni aqırına shekem oqıp pitkeriwine múmkınhılık tuwǵızdı. Mediresede din sabaqları menen bir qatarda Nawayı, Hafız, Saadiy, Fizuliy shıǵarmaları da oqıtılatuǵın edi. Ájiniyaz bulardıń shıǵarmaların qunt penen oqıydı. Olardıń danışpanlıq penen aytqan sózlerin óz xalqına jetkeriwdi maqset etti. Shıǵıs klassikleriniń ájayıp dástúrlerin úyrendi.

Ájiniyaz Xiywa mediresesin tamamlaǵannan soń kóp jıllar dawamında Qazaqstanда sayaxatta bolǵan. Shayırkıń kóp jıllar dawamında Qazaqstanда bolıwın alımlar eki túrli boljaydı:

Birinshi topardaǵı alımlar bul jaǵdaydı xan siyasatı menen baylanıstırıp, «Qazaqstan dalalarında islam dinin keńnen tarqatıw ushın Xiywadan jiberilgen ulamalar arasında Ájiniyaz da bolǵan», — dep táriyipleydi. Ekinshi topardaǵı alımlar bul waqıyanı Ájiniyazdıń atastırılǵan qızınıń birden joǵalıp ketiwi, eki túrli pikirdi payda etkenligi, geyparaları: «Basqa bir jigit qızdı Qazaqstanǵa alıp qashıp ketken, bunnan keyin qızdıń aǵayınleri Ájiniyazǵa, «Bul iste seniń qolıń bar, qızdı tawıp bereseń, ya bolmasa qunın tóleyseń» dep shataq salǵan. Ájiniyaz usınday sebepler menen Qazaqstanда birneshe jıllar dawamında bolǵan, — degen pikirdi aytadı.

Shıńında da, eń dáslep Ájiniyazdıń Qazaqstanǵa óz qalınlıǵıń izlep barganı da durıs. Bul jumbaqtıń tórkini shayırkıń «Shıqtı jan», «Molla Erime» qosıqlarında anıq aytilǵan. Mısalı:

Tapmadım heshbir xabar, gezip jahanniń kishwarın,
Aqlı-hushım qattı izlep ol zalımnıń duxtarın.

(«Shıqtı jan»)

«Duxtar» sózi parsı tilinde «qız» maǵanasın ańlatadı.

Soniń ushın da, Ájiniyazdıń Qazaqstanda uzaq waqtlar bolıwında eki fakt te bir-biri menen qosılıp ketken. Ol eń dáslep, qırǵa kız izlep bargan bolsa sońinan bul mäsele basılıp ketkennen keyin de, Qazaqstanda talay mártebe bolǵan. Demek, ol Qazaqstanda mádeniy ağartıwshılıq isleri menen de shuǵıllanǵan. Bul pikirdi «Qazaqstan» dürkinin-degi jazılǵan qosıqları anıq tastıyıqlaydı. Ájiniyazdıń Qazaqstandaǵı ómiri onıń «Shıqtı jan» qosığında jaqsı bayanlangan.

Ájiniyaz Qosibay ulı Qazaqstan dalalarında birinshi mártebe jıgırma jaslarında 1845 — 1846-jıllar shamasında bir jılǵa shamalas bolıp qaytqan. Sońinan óz awılına kelip ashamaylı ruwi ayıllı tiyresinen Hámra degen qızǵa úylen- gen. Onnan Naǵmetulla, Habibulla, Nietulla degen úsh bala hám Húrzada atlı bir kız tuwiladı. Shayırkıń aqlıq-shawlıqları házirgi Qońırat, Qanlıkól, Shomanay rayonlarında hám de Nókis qalasında turadı.

Ájiniyaz Qosibay ulı 1858 — 1859-jıllardaǵı Qońırat kóterilisiniń tek qatnasiwshısı ǵana emes, onıń baslawshılarıınıń biri boldı. Soniń ushın da, ol kóterilis bastırılgannan keyin Xiywa hámeldarları tárepinen tutqıngá alınıp, Türkmenstan- nıń Tashawız wálayatınıń átirapına jer awdarıwǵa jiberiledi. Aradan úsh jıl ótkennen keyin ol tutqınnan qashıp qutıldı.

Ájiniyaz Türkmenstanda júrgen kúnlerinde belgili türkmen klassigi Maqtımqulınıń qosıqların qunt penen úyrengen. Usı- ǵan baylanıslı ol Maqtımqulınıń kóp ǵana qosıqların óz dóretpesinen qosıp keńeytip jazǵan.

Ájiniyaz shayırkıń qırǵa úshinshi bariwı 1864-jıldıń áti- rapı dep shamalawǵa boladı. Sebebi, ol usı jılı qazaqtıń shayır qızı Meńesh penen aytısqan. Aytıstiń tekstine qara- ǵanda da bul waqtları Ájiniyaz qırq jasında bolǵan.

Usı dáwırdegi Ájiniyazdıń shayırlıq sheńberiniń eń jetilis- ken gezleri dep qarawǵa boladı. Bul saparda da Ájiniyaz úsh jılday ómirin Qazaqstanda ótkizgen. «Ellerim bardı»,

«Megzer», «Barmeken», «Bardur», «Ayrılsa», «Qash-qash» hám «Xoshlasıw» dürkinindegi qosıqların jazǵan. Ájiniyaz qırǵa úshinshi mártebe barganında Qojban degen bayǵa úsh jıl dawamında molla bolıp jallangán. Bunnan keyin ol óziniń tuwilǵan awılınan hesh jaqqa shıqpaǵan. Bozataw, Qamıs bóget, Jetim ózek degen jerlerde mektep ashıp, jergilikli xalıq balaların oqıtqan, dóretiwshilikke berilip qosıqlar jazǵan.

Kórnecqli shayır 1878-jılı eliw tórt jasında qaytis bolǵan. Shayırdıń denesi Quwandáryanyıń boyındıǵı Quwsırıq qoyımshılıǵına jerlengen.

Ájiniyazdan bizge hár qıylı temada jazılǵan bir júz eliwe jaqın lirikalıq qosıqları miyras bolıp qaldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında asa bilimli lirik shayır bolıp qalıw menen birlikte, óz qoljazbaların miyras etip qaldıra alǵan belgili kórkem sóz iyeleriniń biri.

AYRÍLSA

Elinen ayrılgan diywana bolar,
Yarınan ayrılgan biygana bolar,
Hárreler ushuban párwana bolar,
Uyası buzılıp paldan ayrılsa.

Ógosh jigittiń dáwleti bar basında,
Hám ağası, hám inisi qasında,
Hárkim óz elinde teńi-tusında,
Yigit qádiri bolmas elden ayrılsa.

Tulpar degen yabı yańlı bolmaydı,
Tawdan qaytpas doynaǵınan ayrılsa,
Dárt kóbeyse tánde dármán qalmaydı,
Jer tayanıp qanatının qayrılsa.

Adam uglı hárgız ǵapıl bolmasın,
Qızıl gúlı ǵumshalanıp solmasın,
Aq júzine sarǵışh qayǵı tolmasın,
Halı qiyın qanatının qayrılsa.

Bul dúnyanıú kórki—adam balası,
Adamnıú da kókke jeter nalası,
Kónildiń kóp bolur qayǵı-japası,
Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılsa.

Búlbúl qápeste tur sayrarǵa tezden,
Sheshenler útilsa tuwrılıq sózden,
Kórgishler ayrılsa ol eki kózden,
Qiyın bolar ǵapilette ayrılsa.

Shayırdıń «Ayrılsa» qosıǵı filosofiyalıq mazmunǵa iye. Qosiq óz eline bolǵan watandı súyiwshilik ideyası menen suwǵarılǵan. Qosiqta shayırdıń ómirine baylanıslı waqıyalar da súwretlenedı. Sebebi Ájiniyaz da miynetkesh xalıq penen birge turmistiń júdá awır qısıwmetlerin kórdi. Bul awır turmistan filosofiyalıq-didaktikalıq oy juwmaǵın shıǵaradı.

El-xalıqtı súyiw ideyasın, doslıqtı, tuwısqanlıqtı, adamdı súyiw ideyası menen baylanıstırıdı. Elden ayrılgan adam menen uyası buzılǵan pal hárresiniń háreketin salıstırıw arqalı shayır jasaǵan dáwiriniń tipin, sharayatın ashıp bere-di. Sonlıqtan, «elden ayrılgan jigittiń qádiri bolmaydı» dep aytıwınıń sol dáwir ushın úlken áhmiyeti bar. Biraq shayırdıń kózqarası boyınsha adam hár qıylı. Shayır olardıń arasıńdaǵı ózgeshelikti ayırıp aladı. Usı ózgeshelikti kórsetiw ushın turmistiń hár qıylı detalların tańlap aladı ham salıstırıdı. Qosiqta adamnıú adamǵa bolǵan muhabbatın da kórsetedi. Sonlıqtan, ol «adam ulı adam qádirin biliw»di uqtırip otıradı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Ayrılsa» qosıǵında túwlıǵan jerdiń qádir-qımbatı haqqında qanday pikirler aytılǵan?
2. Qosiqta el-xalıqtı súyiw haqqında neler aytılgán?
3. «Bul dúnyanıú kórki—adam balası» degende nenı túsinesiz, pikirińizdi aytıń.
4. Qosiqtıń ideyalıq mazmunın aytıp beriń.
5. Shayır ózi jasaǵan dáwirdiń tipin, sharayatın qalayınsıa súw-retlep bergen?
6. Qosiqta shayırdıń ómirine tiyisli maǵlıwmatlaraǵa mísal keltiriń.

JAQSÍ

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı.
Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı.

Dúnyaǵa shıqqan soń bergey qudayı,
Densawlıqtıń bolmas hesh teńi-tayı.
Hárkimniń ózine Mısrdı jayı,
Shúkir-sáne etiń, qádirin bil jaqsı.

Kisiniń yarına kúlip baqqannan,
Shıbın janın ishqı otına jaqqannan,
Óz boyıńa túrli nasaq taqqannan,
Óz yarıńníń tárbiyasın ber jaqsı.

Giyne qılıp jurttı taslap ketkennen,
Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,
Jat ellerde müsápirlik shekkennen,
Urip-sógiп qorlasa da el jaqsı.

Saqlagaylar quda patsha qáhrinen,
Jıraq saqlagaysań shaytan shártinen,
Minnetli pal ashshı bolar záhárden,
Kúlip-oynap bergen zaǵara jaqsı.

Tuwrı joldı taslap qıysiқ ketkennen,
Dos bolıp dosınan gápin giznegen,
Dosqa qılap qılıp, yalǵan sózlegen,
Onnan on bes jasar arbat jaqsıdı.

Jol bilmeseń yol sorańız bilgennen,
Gúder úzbe iqrarında turǵannan.
Yaman menen qırq jıl dáwran súrgennen,
Yaqshı menen bir dem sáwbetler jaqsı.

Kóp gezdim, yaranlar, shadlı dúnyani,
Ótirikshiniń bolmas anti-iymani.
Hárgız jaqınlatpas kelgen miymanni,
Jilaǵan, mútajdi quwantqan jaqsı.

Shayır hárbir adamníń óz elin, xalqın, tuwilǵan jeri menen Ana-Watanın qádirlep-qásterlewge, hadal hám tuwrı joldan júriwge, doslıqqa sadıq boliwga, ǵiybat, jalǵannan saqlanıwǵa úgit-násiyatlawshı didaktikalıq qosıqların kóplep dóretti. Bul ásirese, shayırdıń «Jaqsı» qosıǵında ayqın súw-retleniwin taptı. Ájiniyazdıń pikiri boyınsha tuwilǵan jer, hárqanday adamníń baxıt sarayı. Sonlıqtan da, hárbir adamníń ózi tuwilǵan ana topıraqı ushın xızmet etiwi kerekligin aytadı. Ol óz tuwilǵan jerin taslap, ózge jerden baxıt izlewshilerdi singa aladı. Bunıń sebepleri de bar. Sebebi Ájiniyaz ishki dushpanlardıń reyimsizligi nátiyjesinde óz tuwilǵan mákanınan júda bolıp, kóp ellerde qiyınhılıq penen kún keshiriwge májbür boladı. Shayırdıń qosıqlarında Watan saǵınışınıń baslı tema dárejesine kóteriliw sebebi de sonnan.

Ájiniyaz jasaǵan dáwirde de adamlardıń jaqsı hám jaman ádetleri olardıń túr-túsi yamasa boy-sınına qarap emes, júris-turısı, minez-qulqi, sóylegen sózi menen islegen is-háreketleri tiykarında belgilep berildi. «Jaqsı» qosıǵında da adam balasınıń insaniylıq kelbeti túr-túsinen emes sóylegen sózi menen pariqlanadı, jáne de ózi siyaqlı adamníń qádirin bilmegen adamnan mal jaqsı, aytqan sózdiń mánisin bilmegennen tilsiz adam jaqsı,—degen anıq pikirlerdi ortaǵa qoyadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta qanday aql-násiyat pikirler aytıladı?
2. Qosıqtıń mazmumıń túsinip, aytılǵan násiyat sózlerdi aytıp beriń.
3. «Densawlıqtıń bolmas hesh teńi-tayı,
Hár kimniń ózine Mısrdı jayı» degen qatarlardı túsındırıń.
4. Qosıqtı yadlap alıń.

DÁWRAN BOLMADÍ

Sánemler qolında tilla saz edim,
Háwijge keltirer jánan bolmadı,
Tuǵırımda talpinǵan algır baz edim,
Qálpe-sáyyadlarım maman bolmadı.

Ómir berse ishi-tısı ármanlı,
Ne dárdar súrmeseń besh kún dáwrandı,
Shóllerde yugirgán ahıw-jáyrandı,
Sayyad algan shelli dáwran bolmadı.

Álip qáddim daldek bolip búgildi,
Kózlerimnen qanlı yashım tógildi,
Jol boyına úygen hasıl yugimdi,
Bazarǵa eltkendey kárwan bolmadı.

Dárek yoq ushırǵan quba qushımnan,
Bazarım tarqadı, erte peshinnen,
Kárwan ótken waqta meniń tushımnan,
Kónıl múlkim jolǵa ánjam bolmadı.

Sírim pash etmedim hárgiz heshkimge,
Sitámkár áyledim jangá besh künde,
Guzar dárbertine qurǵan kóshkimde,
Dártimdi dártleser hámdam bolmadı.

Dúnya bir kórsetip Láyli jamalın,
Aldı-ketti pikri-zikri qiyalım,
Qırman tayar waqta bermey shamalın,
Shamal berse, atar qırman bolmadı.

Búlbúldi zar etip sháyda gúllará,
Májnúndek aydabán shólden shóllará,
Nesiybem kóp shashıp ǵayrı ellará,
Shóplep boldım desem, tamam bolmadı.

Mende watan boldı elatsız qalǵan,
Bağlarından búlbúl uship, zaǵ qonǵan,
Ziywar der dúnyaǵa kelgenim yalǵan,
Mende bir biyqayǵı zaman bolmadı.

Shayır óziniń kóphilik qosıqlarında jámiyettegi sociallıq teńsizlikti, miynetkesh xalıqtı hám onıń belgili wákilleriniń awır awhalın, adamlardaǵı hámme nársege bolǵan mútájlikti, usınnan payda bolatuǵın olardıń ármanların shayır óziniń

kóphshilik qosıqlarında lirikalıq qaharman obrazında jámlep súwretleydi. Shayırkıń «Dáwran bolmadı» qosığındaǵı lirik qaharman aqıl-parasatlı, sawatlı adam bolıp, haqiyqatlıqtı, ádalatlıqtı súyetuǵın adam. Qosıq qatarlarından málim bolǵanınday ol júdá sergek oylı, qıyalı júyrik adam sıpatında súwretlenip, dúnyada biymálel, tınısh, baxıtlı kún keshiriwdi árman etedi. Ol gózzallıqqqa janı qumar. Biraq onıń bunday sırlı ishki álemin túsinetuǵın ol jasaǵan zamanda sırlas adam tabılmayıdı. Bul qosıqtıń mina qatarlarında ayqın bayanlanadı.

Sírim pash etmedim hárgız heshkimge,
Sitámkár áyledim jańga besh kúnde,
Gúzar dárbentine qurǵan kóshkimde,
Dártimdi dártleser hámdam bolmadı.

Qosıqtaǵı «Sitámkár áyledim jańga besh kúnde» — degen qatarlar, bul dúnyada hámmesin ishke búgip júrdim, ishley azap shektim, degen mániste.

Qosıqta lirik qaharmannıń ishki dárti tek bunıń menen sheklenip qalmayıdı, oğan arzıw-ármanların iske asırıwgá imkaniyat joq, ol ózindegi kúsh-quwatın, talantın, sonshama uqıbın tiykarǵı maqsetke xızmet ettire almaydı, oğan yol joq. Ol qayda barmasın, qay jerde bolmasın, onı bárqulla kewilsizlik, qayǵı hám awır miynet kútıp turadı. Jeke adam imkaniyatınıń pútkilley sheklenip, qurıp barıwına XIX ásır-degi qaraqalpaq xalqınıń turmısın ayanıshlı awhalǵa giriptar etken patriarchal-feodallıq qatnasiqlar, social jámiyetlik dúzim ayıplı edi. Biraq shayır jámiyettiń rawajlanıwınıń bunday tariyxıy nızamlıqların bilmedi. Lekin, ol bunı túsinbegen menen, feodallıq qatnasiqlar payda etken xalıqtıń awır turmısın, ayanıshlı awhalǵa giriptar etken jan shorshıtatuǵın haqiyqatlıqtı lirikalıq kúsh penen súwretley aldı. Qosıqta shayırkıń lirik qaharmanı usınday keskinlesken ómir haqiyqatlıǵınan dóredi. Qosıqtaǵı lirik qaharman arzıw-ármanına jetisiwdiń kóp azabın shegedi, ol qanshama talpinıslar, háraketler isleydi, biraq ózi jasaǵan, zaman hámmesine tosqınlıq etedi. Onıń oylaǵanına erise almaǵanı obrazlı qatarlar menen súwretlenedi.

Ájiniyaz jasaǵan zaman qıyın bolıwına qaramastan, shayır bunday dáwir qısıwmetine shıdam bere aldı. Ol heshqashan dúnnyadan túńilmeydi. Keleshekke úlken isenim menen qaraydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta lirik qaharmannıń ishki keshirmeleri qalay beriledi?
2. Qosıqta zaman teńsizligi qalayınsha óz sáwleleniwin tapqan?
3. Qosıqtı túsinip oqıń hám aytıp beriń.
4. Muǵallimniń járdeminde qosıqtaǵı ayırım sózlerge sózlik dúziń.

AJINIYAZ BENEN QÍZ MEŃESHTÍN AYTÍSÍ

(üzindi)

Menesh: Óleńdi aytalmayıdı heshkim mendey,
Men aytaman óleńdi kemengerdey.
Saqlap qoyıp qara óleń ırıs bola ma?
Ayt degende óleńdi qoya bermey.

Óleńdi mennen basqa óleńshiler,
Aytalmas ayt degende hesh kidirmey,
Kóp ishinde óleńdi men aytaman,
Albıramay, jańılmay, hesh müdirmey.

Er kisi eki talay jır bolǵanda,
Bolmaydı meniń menen kim teńeltay,
Bul jerden turıp ketsek qızığı joq,
Senlerge bes-altı awız aytıp bermey.

Óleńdi ashıwlansam jep qoyarman,
Jaz bağıp, gúzgi soyǵan semiz surday,
Xojeke, aytıp óleń harıdiń ba?
Bolmasa jasıń jetip qarıdıń ba?

Qızıman Baytursınnıń atım Menesh,
Xojeke, áli meni tanıdıń ba?

Ajiniyaz: Men ózim óleń aytıp harımadım,
Awılıńa bir ármanım darımadım,

Qazaqta Meńesh te kóp, Dámesh te kóp,
Burınnan kórmegen soń tanımadım.

Meńesh: Xojeke biltır meni kórmediń be,
Meniń Meńesh ekenimdi bilmediń be?
Qaytqanda Aral jaqtan bir balamen,
Ústime suw basında kelmediń be?

Ájiniyaz: Júziń ısq kóriner bir kórgendey,
Aytısıp kúni-túni bir júrgendey,
Biltırǵı suw basında jalańash qız,
Senbediń sínıq órkesh garri ingendey.

Meńesh: Astıma mingen atım sur qara ker,
Sorǵalap sur qaradan aǵadı ter.
Mollalar kórisiwdi súnnet deydi,
Xojeke, kóriseyik qolıńdı ber.

Ájiniyaz: Kórisseń, ákel qolıń aw, qız bala,
Jasińdı uzaq qılsın alla taala.
Biltırǵı suw basında Meńesh bolsań,
Júrsiń be aman-esen sen biyshara?

Meńesh: Men júrmen aman esen oynap-kúlip,
Toy bolsa óleń aytıp dáwran súrip,
Aman barıp, esen-saw keldińiz be,
Atań anań, aǵayın jurtıń kórip?

Ájiniyaz: Men keldim aǵayın jurtım kórip,
Atam menen anama sálem berip,
Ne qıların óziń bil, qız aq Meńesh,
Qolıńa bir aq suńqar keldi qonıp.

Meńesh: Ústińe kiygen tonıń qızıl bolsın,
Xojeke, ómir jasiń uzın bolsın.
Endi sennen jol bolsın sóz surayıq,
Kelibseń, toyxanaǵa joliń bolsın.

Ájiniyaz: Esittim sizdi alashtan bal qımbat dep,
Men keldim bir kóriwge qanday zat dep,

Qoymadı hesh erkime mırza Qojban,
Tusıńda aq Meńeshtiń óleń ayt dep.

Meńesh: Men ózim qızıl tilge jurttan ozǵan,
Keldiń be jeńemen dep meni jazǵan?
Jatıp qalǵan jerińnen súyreleklep,
Aytıs dep, alıp keldi me mırza Qojban?

Ájiniyaz: Aytıs dep alıp keldi mırza Qojban
Men de sendey qız kórsem arqam qozǵan.
Bolganda sahár waqta qiziǵın kór,
Tosanlıǵım bar meniń ele qızban.

Meńesh: Óleńge sen de ozsań, men de ozǵan,
Kórgende óleńshini arqam qozǵan.
Kósilip jolım úyde jata bermey,
Keldiń be jeńermen dep meni jazǵan?

Ájiniyaz: Sen de ózsań óleń de, men de ozǵan,
Kórgende óleńshini arqam qozǵan,
Qalay aytsań olay ayt qız aq Meńesh,
Shaytanım seskenbeydi sendey qızdan.

Meńesh: Óleńge sende ózsań, men de ózǵan,
Kórgende óleńshini, arqam qozǵan.
Aytıssáń jaziǵı joq, men jeńermen,
Kisi joq kishi júzde óleńge ozǵan.

Ájiniyaz: Óleńge sende ozsań men de ozǵan,
Ańlap shap baytalıńdı jiǵilar jazǵan.
Baytalıńniń borbayına qamshılama,
Hesh jerde bar ma baytal attan ozǵan.

Meńesh: Baytalım hárbiр attan ozıp júrgen,
Qazaqta at joq bunıń shańına ergen.
Baytalım júyrikligi jurtqa málím,
Hár toyda bas báygige kelip júrgen.

Ájiniyaz: Aq Meńesh búgin tańas, endi jatpa,
Jata qoysań baytalıń bolar qatpa.

Baytal shawıp báygi almas degen sóz bar,
At ben shawıp baytalıń tırtıńlatpa.

Meńesh: Baytalım hárbir attan ozıp júrgen,
Mal kórmes bul baytaldı atqa bergen,
Baytalım hárbir attan ozar edi,
Aytta-toyda qazaqtan sínshı kórgen.

Ájiniyaz: Baytalıń aytıwıńnan júyrik baytal,
Bizde bar gúreń ayǵır, shım qara jal,
Baytaldıń quyriq jalın kuzep alip,
Arǵımaq ayǵır sal da balasın al...

Meńesh: Jazǵíturda más bolıp ágar Jayıq,
Orıslar ol Jayıqqa salar qayıq.
Isteseń qayım óleń qayrlarsań,
Xojeke, jón óleńdi aytısayıq.

Ájiniyaz: Men ózim óleń baslap aytalmayman,
Óleńdi birew aytса qayta almayman,
Jón óleńdi qıyın ayt, qoy, qayım ayt,
Aq Meńesh qız izińnen men qalmayman.

Meńesh: Awılımniń aqsaqalı Qasım, Tasım,
Bizlerdi surap barsa teń qurdasım,
Kelbetiń qan tóredey kelisipti,
Jılıńdı ayt, Xojeke, nede jasiń?

Ájiniyaz: Toy bolsa qızıl tondı kiyermiseń,
Otına ashıqlıqtıń kúyermiseń,
Jılım qoy, jasım qırqta qız ay Meńesh,
Sen maǵan jasım surap tiyemiseń?

Meńesh: Xojeke, jasiń qırqta, jılıń qoydı,
Dúnyanıń qızığı tek ayt ben toydı,
Men saǵan tiyer edim shinım menen,
Birewge áke-sheshem berip qoydı.

Ájiniyaz: Ne qılsın bermey seni mal bolmasa,
Ishpege ayran, jemege nan bolmasa,

Hawa anadan qalǵan jol neter deyseń,
Kúyewiń alpis jasar shal bolmasa?

Meńesh: Sur qara suw ishedi jem bermeymen,
Minemen qısı-jazı dem bermeymen,
Shal deseń de bul Bekish ózime jas,
Men ózim boz baladan kem kórmeymen.

Ájiniyaz: Aq Meńesh, mınaw turǵan yarıń taǵay,
Asılǵan qatebińde narıń taǵay,
Olay demey, aq Meńesh, ne deyseń sen?
Shal da bolsa, ózińniń barıń taǵay.

Meńesh: Xojeke, kelmegeydi kerilshegiń,
Boz úyde uslamasın erinshegiń,
Usı jerde sennen bir sóz sorayıń,
Elińde bar ma seniń kelinshegiń.

Ájiniyaz: Jiyılıp tamam Tama tabıńsha joq,
Mińsań sárdar orıstiń xanıńsha joq,
Úyimde hayılım bar aydan ariw,
Qazaqtıń on qızı bir sanıńsha joq.

Meńesh: Elińnen sen qazaqqa ne dep keldiń?
Joqarıdan tómennen ne gáp bildiń?
Obalı moyınıńa jeńeshemniń,
Onı taslap qazaqqa ne dep keldiń?

Ájiniyaz: Elimnen men qazaqqa mal dep keldim,
Joqarıdan tómennen hár gáp bildim,
Ózińizdey úlken-úlken mırza qızdan,
Eltiri seńsen alayın men dep keldim.

Meńesh: Eltiri joq, bar saǵan alsan shobit,
Eltirige qazaqtıń ózi de jut,
Aman barsań balańa ton qılsań,
Bereyin teri-tersek tileseń mut..

Ájiniyaz: Alayın men terińdi sen berseń mut,
Bermeseń keterimde qalar umıt,

Bermegen soraǵanda eltirińdi,
Bererseń kelse orıs, noǵay, uńǵıt.

Meńesh: Xojeke, qayt elińe jiynasań mal,
Qaytpasań jeńesheme bolar obal,
Orısqa bar eltirim ózińe joq.
Ishińe pıshaq ur da jarila qal.

Ájiniyaz: Bir alladan basqa joq siyınıwım,
Qudayım súrnitpesin, bir tilewim.
Ákemniń qoyǵan atı Hajiniyaz,
Ruwıım — qaraqalpaq sol súyegim.

Meńesh: Qalpaq bolsań, janımsań jat bolmassań,
Saqlalıńa aq engen qart bolmassań.
Qolıń jayıp bizlerden bir tilerseń,
Usı kúni, Xojeke, qart bolmassań.

Ájiniyaz: Men tilermen ele de sen bermesseń,
Bizlerdi músápir dep kózge ilmeseń,
Men de bir asa jurttıń adamı edim,
Aq Meńesh, qádirimdi sen bilmesseń.

Meńesh: Sen maǵan kel dediń de kelmediń be?
Ele men qádirińdi bilmedim be?
Xojeke, ele mennen ne tilediń
Men saǵan tilediń de bermedim be?

Ájiniyaz: Elime aytta-toyda júriwshi edim,
Qızlar menen hám oynap kúliwshi edim,
Qalay aytsań olay ayt, qız aq Meńesh,
Elimde sendey qızǵa bariwshi edim.

Meńesh: Ne tatlı bul dúnyada, tatlı eken tuz,
Biledi Meńesh dese, kishi, ullı júz,

Xojeke: Sennen men bir sóz surayın
Bizlerdey bar ma elińde ádemi qız?

Ájiniyaz: Aq Meńesh, qız ishinde sen kóz oynaq.
Kórmegen sulıw qızlar Astırt-oyda-aq,

Kórmegen sulıw qızlar biziń elde,
Heshqaysısınıń beti shubar, emes soylaq,
Qazaqta aqsań, shoynaq kóp bola ma?
Bir-eki, úshin kórdim usı toyda aq.
Nesibeń bolıp bara qoysań biziń jurtqa,
Astıńa atan túye minip jaydaq,
Malsız, pulsız meni al deseń daǵı,
Alsa alar toqallıqqqa, almas boydaq.

Ménesh: Erteń tura azannan el kóshedi,
Kóshken kúni adamnıń kóńli ósedı,
Xojeke, sennen men bir sóz surayın,
Qızlarıńız ne jeydi, ne ishedi?

Ájiniyaz: Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,
Shay iship, palaw jese, kewili jay,
Qolında shını kese, shını shaynek,
Ishedi qantlı shaydı qara suwday.

Basında jipek túrme, shayı jegde
Qızları biziń eldiń, mine, sonday,
Qızları biziń eldiń ana quwday,
Qazaqqa bältır keldim, bıyıl keldim,
Men ele kórgenim joq qızdı onday.

Ménesh: Kóshkende qızlarıńız ne minedi?
Aytta-toyda qızlarıń ne kiyedi?
Qaraqalpaq degende, jurt bolıp pa?
Degeniń qaraqalpaq nemene edi?

Ájiniyaz: Kóshkende kóleńkeli bar kúymesi,
Kóylegi darayıdan on túymesi,
Shildırı, óńir monshaq bar jánesi —
Bilezik, júzik, sırga kóp nemesi,
Beli qılday, óńirinde hár túymesi,
Kiyinip haylap shıqsa onı-besi,
Hesh aylanbay ketpeydi kórgen kisi,
Kóriner ishken ası tamaǵınan,
Sen túgil húrler menen bardı bási,

Arqadan birli-jarım qazaq barsa,
Bir kórgennen qaladı awıp esi.

Meńesh: Qosılsa eki jaqsı balday bolar,
Birewi tán, birewi janday bolar,
Xojeke, sennen men bir sóz surayıñ,
Jigitı siziń eldiń qanday bolar?

Ájiniyaz: Jigitı biziń eldiń bolar góshshaq,
Belinde tillá kamar, altın pıshaq,
Jigitı biziń eldiń mine sonday,
Pashshayı simlı balaq jipek shashaq,
Mingeni arǵımaq at moynı quwday,
Ústinde aq baslı er bası shoshaq,
Basında altın júwen qos siynement,
Kóylekshesiniń shashaǵı qushaq-qushaq,
Ótkergen quyrığına altın ǵubba.
Jalı menen kekilinde marjan monshaq,
«Qaraqalpaq xalıq pa?»,—dep shaljaqlaysań,
Jurttan ozǵan ákeń seniń bay ma sonsha-aq?
Ústińde bir toltilıq kiyimiń joq,
Jayıń joq maqtanǵanday halıń da shaq,
Aq Meńesh, hayttı da qoy, toydı da qoy,
Úyińde usla da otır qazan-oshaq.
Qaraqalpaq qazaq penen teńbe-teń jurt,
Kórmey bilmey sırtınan qılma nasaq,
Qap-dorbańniń jırtıǵın tigip otır,
Qolıńa alıp ketik qazan pıshaq.

Meńesh: Astırttan qalpaq keler jetelengen,
Hár úyden pátiya berip nan tilengen,
Xojeke, eliń seniń mırza bolsa,
Keledi qalpaq nege tentiregen?

Ájiniyaz: Jaz bolsa tamam tabın shabadı shóp,
Suw iship suwsınına qara nan jep,
Hár eldiń onday ashı bolmay ma eken?
Ash qazaq biziń elde onnan da kóp.

XIX ásirde qaraqalpaq ádebiyatı dástúrleri menen bir qatarda awızeki xalıq poeziyasınıń dástúrleri de keń qollanlıǵanlığı málím. Ásirese, kóshpeli hám yarım otırıqshi ellerde yadtan qosıq shıgáriw hám onı ornında qollanıw usılı kóp ǵana xalıqlardıń ádebiyatlarında saqlanǵan. Buniń keń qollanlıǵan túri — aytis janrı.

Aytısqa qatnasatuǵın shayırlardıń hámmesi qolına qaǵaz-qálem alıp qosıq jazıp otırmayıdı. Olar bir-biri menen dás-me-dás aytısadı. Olar belgili waqtta bir-biri menen aytısıp úlken syujetli waqıyalardı da bayan etedi. Bul jaǵınan qaraǵanda aytis liro-epikalıq sıpatqa iye.

Aytis janrı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq shayırlarınıń kóphshilige ushırasadı. Olardıń kóphshiligi turmis penen baylanıslı bolǵan aytıslar bolıp, shayırlar sózden jeńiň ushın birin-biri mineydi. Sonıń ushın eki tárepke teń bolǵan ayırim syujetler tilge alınadı. Qarsılaslarınıń sıpatın ashıp bere-tuǵın qızıqlı waqıyalar yumorlıq hám satıralıq usıllar menen bayanlanadı. Aytis dáslep jeke adamlar arasında baslanıp sońinan jámiyetlik máptı qorǵawshı temalarǵa kóteriledi. Usınday sebeplerge kóre geyde bir xalıq penen ekinshi xalıq shayırları aytısqan. XIX ásirde payda bolǵan bunday aytıslar qatarına Ájiniyazdıń qazaq qızı Meńesh penen aytısı kiredi. Álbette, aytis awızeki ádebiyattıń dástúri bolǵanı ushın onda shayırlardıń birin-biri kemsitiwge baǵıshlanǵan qatarları da kóp boladı. Biraq, Ájiniyaz belgili shayır bolǵanı ushın óz aytısın jazba aytısqa jaqınlastırıp dúzgen. Sonıń ushın da, bunda adamnıń zeynine tiyetüǵın qatarlar joq. Bunnan tısqarı aytıstiń hámmesinde eki xalıqqa tán bolǵan hádiyseler aytıladı.

Aytıstiń tiykari eki shayırkıń birin-biri jeńiwi bolǵanı ushın ádewir ashılısıp ketken jerleri de bar, biraq bunday bolmaǵanda haqıqıy aytis shıqpaydı. Aytısta Ájiniyaz da, Qız Meńesh te ilme-ǵayıp sózlerdi tereńirekten baslap sońinan mámilege keledi. Buniń eń baslı sebebi Ájiniyaz bir eldiń oqımlıslı adamı hám shayırı bolsa, Qız Meńesh — Orenburgtaǵı qazaq awılıniń talantlı shayır qızı.

Qazaq kátqudaları Ájiniyazdıń shayır ekenin sezip qalıp, bir toyda ekewin aytıstırıwdı maqlı kórgen. Ájiniyaz shayır bolıw menen birgelikte miyman. Bunnan tısqarı ol qazaq

xalqınıń arasında bir jılday bolıp, ol eldiń miymandoslıǵın hám mártiligin sezgen. Sonıń ushın da, ol ájayıp úlke haqqında neǵaybil sózlerdi aytıwdı qálemeydi. Biraq shayır bolǵan adam óz sózi hám pikirinen qaytpawı kerek. Sebebi, pútkil toyǵa jiynalǵan xalıq onıń awzına qarap otır.

Sonıń ushın Ájiniyaz bul aytıs arqalı óziniń talanthı shayır hám sabırlı, bilimli adam ekenligin tanıtırıw zárür ekenligin jaqsı túsingen.

Al, Meńesh te óz xalqınıń belgili shayırı. Onıń ústine qız bala. Jáne bul aytıs óz jerlesleri arasında bolıp otır. Ol da óz xalqi arasında aytıstan jeńiliwdi qálemeydi. Sonıń ushın bunıń júgi Ájiniyazǵa qaraǵanda awırıraq. Bul eki shayır da sol tiykarda aytısqa túskен.

Ájiniyazdíń Qız Meńesh penen aytısı 1864-jılı bolıp ótken, aytısta Ájiniyaz óziniń qırq jasqa shıqqanlıǵın aytadı.

Solay etip, Ájiniyaz 1864-jılı qırǵa úshinshi mártebe barǵanında Qız Meńesh penen aytısadı. «Sózdiń bası — sálem» dep aytılǵanınday-aq aytısti Qız Meńesh baslap:

Xojeke, aytıp óleń harıdıń ba?
Bolmasa jasıń jetip qarıdıń ba?
Qızıman Baytursınnıń atım Meńesh,
Xojeke, áli meni tanıdıń ba? —

dep aytqan. Bul jerde qızdıń Ájiniyazdí «Xojeke» dep aytıwi onı «ulama», «molla» sıpatında tanıwinan bolsa kerek, sebebi qazaq xalqi usı kúnge shekem ulama adamlardı «Xoja» dep ataydı.

Ájiniyaz eki eldi de aralap eki xalıq mádeniyatı menen etnografiyasına pútkilley aralasıp ósken adam bolsa da, Meńesh ele qaraqalpaq etnografiyası menen tanıs emes ekenligin aytadı, sonıń ushın aytıstiń úshinshi bólimi Qız Meńeshtiń qaraqalpaq xalqınıń jasaw turmısına baǵışlanǵan sorawlarınan baslańgan. Máselen, Meńesh soraw beredi:

Erteń tura azannan el kóshedi,
Kóshken kúni adamnıń kónlı ósedi,
Xojeke, sennen bir sóz sorayıń,
Qızlarıńız ne jeydi? Ne ishedı?

Buğan Ájiniyaz tómendegishe juwap qaytaradı:

Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,
Shay iship, palaw jese kewili jay,
Qolında shını kese, shını sháynek,
Ishedi qantlı shaydı, qara suwday,
Basında jipek túrme, shayı jegde,
Qızları biziń eldiń, mine, sonday,
Qızları biziń eldiń, ana quwday,
Qazaqqa biltır keldim, bıyıl keldim,
Men ele kórgenim joq, qızdı onday.

Bul bólimdegi syujet dinamikası etnografiyalıq bayanlawǵa kóshkeni menen de poetikalıq sezim ádewir joqarı kóterilgen. Sebebi, ol toyda otırǵan adamlardıń Ájiniyazdan basqasınıń heshbirewi de qaraqalpaqlar etnografiyasın bilmeydi. Sonıń ushın Meńesh ol haqqında sorawlar beriwge májbür. Hárqanday shayır da óz elin táriyiplewde arqası qozıp kete-tuǵınlığı málím. Sonlıqtan, bul juwpta Ájiniyazdıń ústinlik etip turǵanı da málím. Biraq hárqanday juwap ta tartısti talap etedi. Soraw-juwaplardıń bir jerlerinde qanday da bolmasın qashırım sózlerdiń qollanılatuǵınlığı anıq. Ájiniyaz máseleniń sol jerin esapqa alıp: «Qazaqqa biltır keldim, bıyıl keldim, men ele kórgenim joq qızdı onday» — degen pikirdi aytqan.

Uliwma aytısta bul eki shayırkıń qaysı biriniń jeńgenligi anıq málím emes. Solay bolsa da bul aytısta Ájiniyazdıń sál basımlaw bolǵanlığı seziledi. Onıń ústine qaraqalpaq shayırınıń «Qaraqalpaq qazaq penen teńbe-teń jurt, kórmey-bilmey sırtınan qılma nasaq», dep aytıwi da aytıstiń negizgi túyinin sheship turǵan sıyaqlı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Aytısti oqırıń, onıń ádebiyattıń basqa janrlarınan ózgesheligi qanday?
2. Aytıstiń mazmunında qanday máseleler sóz etiledi?
3. Aytısta qaraqalpaq xalqına tán milliy ózgeshelikler qalayınsha óz sáwleleniwin tapqan?
4. Aytısta Ájinyazdıń óz elin táriyiplegen jerlerin yadlap aliń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Lirikalıq qaharman haqqında túsinik

Ádebiy shıgarmalarda adamlar qatnasadı. Olar ózleriniń ayqın sıpatlı belgilerine, minez-qulqına, kózqaraslarına, túsiniklerine iye boladı. Ádebiy shıgarmalarda qatnasatuǵın adamlarǵa jazıwshı hár túrli qatnasta boladı, birewleriniń is-háreketlerin minez-qulqın maqullaydı. Jazıwshı shıgarmalarında onday qatnasiwshıların súyiwshilik penen súwretleydi, oqıwshılar da solardan úlgi alsa eken degen tilekte boladı, ekinshi birewdiń is-háreketin hám minez-qulqın jazıwshı qaralaydı, ondaylardıń jaramsız háreketinen kitap oqıwshıları da ózlerin awlaq uslasa eken degen tilekte boladı. Kitap oqıwshılarında da olarǵa jek kóriwshilik sezimin payda etiwdi kózde tutadı.

Usıǵan qaray ádebiy shıgarmadaǵı qatnasiwshılar ózlerińiń is-háreketleri, minez-qulqları hám jazıwshılardıń olarǵa bolǵan qatnaslarına qaray túrli-túrli boladı. Ádebiyat teoriyasındaǵı unamlı qaharman hám unamsız qaharman yaki unamlı hám unamsız obraz degen atamalar kelip shıǵadı. Kóbinese ádebiyat teoriyasında ádebiy shıgarmanıń qaharmanı dep usınday unamlı qaharmanlar aytıladı. Ádebiy shıgarmanıń qaharmanı dep atalıw ushın taǵı da mınaday shárt kerek. Ol shıgarmada sóz etiletuǵın waqıyalarda orayılıq hám sheshiwshi orındı atqarıwı tiyis.

Shıgarmada ara-arasında qatnasatuǵın unamlı qaharmanınıń obrazın ashıwǵa járdem beretuǵın basqa qatnasiwshılar qaharman dep emes, personajlar dep ataladı. Shıgarma qaharmanı hám oǵan jazıwshı tárepinen berilgen minezleme jazıwshınıń aytajaq oy-pikirin, shıgarmanıń ideyasın ashıwdıń tiykarǵı bir joli. Solay etip, shıgarma qaharmanınıń is-háreketi, minez-qulqı, dúnyaǵa, jámiyetlik turmısqa kózqarası, olarǵa jazıwshınıń óziniń qalay qarawı menen birge shıgarma avtorınıń neni maqullap, neni qaralaytuǵını, nege quwanıp, nege qıynalatuǵınlıǵıń, neni jaqsı kórip, neni jek kóretuǵının bildiredi.

Jazıwshı óziniń aytajaq oyın birdeyine shıgarma qaharmanınıń is-háreketi, minez-qulqı yaması sózleri arqalı

shıgarmadağı waqıyalardı aytıp beriw joli menen bayan ete bermeydi. Geyde turmıstağı hádiyselenge kózqarasın óziniň jeke kewil keshirmeleri, júrek sezimi, quwanishi yaki qapashılığı, unatiwi yaki narazılığı túrinde bayan etedi. Bunday shıgarmadağı bayan etilgen kewil keshirmeleri, oy-pikirler hám sezimler birinshi bette súwretlenedî.

Ádebiy shıgarmanıń mine usınday oy-pikiri, sezimleri, tikkeley birinshi betten lirikalıq usıl menen súwretlengen qaharmanları lirikalıq qaharman dep ataladı.

Kóbinese, lirikalıq qaharman lirikalıq shıgarmanıń avtorı bolǵan shayırdań ózi bolıp keledi. Óytkeni, lirikalıq qosıq, ádette birinshi betten, tikkeley shayırdań óziniń atınan ja-zıladı. Biraq birinshi betten tikkeley shayırdań óz oy-pikirleri hám sezimleri súwretlengen menen ol tek shayırdań tánhá óziniń oy-pikirin, sezimlerin, kózqarasların gána bayan etip qoymayıdı. Al, sonıń menen birge, shayır jırlaǵan tutas xalıqtıń da, jámiyetlik toparlardıń da kózqarasın, oy-pikirin, sezimlerin bildiredi.

«Posqan el» poemasında poema avtorı Jiyen jíraw lirikalıq qaharman sıpatında qatnasadı. Shayır búlingen eldiń qayǵılı turmısın gúrrıń etiwshi sıpatında aytıp berip gána qoymayıdı. Usı waqıyalarga baylanıslı óz jüreginde payda bolǵan qayǵıların, kúyinishlerin bildirip otıradı:

Bulardı kórip men sorlı,
Kúymeyin neǵıp otlarǵa?
...Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın,
Qayǵılı etip shalmayın?
...Soni kórip men sorlı,
Quwraǵan quw qobızdıń,
Qulaqların burayman,
Kewlim dártke tolǵan soń,
Qayǵılardı jırlayman.

Bul, álbette, xalqınıń qayǵısına qabırǵası qayısqan shayırdań, poemadağı lirikalıq qaharmannıń júrek sezimleri, sonıń menen birge, xalıqtı oylap qayǵırgan barlıq haq niyetli adamlardıń júrek sezimleri. Shayırdań shıgarmadağı bunday súwretlewi lirikalıq sheginis dep ataladı.

Óziniń ataqlı «Bozataw» poemasında da Ájiniyaz shayır-dıń ózi lirikalıq qaharman. Misali, poemanıń keynindegi:

Ziywarıń xoshlasar qádirińdi bilip,
Kózini yashartıp bağrını tilip,
Aman bolsa, hal sorasar bir kelip,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw, —

degen qatarlarda poema avtorı hám poemanıń lirikalıq qaharmani bolǵan shayırdıń óziniń de, ol muńın muńlap otırǵan xalıqtıń da tuwilǵan jer menen qayǵılı xoshlasıwi, onnan úmitleniwi menen tereń súyiwshilik sezimleri bildirilgen.

Solay etip, poeziyalıq shıǵarmalarda lirikalıq qaharmanlar-dıń jeke keshirmeleri sóz etilgeni menen, bul arqalı kóphshiliktiń, tutas xalıq yaki hámmesine ortaq bolǵan keşirmeleri súwretlenetuǵının kóremiz.

BERDAQ ǵARĞABAY ULİ

(1827 — 1900)

Berdaqtıń ómiri hám dóretpeleri ádebiyat tariyxında birqansha tolıǵıraq izertlengen, shıǵarmaları keńnen tanış shayır.

Onıń ómirine tiyisli maǵlıwmatlardı, dáslep shayırdıń óz shıǵarmalarınan kóplep ushıratıwımızǵa boladı. Misali:

Ata-anam maldi jiynap,
Shibin janın bárhá qıynap,
Shaqalaqlap kúlip-oynap,
Ashlıqtan jalshiǵan emes.

Bunday maǵlıwmatlardı Berdaqtıń basqa shıǵarmalarından da keltiriwge boladı.

Berdaq shayır Ámiwdáryaniń Aral teńizine quyar ayaǵında 1827-jılı tuwilǵan. Berdaq jas waqtınan awır turmistiń barlıq qısıwmetlerin bastan keshiredi. On jasqa shıqqanda ata-anası ólip, jetim qaladı.

Berdaq mediresede oqıp sawatın ashqan hám óz waqtında bilimli, sawatlı adamlardıń biri bolǵan. Ol óz dáwiriniń basqa da úlken shayırları sıyaqlı bilimin óz betinshe tereńletken, kóp úyrengən hám qatıqulaq adamlardıń hám talant iyeleriniń shıgarmaların jaqsı bilgen hám ózlestirgen. Onıń shayırılıq talantınıń jetilisiwinde ataqlı qaraqalpaq shayırları Kúnxoja menen Ájiniyazdıń, sonday-aq, tuwısqan xalıqlar shayırlarınıń da úlken tásırı bar.

Berdaqtıń ómirbayanı haqqındaǵı maǵlıwmatlar shin mánisinde onıń qosıqlarında tolıq saqlanıp qalǵan. Ol haqıyqıı realist shayır sıpatında XIX ásirdegi qaraqalpaqlar turmısında bolıp ótken barlıq tariyxıı waqıyalardan xabardar bolǵan, jáne bul waqıyalarǵa ózi tolıq qatnasqan. Sol ushin da onıń kóphshilik shıgarmaları ómırı menen baylanıslı bolıp keledi. Berdaqtıń dóretpesi jas bala waqtınan baslap óz awılı átirapındaǵı diyqanlar turmısınan, yaǵníy «Ógizim» hám «Shıǵırım» qosıqlarınan baslanadı. Adamlardıń bir-birine múnasibetlerin kórip ósıw menen birlikte Ernazar alakóz (1855 — 1856) hám Qońırat kóterilisiniń (1858 — 1859) waqıyaların óz kózi menen kórip, jüregi menen seziwi onıń ómirindegi úlken hádiyseler bolıp esaplanadı.

Berdaq 23 jasqa kelgende mýuten ruwınıń keńtanaw tiyresinen Biybitxan dep atalǵan qızǵa úylengen. Ol hayalınan Húrlixa, Húrliman, Ayımxan isimli úsh qız hám Ayeke, Nazıbek isimli eki bala tuwiladı. Sońinan hayalı qaytıs bolıp, Baǵdagúl degen qızǵa úylengen. Onnan Úrimxan degen qız tuwiladı. Berdaqtıń aqlıq-shawlıqları Moynaq, Qazaqdárya, Shımbay hám Nókis átirapına tarqalǵan.

Shayırıń ómirbayanı hám dóretiwshilik joli haqqındaǵı maǵlıwmatlar onıń aqlıq-shawlıqları hám Berdaqtı óz kózi menen kórgen qariyalar tárepinen tolıqtırılǵan. Sonıń menen birlikte shayırıń ómırı haqqında maǵlıwmatlar onıń qosıqlarında anıq saqlanıp qalǵan. Bul baǵdarda ol óziniń «Ómirim» hám «Meniń» qosığında óz ómirbayanın anıq súwretlep kórsetken:

Birge shıqqanda kúlgeniń,
Ata-anańdı bilgeniń,
Bayan et bastan kórgeniń,
Ótti dúnyadan ómirim.

On jasımda oqıp qádam,
Táńirge berip salam,
Jílawımda ata-anam,
Júrgen sol jaslıq kúnlerim.

On birimde buzaw baqtım,
Shayırlıqtı sonnan taptım,
On ekide suwday aqtım,
Sheshen bolıp ózim meniń.

Berdaq, álbette bul qosığında tek óziniń balalıq dáwirin eslew menen gána sheklenbeydi. Sebebi, adam ómiriniń barlıq basqıshları bir qıylı bolıp kete bermeydi. Adam balasında balalıq, jaslıq, orta jaslıq hám gárrılıq ómırı baslanadı. Adam ómir máwritlerinen ózine zárür bolğan hádiyselerdi jámleydi. Máselen, jaslıqta bilim alıw, ózine ustaz tańlaw menen shugıllanadı. Sol tiykarda, shayırda óziniń jigitlik dáwirinde óz ustaşlarınıń biri bolğan Kúnxojanı ushıratqanlıgın bılayınsha súwretleydi:

Belgili xalıqqa nıshani,
Yadımda tur hárqashanı,
Qartayǵanda Kúnxojanı,
Kórgen kúnlerim, kúnlerim.

Aytıp sózlerdi tuńlatıp,
Kemis jerin hám ońlatıp,
Bir yarım ay birge jatıp,
Ház etip ótken kúnlerim.

Berdaqtıń ómirbayanlıq qosıqları tek bir-eki qosıqtan gána ibarat emes. Onıń «Wáspim meniń», «Dáwran», «Meniń», «Izler edim» qosıqları da tap usı toparǵa kiredi. Sebebi, bul qosıqlardıń hámmezinde de ómir haqıyqatlıǵı sáwlelengen.

Berdaqtıń shıǵarmaları hám xalıqtıń awzındıǵı ańız-áńgimelerge qaraǵanda onıń shayırlıq talantı jas waqtılarından baslap-aq, biline baslaǵan. Shayır Xorezmniń kóphshilik jerinde bolğan. Shayırshılıq penen bir qatarda baqsı hám jaqsı sazende bolğan. Bul haqqında shayır bir qosığında:

Kórdim Xorezm, Buxardı,
Dańqi shıqqan kóp sháhárdı,

— dep jazadi.

Berdaq óz zamanında kórkem sózdiń qúdireti menen adam balasın tań qaldırğan talantlı shayır bolsa da, oǵada awır turmista jasaǵan. Shayırdıń ata-babası qanday qyinshılıqta turmis keshirgen bolsa, onıń ózi de tap sonday ómir súrди. Onıń kórgen kúni ulıwma miynetkesh xalıqtıń turmisi menen tiǵız baylanıslı edi.

Berdaqtıń qızı Húrliman óz waqtında atasınıń jolın tutıp, kópke málím baqṣı boldı. Al, Húrlimanniń balası Qarajan baqṣı ótken ásirdiń 70-jıllarına shekem jasaǵan ataqlı baqsılardıń biri edi. Berdaq shayırdıń duwtarı da usı Qarajan baqṣıǵa miyras etip qaldırılğan.

Shayırdı 1900-jılı Petro-Aleksandrovsk qalasına (házirgi Tórtkúldıń buringı atı) rus hákimligi shaqırğan. Buni qabil etken shayır jolǵa shıqsa da, nawqaslanıp yarım joldan qaytıwǵa májbür bolǵan. Shaqırtıwdıń sebebi anıq emes, biraq sol dáwirde xalıqtıń awızekи dóretpeleri menen shayırdıń shıgarmaların jazıp alıwǵa kewil bólgen adamlardıń ótinishleri menen Berdaq orayǵa shaqırtılǵan bolıwı da múmkin.

Berdaq ataqlı shayır sıpatında kóphilikke tanılǵan bolsa da, geypara adamlar tárepinen úlken qarsılıqqa ushıraydı. Olar shayırdıń baqsıshılıq etiwi menen birge qosıq jazıwin qadaǵan etiwdi oyladı. Óytkeni, xalıq shayırınıń turmis shınlığı menen xalıqtıń awır awhalın ashıqtan-ashıq súwretlegen shıgarmaları, álbette, olarǵa unamadı.

Shayır 1900-jılı dekabr ayında 73 jasında qaytıs boladı.

IZLER EDIM

Joǵımnan tappadı́m dárek,
Sárdarımdı izler edim,
Men sorlıǵa dáwran kerek,
Dáwranımdı izler edim.

Zaman neshik zaman boldı,
Qaraǵay basın shortan shaldı,
Dúnyadan kóp kewilim qaldı,
Qardarımdı izler edim.

Haqqa nalish eteyin men,
Ótirik aytip neteyin men,
Xalıqtı izlep keteyin men,
Bir imkanım gózler edim.

Uzaqta qawmi-qardashım,
Ne sawdaǵa tústi basım,
Márt jigit bolǵay joldasım,
Qáwenderim izler edim.

Jarılqaǵan alla-taala,
Adamlardi kórme ala,
Kimler pasıq, kimler ağla,
Anı bilip izler edim.

Birikkende eki arıs,
Aytar edik álhabbzı,
Júregi misli jolbarıs,
Naǵız sherdi izler edim.

Eger tapsam ol sherlerdi,
Ózgerter edim túrlerdi,
Gúlistan etip jerlerdi,
Dúnya júzin izler edim.

Aǵa-begler bolmań qapa,
Súrip besh kún zawqı-sapa,
Shekken bolsań jábiri-japa,
Saǵan dármán izler edim.

Berseler alla dadımdı,
Esitseler páryadımdı,
Shad áylesem elatımdı,
Dártke dawa izler edim.

Qam sút emgenmen anadan,
Bir ushqan kózsız sonaman,
Soǵan dım kúyip janaman,
Jaqtılı jol izler edim.

Jolınan adasıp qalǵan,
Móhminlerge sárdar bolǵan,
Gárip-qásérdi qoltıqlaǵan,
Miyimlini izler edim.

Sozsam qolımdı hawaǵa,
Dártim dus kelse dawaǵa,
Ketsem bumannan Kaabaǵa,
Tabar bolsam izler edim.

Kópti kórgen qariyani,
Aqtarıp paniy dúnyanı,
Keship teńiz hám dáryanı,
Men joǵımdı izler edim.

Qoyandı óltirer qamıs,
Jigitti óltirer namıs,
Edige menen Alpamıs,
Tirilse, men izler edim.

Shar kitaptan tura qashtım,
Nawayıdan sawat ashtım,
Fizuliyden dúrler shashtım,
Dilwarlardı izler edim.

Maqtımqulını oqıǵanda,
Aytar edim hár zamanda,
«Kemis bar ma begler onda?»
Sózin tawap qılar edim.

Men sharıq urıp Shamǵa ketsem,
Bilgenimdi bayan etsem,
Haslı ǵayırı elge jetsem,
Qanday mádet alar edim?

Berse maǵan Daǵıstandı,
Túsirse de zimistandı,
Jaqsı dese Hindstandı,
Joǵım izlep keter edim.

Bendem dese biysharanı,
Tárk áyleyip bu káranı,
Men aqtarıp Buxarani,
Luqmanımdı izler edim.

Xalqım ushın salıp kúshti,
Aliwǵa zalımnan óshti,
Aralasam Úrgenishti,
Yaranımdı izler edim.

Joldas ertip jolǵa shıqsam,
Jayhunde sal bolıp iqsam,
Yaqshılardıń awzın baqsam,
Aytar sózim tabar edim.

Ótken Arastu, Aplatun,
Jaratıp ilimniń kántin,
Sheshiw ushın pikri bántin,
Men maǵrifat izler edim.

Tórt nárse dúnya tórkini,
Áwel haq, insan bil bunı,
Bul dýnyanıń joqdur mini,
«Baxıt bol!» — dep izler edim.

Bedil, Áttar, Bidayattı,
Tákirarlap atırdım tańdı,
Zaman qıynap tur adamdı,
Hidayattı izler edim.

Bir sebepker jalǵız alla,
Ferdawsiydey dana bar ma?
Túsindirer «Sharqıy molla»,
Men alımlıq izler edim.

Qarataw qarsımnan kelse,
Aydarhası adam jese,
Sol jerde jogıń bar dese,
Men taysalmay tartar edim.

Qulaq sal meniń sózime,
Sarǵısh enip tur júzime,
Mádet berse haq sózime,
Isim rawaj áyler edim.

Haqqı ásılık áylemespen,
Dánekersiz júylemespen,
Hasla jalǵan sóylemespen,
Duwrılıq sóz sóyler edim.

Maǵrıpqı-mashrıqqı,
Arqa menen qublaǵa,
Adım urıp tórt tárepke,
Júrsem ózim izler edim.

Berdimurat izle-izle,
Haq jolını tuwrı gózle,
Kóp ishinde jaqsı sózle,
Sózdiń parqın biler edim.

Berdimurat haqtıń quli,
Sahradı ósken búlbúli,
Bul bir aytqan hikayatı,
Siyır emes dońız jılı.

Berdaq «Jaqsıraq», «Xalıq ushın», «Izler edim» qosıqlarında xalıq mápi ushın gúresken, xalıqtıń arzıw-tileklerin iske asırıwshı már adamlardıń bolıwin árman etedi. Xalıqtıń awır turmısın kórip, ishi qayğıga tolıp, xalıqtıń jaqtıǵaşığıwın, turmıs jaǵdaylarınıń jaqsılanıwın oylaǵan ullı demokrat shayır óz qosıqlarında ǵayratlı hám batır, ádıl hám ǵamxor adamlardı árman etedi. Oz zamanlasların usınday qásıyetlerge iye bolıwǵa shaqıradı.

«Izler edim» qosıǵı Berdaqtıń ulıwma dúnayaǵa kózqarasın kórsetiwde de úlken áhmiyetke iye. Berdaq bunda ózinıń maqseti xalıqqı baxıt izlew ekenligin aytadı. Qosıqtıń poetikalıq mazmunında shayır óz turmısına, kózqarasına baylanıslı joqtı izlewdi atasınan, folklorlıq shıgarmalardaǵı qaharmanlardı izlewden baslaydı. Sol joqtı izlep kóp jerlerge

de baradı. Biraq hesh jerlerden de izlegenin tappaydı. Bul izlegenin shayırkıń dáwran, shadlı zaman edi. Shayır sol dawrandı, shadlı zamandı izlewdi márktler menen birlesip tabıwdı maqset etip qoyadı.

Shayır óz xalqı ushın baxıt jolın, sawashta márktlik penen ózin kórsete alatuǵın batırlardı izleydi. Eger de olar tabılsa, olar menen birlesip, eldi güllendirer edim deydi.

Xalqım ushın salıp kúshti,
Aliwǵá zalımnan óshti,
Aralasam Úrgenishti,
Yaranımdı izler edim.

Qaharman obrazın jasawda shayır jeke adam kúshin emes, al kóphshiliktiń, birneshe xalıqlardıń kúshin birlestiriw-di maqset etip qoyadı.

Shayır óziniń izleniwlerinde xalıq penen oylasadı, ármanlari menen oy-pikirlerin ortaǵa qoyadı. Xalıqtı awır turmıs-tan qutqarıwdıń joli sıpatında batırlardı árman etiw, birlikke shaqırıw ideyası qosıqta ayqın sáwleledenedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır óz qosığında xalqına nelerdi izleydi hám árman etedi?
2. Shayırkıń bul qosığınıń tiykargı ideyası hám mazmuni neden ibarat?
3. Bul qosıqta keltirilgen geografiyalıq atamalarǵa túsinik beriń?
4. Shayır bul qosığında qaysı ustazlarının atın keltirip ótedi?
5. Shayırkıń qosığın kórkemlep oqıp beriń.

QASHAN RÁHÁTLANADURSAŃ

Ilme ǵayıptan sóyleme,
Kisiniń yarın gózleme,
Miynetsiz dýnya izleme,
Jandı otqa saladursań.

Talap islep tap dýnyani,
Sútten aqdur, bilseń anı,
Kóp etseń, óziń gúnani,
Jaman atlı boladursań.

Ózińnen páske júz salma,
Namáhremlerge kóz salma.
Kisi yarına, sóz salma,
Óz yarińnan qaladursań.

Jas ellide pirden qaytpa,
Tawıp ayt, sózdi molaytpa,
Dostıń sırin, dushpanǵa aytpa,
El buziwshı boladursań.

Er bolsań, elińdi baqla,
Eldiń bergen duzin aqla,
Dostıń sırin bekkem saqla,
Elge ırza boladursań.

Bolay deseń elge mırza,
Ellerińdi qılǵıl ırza,
Gáriplerge berme ıza,
Óziń ziyan qıladursań.

Duwrı tutsań niyetińdi,
Xalıqqa bursań betińdi,
— Sıylasań górip-jetimdi,
— Shın azamat boladursań.

Peyliń ketip, nápsińdi ashpa,
Malım bar dep, tolıp-taspa,
Jarlını ayaqqa baspa,
Sen de jarlı boladursań.

Qolıń úzbey el-elattan,
Qashıq júrme jámáátten,
Qashar bolsań, qash góybattan,
Góybat jaman, biledursań.

Miynet penen jandı qıynap,
Kórmey, bir kún, qonaq siylap,
Ishpey-jemey maldı jiynap,
Qashan ráhátlanadursań?

Berdaq shayır «Qashan ráhátlanadursań», «Balam», «Nádan bolma», «Bilgeysiz» sıyaqlı taǵı basqa da qosıqların násiyat beriw úlgisinde jazdı. Bul qosıqlarında miynet súyiwshilikke, tirishilik ushın hadal miynet etiwge shaqıradı. Sonlıqtan da, «Miynetsiz dýnya izleme, jandı otqa saladursań», yamasa «Talap islep tap dýnyani, sútten aqdur bilseń anı» dep aqıl-násiyat etedi.

Qosıqtıń mazmunı tereń didaktikalıq úlgide jazılıp, shayır atalıq násiyatın aytadı. Onda xalıqtan qol úzbewge, gárip-qáser, jetimlerdi siylawǵa, adamlardı húrmet etiwge shaqıradı. Shugıl sóz, ótirik-ósek, menmenlik, sıqmarlıq sıyaqlı jaman minezlerden awlaq boliwdı násiyatlaydı. Shayırkıń ádeplilik, tálim-tárbiya, minez-qulıq máselelerine kóz-qarasları xalıqtıń neshe zamanlardan berli qollanıp kiyatırǵan eń jaqsı pazıy-letlerine, eń jaqsı úrp-ádet, dástúrlerine hám ádep-ikramlılıq qádelerine tiykarlangan.

Shayır shıgarmalarında bastan ayaq jaslardı xalıqqa xız-met etiwge, miynet súyiwshilikke, hadallıqqa, ata-ana, jasi úlkenlerdi húrmet etiwge, kishiþeyillikke, qaharmanlıq, már-tlikke, batırılıqqa shaqıradı. Jalqawlıq, aqılsızlıq hám nadanlıq sıyaqlı jaman ádetlerden awlaq boliwdı násiyat etip aytadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırkıń bul qosığı qaysı janrıda jazılǵan?
2. Shayır «Ilme ǵayıptan sóyleme» degen qatarda neni názerde tutadı?
3. Shayırkıń qosığın yadlap aytıp beriń.

BOLĞAN EMES

Gúl boldım, gúl jaynamadım,
Oyshıl boldım, oylamadım,
Búlbıl boldım, sayramadım,
Hádiyse az bolǵan emes.

Qaraǵay emes, sókit boldım,
Qartań emes, jigit boldım,
Tawdan ushqan bürkit boldım,
Qonar tóbem bolǵan emes.

Uzın emes, ırǵay boldım,
Hár muhamǵa shırgay boldım,
Dán joq jerde torgay boldım,
Anı heshkim bilgen emes.

Sıbzıǵı boldım, saz boldım,
Únim shıqpay sam-saz boldım,
Tobınan qalǵan ǵaz boldım,
Qonar kólim bolǵan emes.

Qarshıǵa boldım, qorıqtım,
Tomaǵam boldı, torıqtım,
Tastay túnekke joliqtım,
Heshkim qádirim bilgen emes.

Qurǵaq kúni jawın boldım,
Jelsiz kúni dawıl boldım,
Dúzde ekken qawın boldım,
Shoshqasız kún bolǵan emes.

Bir jayalmay pálegimdi,
Kókley úzip qámegimdi,
Shoshqa túyip túynegimdi,
Urqanım jaydırgan emes.

Sonday bolsa da jumır bas,
Jarılmadi bul qara tas.
Kózimnen aqsa qanlı jas,
Anı heshkim súrtken emes.

Zaya ótkerdim ómirimdi,
Tilemedim júrimimdi,
Bastan ótken kúnlerimdi,
Heshbir adam bilgen emes.

Basqanda ullı qonıstı,
Etkende barıp jumıstı,
Hám maqtap Qúlen bolıstı,
Aǵań sarpay algan emes.

Aǵa begler sırtım pútin,
Ishim janıp boldı tútin,

Asırıp zalımlar isin,
Heshbir rehim qılğan emes.

Gewdem pútin kewlim qurǵaq,
Ómir qısqa, jolım jıraq,
Astımda ǵashırım pıraq,
Atlıǵa jete algan emes.

Bul dúnyaǵa kelgen adam,
Hásiret shegip júrgen adam,
Dáwran atın súrgen adam,
Ol hám tulǵa bolǵan emes.

Berdimurat meniń ózim,
Kúnxojanı kórdi kózim,
Esittim Ájiniyazdíń sózin,
Olar hám shad bolǵan emes.

Berdaq shayır ózi jasaǵan dáwirdiń kórinisín ayqın súwretleytuǵın siyasıy-sociallıq mánige qurılǵan «Bolǵan emes», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Kórermen», «Zamanda», «Saliq», «Biyıl» siyaqlı qosıqların dóretti. Shayır «Bolǵan emes» qosığında klasslıq teńsizlikti anıq kórsetip beredi. Xalıqtı basqarıwshı bolıs-biyelerdiń zulımlıǵın, ádilsizligin de áshkaralaydı. Shayır óz zamanındaǵı húkim súrgen klasslıq teńsizlikti kórsetiwde jasaw jaǵdayı qıyınlasqan «ash» miynetkesh xalıqtı hám úlken jer iyeleri bolǵan ústem toparlardıń, yaǵniy «toq» adamlardıń arasındaǵı qarama-qarsılıqtı ayqın kóre aldı hám qosığında ashıq bayan etedi. Mısalı:

◆ Birazlar júdá zor boldı,
Birazlar júdá qor boldı,
Lashıńǵa qurǵan tor boldı,
Tordı heshkim úzgen emes.

Birazlar ash, birazlar toq,
Toq adamnıń qayǵısı joq,
Ash adamnıń uyqısı joq,
Onı toqlar bilgen emes,

— dep jazzdı.

Usı qatarlar arqalı shayır súwretlegen jámiyettiń tiykarǵı qarama-qarsılıǵıń hám onnan payda bolǵan klasslıq teńsizlikti kóremiz.

Shayır miynetkesh xalıq tárepinde turıp, olardıń jırın jırlap, muńın muńlawshi boldı, sebebi shayırdıń ómırı de qıyın turmista ótedi. Sonlıqtan da «Bolǵan emes» qosığında shayır óz ómiriniń ayanıshlı awhalın kúshlı metaforalıq obrazlar menen súwretlep beredi. Qosıqta shayır tek ózi tuwralı ǵana emes, uliwma jarlı miynetkesh xalqı tuwralı aytadı. Shayır qosıqta metaforalıq súwretlewler arqalı eziwshiler ústem bolǵan zamanda óziniń azat, baxıtlı turmista erkin jasay almaǵanlıǵın, óz talantın erkin rawajlandıra almay, «tastay túnekte jabiqqanlıǵıń» aytadı.

Berdaq ózi jasap turǵan ortalıqta — biri-birine pútkilley qayshı eki túrli ómirdiń, ekewi eki basqa shárayattıń birge jasap turǵanlıǵıń ańlap jáne olardıń bir-birine tábiyatı boyınsha da, ruwxıy jaqtan da hesh qashan kelispeytugın keyiptegi toparlar ekenligin áshkaralawı, onıń úlken mártligi, kóregenligi edi. Shayır bunday tiptegi adamlardıń tas bawır, pás, miyrimsiz, asa ketken zıqna, inapsız ekenligine olardan azıraq bolsa da jaqsılıq kútiw paydasız ekenligin kórsetip beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırkıń «Bolǵan emes» qosığınıń ideya-tematikası hám mazmuni qanday waqıyaǵa qurılğan?
2. «Bolǵan emes» qosığında kórkem súwretlewdiń qaysı usılı qollanılgan?
3. Shayır dáwirdiń jámiyetlik sociallıq teńsizligin kórsetiwde qanday salıstırıw usılınan paydalananı?
4. Qosıqtı túsinip oqıń hám óz pikirińiz benen túsinigińizdi atıp beriń.

«AYDOS BABA» POEMASÍ

— Kel baba, shıǵıńız tórgé,
Haq yaratqan názerkárde,
Teńgeni bóldık tórt jerge.
Birin alıń, Aydos baba.

— Márt bolǵan wádede turar,
Sózin buzǵandi ant urar,
Tórttiń birine diyqan turar,
Teń ból! — dedi Aydos baba.

— Xandı ullı qıldı quday,
Dáskesi kóp, xan eki pay,
Siziń menen bizler bir pay,
Boldıq endi, Aydos baba.

— Adam bolsań, abıray izleń,
Otırar ornıńdi gózleń,
Tillerińdi tartıp sózleń,
Almam, — dedi Aydos baba.

— Ullı bolsa xaniń ullı,
Bolajaqsız báriń ullı,
Qaydan alıpsız bul puldı?
Aytqıl, — dedi Aydos baba.

— Xannıń qılǵan buyrıǵı shul,
Xan hámirine moyınsingıl,
Hámmege birdey salıq pul,
Aliń endi, Aydos baba!

— Xan otırar salqın jayda,
Tilla kóshkili sarayda,
Men bolmasam aqsha qayda?
Biliń, — dedi Aydos baba.

— Baba bunsha qattı qashpa,
Sum nápsińniń awzın ashpa,
Xızmetker kóp sennen basqa,
Qanaat qıl, Aydos baba.

— Mut pul kerek sendey qulǵa,
Bolajaqsız jurtqa tulǵa,
Teń jarıman salıq pulǵa,
Teń ból — dedi Aydos baba.

— Babam, qılǵıl endi sabır,
Máhremlerge¹ qılma jábir,
Tórt bólmeklik xannan hámır,
Algıl endi, Aydos baba.

— Ólgen adam qaytip kelmes,
Batır jigit qayǵı jemes,
Wádesin buzǵan xan emes,
Bergil, — dedi Aydos baba.

— Ási bolarsań allaǵa,
Teńgeni jarı almaǵa,
Xaniń menen teń bolmaǵa,
Uyalarsań, Aydos baba.

— Sen bilmeyseń meniń jayım,
Oniń menen teń qudayım,
Kerek emes bos abayıń,
Tek tur! — dedi Aydos baba.

— Máhremler tilin almasań,
— Xan hámirine boysınbasań,
— Tórtten birine turmasań,
— Óziń bilgil, Aydos baba.

— Qanaatsız hayal isi,
Xanǵa qarsı qanday kisi,
Meter menen qusbegisi,
«Sen qoy, — dedi Aydos baba!»

Ashıwı keldi, atlandı,
Qusbegi meter, toqtaldı,
Qılıshın alıp oqtaldı,
Qáhárلendi Aydos baba.

Áwelinde til almadi,
Sózine qulaq salmadı,
Meterdiń janı qalmadı,
Shabar boldı Aydos baba.

¹Máhrem — xanniń járdemshisi, aqlgóyi.

— Sawash qılıp is baslasam,
— Qan tótip kewil xoshlasam,
— Gelleńdi kesip taslasam, —
— Dedi, — sógip Aydos baba.

— Is jamanǵa endi keter,
Bul kisi aytqanın eter,
Táwbe qılıp qusbegi, meter,
«Qoydıq», — dedi Aydos baba.

Sherik qılmay bir bendeni,
Xiywada xannan ózgeni,
Qosıp jiberdi teńgeni,
Teń ayırdı, Aydos baba.

Dushpanı kóp, dosı menen,
Nayzasınıń ushı menen,
Bileginin kúshi menen,
Haqın aldı Aydos baba.

Kópdur sózimniń kemisi,
Dáryaniń urar degishi,
Meter menen qusbegisi,
Jılawında Aydos baba.

Eki araǵa tústi giyne,
Xannıń inamı bir iyne,
Aydos biyge qılıp hiyle,
Ğapıl boldı Aydos baba.

Aydos degen ullı kisi,
Aqırı ketti qoldan kúshi,
«Xannıń isi — shaytan isi»,
Degen eken Aydos baba.

Xanǵa bolmadı puqara,
Qarsı boldı bara-bara,
Joqdur ólimge hesh shara,
Sheyit óldı Aydos baba.

Dúnya isiniń joqdur shegi,
Qoldawlıdur ata-tegi,
Tuwdi Ernazar qusbegi,
Túp saǵası Aydos baba.

Aydos biy — XVIII ásirdiń aqırı hám XIX ásirdiń basla-
rında ómir súrgen tariyxı tulǵa.

Aydos biy qaraqalpaq xalqı Türkstannan Xorezmge kó-
ship kelgen waqıtardaǵı óz ruwınıń ataqlı adamlarınıń biri
bolıp, oǵan Xiywa xanı Muhammed Amin inaq tárepinen
biylik hámeli berilgen, sońın ala xanniń hár tárepleme qu-
watlawı arqasında pútkil qaraqalpaqlardıń, ayrıqsha Qońıratlı-
lardıń basqarıwshısı dárejesine kóterilip, úlken abiroyǵa iye
bolǵan. Ol el arasındaǵı hár túrli talas-tartıslardı, dawlı
máselelerdi de ózinshe sheship otırǵan hám óziniń húkimin
júrgizgen.

Berdaq joqarida keltirilgen «Aydos baba» poemasında
Aydostıń pútkil qaraqalpaqlarǵa biy bolıp turǵan waqıtla-
rındaǵı bir waqıyanı sóz etedi. Bul poemanıń syujeti dialog
formasında jazılıp, tiykargı waqıya Aydos penen Xiywa xanı
meteri hám qusbegisiniń arasında bolıp ótedi. Poemada
Aydostıń Xiywa xanı aldında óz abıray-itibarına ileyiq biy
bolǵanlıǵı, xanniń buyrıǵı menen bolsa da qaraqalpaqlardan
salıq jiynaw islerine tikkeley ózi aralasıp, xan sarayına bar-
ǵannan soń da jiynalǵan teńgeden tiyisli bólegin aliwǵa
eriskenligi, bul onıń xan menen teńbe-teń huqıqqa iye bol-
ǵanlıǵınan derek beredi.

Aydos baba óziniń batırılıǵı hám er júrekligi, tapqırılıǵı
hám aybatlılıǵı menen de xandı hám onıń átirapındaǵı hám
meldarlardı da seskendiredi. Bunu shayır «Kelgende xan órre
turdı, Xanǵa qarsı juwap urdı» degen qatarlarında da anıq
sáwlelendiredi. Ásirese, shayır Aydos biydiń xarakterine tán
bolǵan belgilerdi xan meteri menen qusbegisine qaytarǵan
qarsı juwabı hám bilektiń kúshi, aybatlı sustı menen teńge-
niń teń jartısına iye bolǵan batıl háreketleri arqalı sheber
asha alǵan. Poemanıń sońında xan aldında hám xalıq ara-
sında da abıray-mártebesi asıp ketken Aydos penen xan
arasında túsinbewshilik payda bolıp, Aydos babanıń xan hiy-
lesi sebepli ǵapıl qalǵanlıǵı, bunı sezgen Aydostıń «xanniń

isi — shaytan isi» dep juwmaq shıǵarıwi, aqır-sońında baba-nıń xanniń aytqanına júrmegenlikten xan áskerleri tárepinen óltiriliwi tariyxıy haqıqatlıqqa oǵada jaqın keledi.

Shayır bul poeması arqalı Aydos obrazıń oǵada tereń asha alǵan. Shayır Aydos obrazı hám onıń is-háreketleri arqalı ol jasaǵan feodallıq dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy hádiy-selerine bolǵan kózqarasların anıq sáwlelendirirw menen birge Aydos obrazına bolǵan qatnasın da «Aydos degen ullı kisi» yamasa «Sheyit óldı Aydos baba» degen qosıq qatarlarında da anıq sıpatlap beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Berdaqtıń «Aydos baba» poemasınıń mazmunında qanday waqıyalar sóz etiledi?
2. Poemada Aydos baba teńgeni bóliwge ne sebep narazılıq bildi-redi?
3. Poemada Aydos obrazındaǵı batırılıq háreket nede dep oylaysız?
4. Poemanı oqıp, mazmunın aytıp beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Tariyxıy shıǵarmalar haqqında túsinik

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatındaǵı liro-epikalıq janrlardıń tiykargı ózgesheligi olardıń belgili avtorlar tárepinen jazılǵanlıǵı bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da, bul liro-epikalıq shıǵarmalar folklorlıq janrga qaraǵanda ádewir ózgesheliklerge iye. Sebebi, bul shıǵarmalardıń kóphshiligi qiyaldan alıp jazılǵan emes. Bul sol zamanniń tariyxıy waqıyalarına ádewir sáykes keledi. Usı baǵdarda Ájiniyaz hám Berdaqtıń kólemlı shıǵarmalar dóretkenligin kóremiz.

Ájiniyazdıń «Bozataw», Berdaqtıń «Aydos baba», «Ernazar biy», «Amangeldi» poemaları qaraqalpaqlardıń XIX ásirdegi tariyxıy waqıyaları menen bekkem baylanısqan. Demek, bul dáwirde jasaǵan shayırlar tek ǵana lirikalıq qosıqlar jazıw menen sheklengen emes. Olar turmis waqıyaların tereńirek súwretleytuǵın liro-epikalıq janrga qol uradı. Ózi jasaǵan zamanniń iri waqıyaların ashıp kórsetiw ushın háreket etedi.

Tariyxiy kórkem shıgarmanı sol tariyxtin áyne ózi dep túsinbewimiz kerek. Bul haqqında belgili sınshı V.G.Belinskıy: «Tariyxshı bolǵan waqıyanı jazadı. Al, jazıwshı bolsa bolıwı mümkin waqıyanı jazadı», — dep kórsetedi.

Demek, ádebiyat tariyxiy shınlıqtı kórkem shınlıqqa aylındırıdı degen sóz. Solay bolsa da tariyxiy shınlıqtan shetlep ótse, onda onıń jazǵan shıgarması tariyxiy shıgarma bola almaydı. Sonıń ushın da, hárqanday shayır yaki jazıwshı tariyxiy kórkem shıgarma jazǵanda tariyxiy faktler menen esaplasadı. Biraq kórkem dóretpege tán bolǵan avtor fantaziyası obraz jasaw usılında ayırım ózgerislerge alıp kelewi mümkin. Bul hárqanday jazıwshınıń aql tárezisi, bilimi hám talantına baylanıslı. Qullası, tariyxiy shıgarmalar jazıw ushın talantlı shayır bolıw menen birge tereń sawatlılıq talap etiledi.

Tariyxiy shıgarmalar jazıw ushın dáwirdiń de tiygizetuǵın tásiri úlken. Jazıwshı ózi jasaǵan zamannan ádewir uzaq dáwirdegi waqıyalardı kórkem sáwlelendiriwdi maqset etse, sol dáwir waqıyalarına jetik bolǵan tariyxiy bilimdi toplawi kerek boladı.

Eger de ol ózine birqansha tanıs hám jaqın jıllarda bolıp ótken waqıyalardı jazsa, bundaǵı hádiyseler onıń kóz aldında yaki bolmasa ózinen jasi úlken adamlarıń eske túsırıwleri tiykarında jazılıwi mümkin. Misalı, Ájiniyaz «Bozataw» waqıyasın óz kózi menen kórgen bolsa, Berdaq «Ernazar biy» waqıyaların óz kózi menen kórgen. Amangeldi hám Ernazar biydi kórgen adamlar menen sırlasqan. Sonıń ushın da, onıń bul tariyxiy waqıyalarǵa bergen bahası ádil bolǵan degen juwmaqqa kelemiz.

Al, Berdaqtıń «Shejire»sindegi waqıyalardıń dáslepki bólegi Berdaq jasaǵan zamannan ádewir uzaq. Ol waqıtları tariyx ilimi de tolıq rawajlanbaǵan. Sonıqtan da, ol bul shıgarmasın xalıq ańızlarına tiykarlanıp jazǵan. Sonıń ushın da, bul shıgarmanıń tariyxiy faktlerge sáykes keletuǵın da, kelmeytuǵın da jerleri bar. Solay bolsa da bul shıgarmalar mádeniy miyraslarımızdıń úlken jańalığı esaplanadı.

Usınday sebepler menen XIX ásırde jasaǵan Ájiniyaz hám Berdaqtıń qáleminen dóretilgen tariyxiy temadaǵı liro-epikalıq shıgarmalardı qaraqalpaq ádebiyatında úlken bir

basqısh boldı dep qarawǵa boladı. Bul shıǵarmalardıń qaharmanları xalıq dástanlarındaǵı Alpamıs, Edigelerge qaraǵanda da ayriqsha ózgesheliklerge iye. Sebebi, bular xalıqtıń ózleri oylap tapqan romantikalıq qaharmanları emes. Bul shıǵarmalardıń qaharmanları XVIII — XIX ásirde xalıq penen birge aralasıp jasaǵan Amangeldi batır, Aydos biy, Ernazar biyler. Demek, bulardıń bári de tariyxta jasaǵan adamlar bolıp tabıldız.

ÓTESH ALSHÍNBAY ULÍ

(1828 — 1902)

Basqa da qaraqalpaq shayırları sıyaqlı Ótesh shayırdıń ómiri haqqındaǵı maǵlıwmatlardı, tiykarınan, onıń óz shıǵarmalarındaǵı ayırım qosıq qatarları menen birge ilimiý ekspediciyalar waqtında el awzınan jazıp alıngan maǵlıwmatlardan alamız.

Bunday maǵlıwmatlardıń kóphshiligi 1930-jillardıń basında xalıq arasınan jazıp alınıp, baspasózde daǵazalandı. Bul maǵlıwmatlar sońğı jillardaǵı ekspediciya dáwirinde tabılǵan maǵlıwmatlar menen salıstırılıp ele de tolıqtırıldı.

Mısalı, shayır óziniń «Berdaq baqsıǵa juwap» qosığında:

Atım Ótesh, babam atı Jiyendi,
Xalıqqa sózi úlgi bolǵan emes pe? —

dep jırılaǵan bolsa, «Ótti dúnnyadan» qosığında bir qatar tariixiy waqıyalar menen birge tariixiy adamlardıń isimlerin de jiiyi tilge aladı. Ásirese, babası Jiyen jirawdıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında da ájayıp maǵlıwmatlardı keltirip ótedi:

Álhasıl oylansań neshsheler ótti,
Jılap ar-sar boldı qayǵıda ketti,

Jıl artınan jillar kelip jıl jetti,
Árman menen babam ótti dúnyadan.
... Jiyen babam sol zamanda er boldı,
Kamalǵa kelgende ol hám qor boldı...
Óldi Jiyen eliw de tórt jasında,
Árman menen babam ótti dúnyadan.

1930-jillardan baslap xalıq arasınan tabılǵan dereklerde hám de ayırım adamlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda Ótesh shayırdıń Jiyen jirawdıń shawlığı ekenligi aytıladı. Bul pikirlerdi juwmaqlastıra otırıp, Jiyen jirawdıń Jamǵırshi degen balasınıń Ayımbet, Alshınbay, Qurımbay degen úsh balası bolǵanlıǵın, al Alshınbaydıń balası Ótesh ekenligin biliwge boladı. Hárbir áwladtıń ortasha jas esabı jigirma bes jasqa tuwra keletuǵıń bolsa Ótesh shayırdıń jasaǵan waqtı menen Jiyen jirawdıń jasaǵan waqtıń salıstırısaq, olardıń arasında jetpis bes jılday waqtı bolǵanlıǵı hám bul esap tariyxıı jaqtan da tolıq sáykes keletuǵınlıǵın kóremiz. Mısalı, Jiyen jiraw XVIII ásırdıń 40-jıllarınan soń Türkstannan Xorezmge kóship qonıslangan xalıqtıń ishinde bolsa, usı Jiyen jiraw menen Óteshtiń jasaǵan dáwirin salıstırıp qarasaq, olar arasında ortasha jetpis jıldan aslamıraq waqıttıń bolǵanlıǵın kóremiz. Ekinshi jaǵınan Ótesh Alshınbay ulı 1827 – 1900-jılları jasaǵan Berdaq shayırdıń zamanlısı hám qatar dostı bolsa, al 1799 – 1880-jılları jasaǵan Kúnxojanıń shákirtı esaplanadı. Ol Kúnxoja menen Berdaqtı hám Ájinnyazdı óz kózi menen kórgenligi hám olar menen zamanlas jasap, sáwbetles bolǵanlıǵı, hátteki olardıń azasında bolǵanlıǵı haqqında óziniń «Ótti dúnyadan» qosıǵında súwretlegen.

Shayırdıń «Jetermen» qosıǵında da mınanday jer atamaları súwretlenedi:

Arjaǵı — Kól saǵa, qublası — Irza,
Arqası — Terbenbes, qublası — Aq qum...

Bulardan basqa da ol óz qosıqlarında «Kólsaǵa», «Jalayıր», «Aqbóget», «Beljeken», «Quwat», «Qaratereń» sıyaqlı jer atamaların ómir súrgen ata mákanı sıpatında óz qosıqlarında keltirip otıradı.

Kúnxoja klassik shayırlardıń kóphshiligiń derlik jaqın ustazı bolǵan. Shayırdıń ómirbayanına tiyisli basqa maǵlıwmatlardı da onıń óz shıgarmalarınan tabamız. Mısalı, mına qosıq qatarların alıp qarayıq:

...Bárha eńbegim bolmas hesh,
Ala almadım dushpannan ósh,
Jılay-jılay sorlı Ótesh,
Mısalı sorlı yańlıdı.

(«Gúlziyba»)

...Pám áyleńiz Ótesh shayır sózinen,
Qanlar ağar bul dúnyada kózinen.

(«Asarman»)

Biraz-biraz jasım ótti,
Yıǵlay-yıǵlay esim ketti,
Ğarrılıqtıń waqtı jetti,
Jas basqan sayın qorqaman.

(«Qorqaman»)

Bul dúnyada álewmetler ne kórdim,
Gáplette sargayıp, gúllerdey soldım,
Zalımnıń dártinen ólermen boldım,
Árman menen men de ótermen dúnyadan.

(«Ótti dúnyadan»)

Shayır ómiriniń hár qıylı jıllarında jazılǵan usınday qosıq qatarlarınan soń anıq sáneler kórsetilmese de, bul qosıqlar shayırkıń ómiri haqqında bay maǵlıwmatlar beredi. Bul qosıq qatarlarında onıń pútkıl ómir boyı kórgen mashqalaları menen azapları, kámbaǵal turmistan hám zalım qısımınan tartqan jábirleri aşıqtan-ashıq súwretlengen. Shayır ózi jasaǵan zamanında kewildegi bolmay, tartqan azap-uqıbetleri menen ızaları qartayǵanında balalarınan da juda bolıp shekken awır müsiybetleri tereń júrek sezimi menen kórkem súwretlenedi.

KÓKÓZEK

Aq qaǵazǵa sóz marjanın jazayın,
Jermen zalımları xatqa salayın,
Kókózekti tárip etip jirlayın,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Zalımlar júripti ashlardı awlap,
Iyshan, molla, biy, atalıq masayrap,
Ash xalıq jür nan tabalmay jayrap,
Ata mákan zindan boldı, Kókózek.

Kókózek jerleri ónim bergendey,
Báhár bolsa dizer monshaq dizgendey,
Jerleri ańqıǵan xosh iyis gúldey,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Kókózek boyları — sharwa jayları,
Qonıs bastı ata-baba zúriyadı,
Onda uzaq erkin jasap turmadı,
Ata-baba qonıs basqan, Kókózek.

Kókózek boyları pitken qamısti,
Kókózekten suw ketkeni namısti,
Ultanında at shabisip qağısti,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Kókózek boyında ráhat qurdım,
Eki jıl barmasam ókpeler jurtım,
Elatım müytendi, Ótesh dur atım,
Arzıw-árman menen qaldıń, Kókózek.

Kókózektiń ultanların jaylaǵan,
Tilge kelse, adamzattı taylaǵan,
Xalıqtı búldırıp qolın baylaǵan,
Molla Izimbetler bizde, Kókózek.

Kókózektiń eki boy qayırdı,
Zalım biyler Kók ózekten ayırdı,
Ash xalıqtı qıynaw menen mayırdı,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Kókózek degende etim shım etti,
Kózimniń jasları ırkilmey ketti,
Zalım atalıqlar wayranlar etti,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Bizlerdi zalımlar zar-giriyan etti,
Jetim-jesir jılaw menen ol ketti,
Neshsheni hár elge tentene etti,
Arzıw-árman menen qaldıń, Kókózek.

Jaylawım Kókózek qıyalay kóshtim,
Qolımda oraǵım kóllerge tústıim,
Kókózekten barıp suw alıp ishtim,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Jazlawım Jańasuw, qıslawım Samay,
Ústińnen el kóshti bir adam qalmay,
Suwiń ashıp, seniń daqılıń bolmay,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Jańa suw túbine tayaw boylamas,
Istiń sońın, keleshegin oylamas,
Suwiń ashshı, sharwa seni jaylamas.
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Taqırkoldıń ultanların suw aldı,
Gáñqıldasqan órdek penen ǵaz qaldı,
Egin egip, diyqanshılıq kóp aldı,
Basıńnan dáwranıń taydı, Kókózek.

Shayır «Kókózek» dep atalǵan qosığında suwsızlıq, ashlıq, biylerdiń zulimligı saldarınan tuwilip ósken ata mákan Kókózek penen xoshlasıw sezimin bayan etedi. Ata-babası jasap ótken tuwilǵan jeri menen shayırdıń qıymaslıq penen xoshlasıw dártı, ishki debdiwi súwretlenedı. Ótesh shayır jasaǵan dáwırde xalıq ózleriniń tuwilip ósken mákanınan kóshiw jaǵdayları eki sebepten bolǵan, biri basqıñshı jawlardiń topılısı, ekinshisi, suwdıń tamtarıslıǵınan bolıp otırǵan. Qosıqta shayır tuwilip ósken ata mákanınan eldegi ústem toparlardıń zulimligınan hám suwsızlıqtıń saldarınan kóshiw kartinasın beredi. Buǵan mísal qosıqtaǵı «Zalım biyler Kókózekten ayırdı», «Bizlerdi zalımlar zar-giriyan etti, Jetim-jesir jılaw menen ol ketti», «Kókózekten suw ketkeni namıstı», «Suwiń ashıp, seniń daqılıń bolmay» degen

qatarlar dálilleydi. Qosıqta xalıqtıń sol dáwirdegi turmısı, jasaw jaǵdayı, adamlar arasındaǵı teńsizliktiń kórinisleri ashıp beriledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ótesh shayır Kókózek boylarının tısqarı jáne qay jerlerde ómir súrip, tirishilik etken?
2. «Kókózek» qosığında shayırdıń tuwılıp ósken jerine degen saǵınış sezimleri qalayınsha súwretlengen?
3. Kók ózektiń ótkendegi jaǵdayı onıń kórinisi qosıqta qalay súwretlengen?
4. Qosıqtı oqıń hám mazmunın aytıp beriń.

JETERMEN

Adasıp, qarańǵı qara dumanda,
Astımda salım bar endi netermen,
Bendelerdiń qara bası dumanda,
Qalay endi elatıma jetermen?

Men oylanıp kórsem jaǵa alısta,
Men otırmış qalıń qopa qamısta,
Bala-shágam otırmeken jaǵısta,
Endi búgin elge qalay jetermen?

Arjaǵı kól dala, qublaşı Írza,
Qamısı joq kóp-kóbek bárısı taza,
Ya qubla, arqamnan kelmeydi saza,
Endi búgin elge qalay jetermen?

Oylanıp-oylanıp iqtım qayaqqa,
Qara jerler tiyermeken ayaqqa,
Talap etip shıǵıp edim buyaqqa,
Endi qalay elatıma jetermen?

Astımda salım bar seksten bes batpan,
Gúzdiń kúni qıraw tayawǵa qatqan,
Bendemespen bir kún úyinde jatqan,
Bul teńizde úydi qashan kórermen?

Aǵam keler deyip balam ol tur ma,
Jolǵa qarap górip anam ol tur ma,
Óamgun menen aqsha júzim soldırma,
Bul azaptan úyge qalay jetermen?

Úyde otır atam ballar keler dep,
Men sorlıǵa balıq ákep berer dep,
Ol kelmese mendey sorlı óler dep,
Endi qashan ata-anamdı kórermen.

Wah dўnya, óterseń, ráhat kórgizbey,
Qatar-qurbi dostım bilen júrgizbey,
Mınaw úlken, mınaw kishi degizbey,
Endi qalay úylerime jetermen.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıń «Jetermen» qosığınıń mazmunında qanday waqıya sóz etiledi?
2. Qosıqtı lirik qaharmanniń saǵınısh sezimleri qalayınsa súwretlep berilgen, pikirińizdi aytıń.

SHERMENDE

Haqısın bermey Orazbaydıń,
Molla Izimbet shermende,
Bil mánisin keler jaydıń,
Haqısın bermey shermende.

Óleyin degen kúni joq,
Baylıqtan hasla miniń joq,
Haqı bermewden basqa jiniń joq.
Izimbet, boldıń shermende.

Diyqannıń haqın bermeseń,
Adam shelli sen kórmeseń,
Raxmet, xızmetker, demeseń,
Adam jürer me, shermende.

Shermendelik kútá uyat,
Bir isińnen bir isiń ziyat,

Bárqulla aytıp óziń ǵiybat.
Bildirdiń óziń, shermende.

Jigit bolsań bir ıńgay júr,
Oylaǵan sózdiń parqın bil,
Zar-giryan bolıp Manawbay júr,
Haqısın bermey, shermende.

Jaz bolsa jediń qaramıq,
Uyat emes pe soramaq?
Ishkeniń basalay bılamıq,
Bul isiń qalay, shermende.

Shermendelik júdá jaman,
Bul ataqtan júrgil aman.
Untar edim kelse zaman,
Bul ne qılǵaniń shermende.

Aytqan gáp kárińe kelmes,
Adamsań ba parqın bilmes,
Birew óler, birew ólmes,
Dúnyada boldıń, shermende.

Molla Izimbet, aytar sózim,
Bul piǵılıńdı kórdi kózim,
Bayan etken meniń ózim,
Ne qılsań shermende?

Bul atıń júdá jamandı,
Basıńa qurdıń zamandı,
Nege eteseń ármandı,
Sók sanar, nálet shermende.

Aytqan sóziń súyekke ótti,
Puqaraǵa jábir etti,
Kem-kem piǵlıń qashıp ketti,
Jónińe júrgil, shermende.

Dúnyada ne qıldırń óziń?
Sup-sur bolıp seniń júziń,

Adamǵa jaqpaydı sóziń,
Dúnyaǵa boldıń shermende.

Bul sózime beriń tawap,
Tawap bermeseń ayt juwap,
Haqı jegen bola ma sawap?
Bergil haqısın, shermende.

Ol shegip jür uwayımdı,
Bes jıl ordı buwdayıńdı,
Oyla aqmaq qudayıńdı,
Naǵıp jürseń, shermende.

Shermendelik miyasar ma?
Azap bermek saǵan kár me?
Eki mezgil berdiń jarma,
Haqıısın bermey, shermende.

Bárshası eki abbazungı¹,
Qayǵı bolmas kóbi-azi.
Bolsın biyshara razı,
Haqısın bergil, shermende.

Alaradı eki kóziń,
Bıljırayıdı aytqan sóziń,
Qalay-qalay bul mineziń?
Haqısın bergil, shermende.

Sendey bop Qarunbay ótti,
Hayran bolıp jılap ketti,
Malı-múlkin, wayran etti,
Sonday bolarsań, shermende.

Uyat emes pe bul qılǵanıń,
Aldap jumsap, kúsh alganıń,
Súyip dúnyanıń jalǵanıń,
Áwere boldıń, shermende.

¹Abbazungı — aqshanıń atı.

Seniń sóziń bári ayıp,
Táriypińdi aytayın jayıp,
Adamdı aldap qıysayıp,
Júrseń nağıp, sen shermende.

Yadımnan ketpes isleriń,
Sındırayın ba tisleriń,
Basım bolǵan soń kúshleriń,
Boldıń ba haywan, shermende.

Sen zalımdı kim saqladı,
Qara baǵrimdı daǵladı,
Kótergen anamdı boqladı,
Kúnlik haqın ber, shermende.

«Jaz beremen, gúz beremen,
Yaki oylanıp kóremen,
Ele bes jıl júrdiremen», —
Dediń Kemalǵa, shermende.

Bermeseńiz ala jíp kes,
Haqısı bar jígirma bes,
Meni hám kórdiń be ábes?
Haqımdı ber, shermende.

Jumsadıń meniń inimdi,
Qáyerdenaptıń minimdi?
Keltirer nálet jinimdi,
Haywannan jaman shermende.

Seniń sóziń eken pasıq,
Súyegi jaman ózi jasıq,
Qarızǵa qarızıń ulasıp,
Otırsań ba, sen shermende.

Berman qara, arman qara,
Inim gáptıń parqın sora,
Kimler eken gúnakara?
Boldıń góy házır shermende.

Meshkey degen jaqsı at emes,
Dońgal degen jaqsı at emes,
Dońız degen jaqsı at emes,
Bilmediń, boldıń shermende.

Qatarda jaqsı halıń bar,
Tórt túlik múlk-malıń bar,
Qolda shúkir, hamalıń bar,
Ne sebep boldıń, shermende.

Haramılıqqa ishiń tolsın,
Bara-bara gúliń solsın,
Shermende atıń qutlı bolsın,
Quda urǵan sen, shermende.

Qaytpayman aytqanımnan hesh,
Kósher bolsań keshiwden kesh,
Haqı sorap sorlı Ótesh,
Aldıńda otır, shermende.

Ótesh shayır óz shıgarmalarında xalıqtı awır turmısqa duwshaker etip otırğan jámiyetlik tátiplerdi, xalıqtı ezip otırğan seziwshilerdi tartınbay satira tili menen áshkara laydı. Óz dáwirindegi baylardıń sútxor, ashköz, iplas, miyrimisz hám bulardan basqa da unamsız qılıqların kórsetiw jaǵınan «Shermende» satirası ayriqsha orın tutadı. «Shermende» satirasınıń tili XIX ásır ushın tipik waqıyalardan bolıp, bul dáwirde hádden tis ezilgen hám hárqanday huqıqlarınan ayrılgan miynetkesh xalıq wákilleriniń kóphshiligin diyqanlar menen kúnlikshiler tutqan. Ol zamanda diyqan yaması kúnlikshi júdá gedeylenilip, jerge de, jayǵa da, mal-dúnyaǵa da iye bolmaǵan adamlar bolǵan. Olar ólmew ushın hám bala-shágasınıń da ash bolmawı ushın qanday qıyın jumıs bolsa da kóngen. Baylarǵa hárqanday qıyın shártlerge qaramastan diyqan júrgen, kúnlikshilik etken.

«Shermende» satirasında shayır usı jaǵdaylardı kúnlikshiler menen Izimbet baydıń obrazı arqalı kórsetip beredi. Shayır haram tamaq, sútxor Izimbetti gózepli jek kóriwshilik penen «Shermende» dep ataydı da, onıń jarlılardıń tiyisli miynet

haqısın tólemewine baylanıslı bay, Manawbay, Kemal degen jarlılardı bes-altı jıl jumıs isletip haqısın bermegenligi ushın Izimbetke shayır óziniň barlıq gázebin tógedi. Izimbetke jallanıp, haqı ala almağan jarlılardıń ishinde shayırdıń inisi de, ózi de bar.

Óziniň gána emes, barlıq jallanba miynet adamlarınıň shídaw sheginen asqan awır turmısın kórip, óz gázebin bayan etken shayır, mallı, dýnyalı hámeldar, onıń ústine xanlıq hákimiyattıń kúshli quwatlawına iye molla Izimbettiń quwdalawınan tartınbaydı. Xalıqtıń gázebin hesh burma-lawsız bayan etiw ushın qanday qıyinshılıq dus kelse de qayıl boladı.

Ótesh shayırdıń qosığında eziwshilerdiń haqıqıy wákili Izimbetke qarata aytılǵan sózleri haqıqattan da shayırdan úlken batırılıqtı talap etedi. Izimbetke degen óz gázebin hám xalıq gázebin taǵı da ótkirlestire túsken shayır «untar edim kelse zaman» deydi. Xalıqtıń haqın jep, baylıq toplaǵan eziwshilerdi shayır usılayınsha áshkaralaydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Shermende» qosığınıň ideyalıq mazmunı nenı sóz etedi, qosıq qanday usılda jazılǵan?
2. Shayırǵa Izimbettiń unamsız obrazı jaratiwına qanday jaǵday sebepshi bolǵan?
3. «Shermende» qosığınıň mísali tiykarında shayır jasaǵan zaman haqqında pikirińizdi aytıp beriń.

ASARMAN

Ishten ashıp jasırılǵan sırlardı,
Dáryadayın máwjirermen tasarman.
Kórsetip dushpanǵa sansız qırlardı,
Xalıq birikse, asqar tawdan asarman.

Pám áyleńiz Ótesh shayır sózinen,
Qanlar ağar bul kúnlerde kózinen,
Dushpan qashsa, quwıp jeter izinen,
Xalıq penen eńsesinen basarman.

Qolǵa qılısh, semser, nayza alsam da,
Dizelesip dushpanıma salsam da,
Jalǵız júrip Rustemdey bolsam da,
Qanshelli berik bolsamdaǵı sasarman.

Ketermen, ketermen ullı kól bilen,
Sapar shekseń sharshamastan jol bilen,
Sárdar tapsam aql dana mol bilen,
Asıw-asıw asıwlardan asarman.

Sárdar bolmay jekke júrseń juwırıp,
Dushpan alar ókpe bawırın suwırıp,
Quwırmash qıp qazanǵa salıp quwırıp,
Seksewil qozına ayaq basarman.

Jigitler birikseń almas jawıń joq,
Jigitler birikseń pitpes dawıń joq,
Hesh waqitta oylanbasań sawıń joq,
Oylansań, birikseń tawdan asarsań.

Násiyatım usı oylasań doslar,
Hesh waqitta qor bolmas birikse baslar,
Bul maqsetke qosıl ǵarrı hám jaslar,
Bul aytqanım bolsa qırdan asarman.

Kóp penen isleseń eńbek bolmas hesh,
Asıw-asıw dáryalardan tezden kesh,
Ólgenshe xalıq jırın jırlaydı Ótesh,
Sózim menen ólsem júzge asarman.

Ótesh shayırdıń basqa shıǵarmaları sıyaqlı onıń «Asarman» qosığında da shayırdıń pútkıl ómir boyı kórgen ma-shaqatları menen azapları, zulımlıq qısımınan tartqan jábirleri, zamanında degeni bolmay, dushpanlardan kegin ala almay qıynalǵan qayǵıları menen ızaları qosıq mazmununda xalıqtı birlikke, jámlesiw ideyası menen sáwlelengen. Dush-pańga qarsı gúresiwde shayır birlik máselesine úlken kewil bóledi. Onıń bul pikirleri qosıq mazmununda tereń bayan

etilgen. Shayır xalıqtıń kúshin birlikte kóredi, óz maqsetine erisiwdiń jolın xalıq penen, el menen birge bolıwda dep túsinedi. Xalıqtıń «Tirilik birlikte», «Jalǵız attıń shańı shıqpas», «Bólingendi bóri jer» degen danalıq sózlerin algá ilge-riletedi.

Sorawlar:

1. Qosıqtıń ideyalıq mazmunında qanday másele sóz etiledi?
2. Qosıqta shayır óz dáwiriniń awır jaǵdayınan shıǵıwdıń qanday jolın kórsetedi?
3. «Jalǵız júrip Rustemdey bolsam da, Qanshelli berik bolsamdaǵı sasarmán» degen qatarlardan neni túsinesiz?
4. Qosıqtıń ideyalıq mazmunında shayır xalıqqá qarata qanday shaqırıq taslaydı?

SÁWMEYΜΕΝ

Sózlerinde dám bolmasa,
Kewli ánjam bolmasa,
Aldın oylar pám bolmasa,
Sáw deseńler de sáwmeymen.

Miymanǵa xızmet etpese,
Aqlı ózińnen ótpese,
Bularǵa oyı jetpese,
Sáw deseń de sáwmeymen.

Etken isi buzıq bolsa,
Sezgenlerge qızıq bolsa,
Dushpanıma azıq bolsa,
Sáw deseń de sáwmeymen.

Bir awız sózim ketti asıp,
Jedel menen súrip basıp,
Otırǵan joq kewlim tasıp,
Faniy dúnyanı sáwmeymen.

Birazlar namıs keltirer,
Er jigitti ar óltirer,

Búgin de dushpan jer tirer,
Dushpanlardı men sáwmeymen.

Kúnxoja ayttı xalıqqa qarap,
Ájiniyaz ayttı sóz saralap,
Berdaq ayttı xalıq aralap,
Qılap etkendi sáwmeymen.

Ótesh ayttı eterini,
Árman menen keterini,
Xalıqtıń qolı jeterini,
Sózsiz zalımdı sáwmeymen.

Kúnler óter, kúnler óter,
Túnler óter, túnler óter,
Yıglay-yıglay bári keter,
Faniy dúnyanı netermen.

Óter dúnya, óter bir kún,
Malı bargá bolıp dürkin,
Bul zamanda ashtiń kórkin,
Sáwmegendi sáwmeymen.

Dúnyanıń dártı málimdi,
Kórdim hár waqt halımdı,
Qurtpasa xalıq zalımdı,
Faniy dúnyanı sáwmeymen.

Men aytarman bilgenimdi,
Bilgen emes kórgenimdi,
Jaqsı-jaman júrgenimdi,
Aytpaǵanlardı sáwmeymen.

Bolmas aqır eńbegim esh,
Xalıq biler erteli, kesh,
Aytqan eken sorlı Ótesh,
Xalayıq, dushpandı sáwmeymen.

Shayırdań aqıl-násiyat úlgisinde jazılǵan «Bolar», «Ur», «Qarız alma» qosıqlarınıń qatarıuna «Sáwmeymen» qosığı da kiredi. «Sáwmeymen» qosığında jámiyyette bolıp atırǵan teńsizliklerdi, jaqsılıqtı, ádalatlılıqtı, baxıtlılıqtı qáleytuǵınlıǵıń, al jamanlıqtı, ádalatsızlıqtı, baxıtsızlıqtı xoshlamayıtuǵınlıǵıń anıq aytadı. Usı didaktikalıq qosığında jaqsı hám jaman adamlarǵa tán bolǵan qásiyetler olardıń sırtqı kórinisine berilgen baha bolmastan, minez-qulqına, sóylegen sózine, is-háreketine beriletüǵın sıpatlama bolıp tabıladı. Ótesh qaraqalpaq ádebiyatında úlken realist shayır sıpatında kózge túsedı. Onıń shıgarmalarında turmıstı eń baslı obyekt etip alıw, onı durıs bayanlap beriw hám shınlıqtı burmalamay jırlaw kerekligi kórsetiledi. Bul ideyası shayırdań «Sáwmeymen» qosığında aşıq bayanlanadı.

Shayır qosıq qatarlarında ózi menen zamanlas shayırlar Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqlar óz shıgarmaların xalıqqa arnaǵanın, sol dáwırdegi shınlıq turmıstı súwretlep bergenin aytadı. Bul shayırlardıń xalıqqa qılaklıq islemegeñligin aytıp, ózi usı shayırlardan órnek alıwǵa umtiladı. Ótesh shayır qosıqta ústem toparlarga hám Xiywa xanlıǵına xalıqtıń birigip gúres aparıwı kerekligin «Keyingiler alar ardi, Almasa dýnyanı sáwmeymen» degen ótkir pikirin aytadı.

Sorawlar hám tapşrmalar:

1. Shayır «Sáwmeymen» qosığınıń ideyasında nenı aytpaqshi boladı, qanday ideyanı ortaǵa taslaydı?
2. Shayır Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı sóz sheberlerine qanday pikirlerin bildiredi?
3. Shayır qosıqta óz zamanına narazılıǵın qaysı qatarlarda ayqın sáwlelendiredi?
4. Shayırdań aytpaqshi bolǵan birlik, teńlik, ádalatlıq, baxıtlı turmıs haqqındaǵı kózqarasın hám ideyasın qosıqtıń tiykarında aytıp beriń.
5. «Keyingiler alar ardi, Almasa dýnyanı sáwmeymen» degen qosıq qatarlardı shayır kimlerge qarata aytqan?
6. Shayırdań aqıl-násiyat úlgisinde jazılǵan qanday qosıqlar bar?
7. Birazlar namıs keltirer,
Er jıgitti ar óltırer,
— degen qatarlarga óz pikirlerińizdi bildiriń.

CÚLMURAT SHAYÍR

(1832 — 1897)

Gúlmurat shayır ádebiyat tarihxında lirik shayır sıpatında belgili orın tutadı. Shayır 1832-jılı tuwılıp, 1897-jılı qayıts bolğan. Onıń tuwılıp ósken jeri Aral teńiziniń túslık-shıǵıs jaǵalawı bolğan. Bul jerler házir Moynaq hám Taxtakópir rayonlarınıń aymağı esaplanadı. Ol orta hallı shańaraqta tuwılıp turmistiń barlıq awırmanlıqların bastan keshirgen. Gúlmurat óz dáwiriniń belgili shayırı Sarıbay menen dos hám zamanlas bolğan. Ekewiniń bir-birine házil etip aytıs túrinde jazǵan qosıqları da bar. Bul qosıq óziniń sociallıq mazmuni boyınsha ayrıqsha áhmiyetke iye bolıw menen birge, eki shayırdıń ómirbayanına tiyisli maǵlıwmatlar beredi. Aytısta súwretleniwine qaraǵanda, Gúlmurat turmistiń barlıq awırmanlıǵıń kórgen hám óz dáwiriniń sawatlı adamlarınıń biri bolğan. Óytkeni, onıń Sarıbay shayır menen aytısı bir-birine xat jazıw arqalı bolğan.

Gúlmurat óz qosıqlarında xalıqtıń awır turmisińiń ayanıshlı kórinislerin súwretleydi. Onıń qosıqlarında da sol dáwirdegi ayırım el basqariwshılardıń zulimliq häreketleri súwretlenedı.

Gúlmurat shayırdıń «Qayda baraman», «Nadan ekenseń», «Qayrawda jalǵız gáz» qosıqlarınan basqa da «Qurǵan qaqpánıma túlki túspedi», «Torı atım», «Qızları bar biziń eldiń» «Taz kebińe» degen qosıqları hám Sarıbay shayır menen aytısı bizge kelip jetken.

Shayırdıń «Qızları bar biziń eldiń» qosıǵı xalıqtıń táriyip qosıqlarınıń úlgisinde jazılǵan. «Qurǵan qaqpánıma túlki túspedi» qosıǵı ańshılıq temasına arnalǵan. «Torı atım» qosıǵında bolsa shayır qolındaǵı jalǵız torı tayın maqtaydı. Shayırdıń basqa qosıqları menen bir qatarda bul qosıqları da Gúlmurattıń balıqshılıq, ańshılıq penen kún keshirgenligi haqqında maǵlıwmat beredi.

Shayırdıń atı atalǵan qosıqlarında qollanılgan kórkemlew quralları da kóbinese onıń ózi jasaǵan teńiz jaǵasındaǵı turmistan alıp jazılıp, balıqshılıq, ańshılıq kásibine tiyisli sózlerdi de kóplep paydalanganlığı sezilip turadı.

QAYRAWDA JALĞÍZ GAZ

Qayrawda bir gáz tur qanatın qağıp,
Gańqıldayı eki kózden qan ağıp,
Ayaqtaǵı jipty shaynap jániwar,
Óz erkime ketsem deydi ilaǵıp.

Degen menen sheshilmeydi ayaǵı,
Bul maqsettiń biri pitpey oydaǵı,
Kewildegi kóp qaygınıń dártinen,
Qara jerge qarıs kirdi tırnaǵı.

Kóterilip qos qanatın qaǵadı,
Kórgen waqta hawadaǵı gázlardı,
Toparıma qosılsam dep jániwar,
Qaptalına shaqırmaqshı boladı.

Shaqırǵan dawısın esitip olar,
Ál hawada júrip qanatı talar,
Qayrılımay ketiwge kózleri qıymay,
Aqırı aynalıp qasına qonar.

Bir-birine úykelesip moyının,
Baslaǵanda quwanıshlı oyının,
Atıwǵa qolaylap beti sur mergen,
Gezede jasırıp turadı boyın.

Bir-birine qosılǵanda intizar,
Gańqıldasıp otrıǵanda jániwar,
Orınsız biygúna jas janın qıyıp,
Sur betli mergenler ordasın buzar.

Gúlmurat shayırdıń tereń lirizm menen jazılǵan «Qayrawda jalǵız gáz» qosığı tek gána shayır dóretiwshiliginde emes, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında da ayrıqsha orın iyeleydi. Jámi 24 qatardan ibarat bolǵan bul qosıqtıń ideya-teematikasında xalıqtıń azatlıqqa umtılıw tilegi ayrıqsha kúshlı súwretlengen.

Qosıqtıń orayında turǵan qayrawdaǵı jalǵız gáz ayaǵı baylanǵanlıqtan, gańqıldap qanatın qaqsı da, óz erkine kete

almay, kózinen qanlı jası ağıp, ızalı qayğı menen tırnağı bir qaris jerje kiredi. Aspanda óazlar ushıp ótedi, sol óazlar toparına qosılıw ushın qayrawdağı óaz tagı da talpinadı, aspandağı óazlardı shaqırmaqshı boladı. Aspandağı óazlar da qayrawdağı óazdı qıymastan aynalıp qasına qonadı. Olar bir-birine úykelesip, jańa ushırástıq degende, gezede jasırınıp otırǵan sur mergen bir-birine intizar bolıp qosılıp óańqıl-dasqan óazlardı atadı.

Qosıqtıń usınday iqsham hám kishkene syujetin shayır sonshelli dárejede kúshli lirizm menen súwretlenen. Qosıqtığı jeke qayğı motivi ulıwma jámiyetlik motiv dárejesine kóteriledi. Qosıqta qayrawdağı óaz obrazı arqlı xalıqtıń erkin turmıstı, bas bostanlıǵın árman etiwi sheber súwretlenedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Gúlmurat shayır shıgarmalarında ózi jasaǵan dáwirdiń shınlığı, miynetkesh xalıqtıń turmısı qalayınsha súwretleniwin tapqan?
2. «Qayrawda jalǵız óaz» qosığın oqıp, ideyasın aytıp beriń.
3. Qayrawdağı óaz hám gezede jasırınıp turǵan sur mergen kim?
4. Qosıqtı yadlap alıń.

SARÍBAY SHAYÍR

(1830 — 1898)

Sarıbay shayırkıń ómiri hám dóretpeleri haqqında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar kútá az. Sonnan bolsa kerek, shayır dóretiwshiliǵı haqqında da izertlengen ilimiý miynetlerdi az ushıratamız.

Házirshe bizge shayırkıń «Jarǵanat penen aytısıw», «Shımshıq penen aytısıw» degen tımsalları hám «Qurısın jasım, qurısın», «Yarım», «Óarip anam xosh endi», «Qostarsız jaman», «Qızıl ógizim» sıyaqlı birneshe qosıqları kelip jetken. Bulardan basqa dostı hám zamanlısı Gúlmurat shayır menen aytısı bar. Usı shıgarmalardıń mazmununa hám xalıq arasına taralǵan dereklerge qaraǵanda Sarıbay Aral teńiziniń jaǵasında, belgili Terbenbes atawınıń átirapında tuwilǵan hám ómir súrgen.

Sarıbaydıń ata-anası jarlı adam bolǵan. Bul tuwralı sha-yırdıń zamanları Gúlmurat shayır Sarıbayǵa qosıq penen qaytarǵan juwap aytısında mınanday qatarlardı keltiredi:

Aydın bozǵa egin egip pitpegen,
Bul dýnyada bir jaqtılıq kórmegen,
Sarıbay jartıwmash ákeń bar edi,
Jaman tonı dizesine jetpegen.

Usı aytıs qosığında Gúlmurattıń jazıwinıa qaraǵanda, Sarıbaydıń ata-anası asharshılıqtıń saldarınan qaytıs bolǵan.

Sarıbaydıń óz qosıqlarına qaraǵanda da shayırkıń ómiri awır mútajlikte ótken. «Gárip anam, xosh endi» degen qosığında shayır jas waqtınan baslap-aq, elden, úyden ayra túsk-enligin aytıp nalınadı:

...Men uzaqqqa kettim saǵan jetpes qol,
Janım anam kóp aytarlıq sózim sol,
Kóre almasaq aq sútińe irza bol,
Kóriskeymiz gárip anam, xosh endi.

Shayırkıń «Yarım» qosığında da zalımlardıń quwdalawınan, maqsetke jetiw jolında kese turǵan qáwip-qáterden na-lınıw sezimleri bar. Al, «Qostarsız jaman» qosığında bolsa, qartayǵanda hayalı ólip, jarlılıqtıń ústine jetim balaları menen qalǵanlıǵı sóz etiledi.

Sarıbay ómiriniń aqırına shekem jarlılıq, mútajilik turmısta kún keshirgen. Bul tuwralı ol óziniń «Qurısın jasım, qurısın» qosığında bılay jazadı:

Eki kem jetpiske keldim,
Qurısın jasım, qurısın,
Shıǵıp dýnyaǵa ne kórdim,
Qurısın jasım, qurısın.

Teńselgen jorga minbedim,
Jaynatıp kiyim kiymedim,
Joqlıqtan basqa kórmedim,
Qurısın jasım, qurısın.

Aq pushta etik kiyealmay,
Tósekli jerde jatalmay,

Bir jaynap-jasnap júre almay,
Ótti góy búgin ómirim.

Qosıqta shayır ómiriniń aqırına shekem joqshılıqtan basqa heshnárse kórmegenligin, miniwge bir jorga atı, jaynap-jasnap kiyiwge kiyimi bolmaǵanlıǵın tereń nalınıw sezimleri menen súwretlegen. Shayır usı qosığında jarlılıq penen birge shańaraǵında ushırasqan baxıtsız hádiyselerdiń biri — balaları qalmaǵanlıǵın aytadı.

JARĞANAT PENEN AYTÍSÍW

Sarıbay: — Qarap tursam kelbetińe,
Sın-sımbat hám de qálpińe,
Ne bále boldı párińe?
Jardaǵı turǵan, jarǵanat?

Jarǵanat: — Basıńda jaman malaqay,
Sóylegen sóziń bul qalay,
Sın taǵasań maǵan qalay,
Abaylap sóyle, adamzat.

Sarıbay: — Jarda otırsań jarbıyip,
Ayaǵıń jaman tarbıyip,
Qazaqı qaptay tırriyip,
Negíp otırsań, jarǵanat?

Jarǵanat: — Qalay-qalay aytqan sóziń,
Jin urǵanday eki kóziń,
Shirriýan tırbiq tap óziń,
Abaylap sóyle, adamzat.

Sarıbay: — Mákan etip úlken oyda,
Qaydan taptıń bunday payda,
Gúllán páriń qaldı qayda,
Jardaǵı turǵan, jarǵanat?

Jarǵanat: — Juwap bersem usı sózge,
Mákan jayım aytsam sizge,
Qısım etken patsha bizge,
Sonlıqtan joq boldı, párim.

Sarıbay: — Kúnlerdiń júzi dumanda,
Patshańız bar ma bulmanda,
Ya soradı qay zamanda,
Jardaǵı turǵan, jarǵanat?

Jarǵanat: — Bir qudayǵa men jılayman,
Bizge burın qısım qılǵan,
Patshaniń atı Sulayman,
Sonlıqtan joq boldı párim.

Sarıbay: — Sulayman eken patshańız,
Joq hám quyriq qanatníz,
Patshaǵa qanday gúnańız,
Bolıp edi, jarǵanatım?

Jarǵanat: — Patsha quslardı jiynaǵan,
Shıbın janların qıynaǵan,
Aldı menen bizdi julǵan,
Sonlıqtan joq boldı, párim.

Sarıbay: — Ne sebepten patsha seni juldirdı,
Ne sebepten jas janındı soldirdı,
Párlerińdi ne hájetke asırdı?
Xabar ber bunnan, jarǵanat?

Jarǵanat: — Men aytsam patsha tilegin,
Kótergen qayqi iyegin,
Hámme quslardıń súyegin,
Jiynamaq boldı adamzat.

Sarıbay: — Sonsha qustı qırǵanınsha,
Jas janlardı qıyǵanınsha,
Qus súyegin ne qılmaqshı,
Bolǵan patsha jarǵanat?

Jarǵanat: — Qustıń súyegin jiydırıp,
Hámmesin jerge úydirip,
Kúl qılmaq párin kúydirip,
Joq qılmaq patsha, adamzat.

Sarıbay: — Arqa jaqqa awıstıń,
Bul jerge zordan quwıstıń,
Aytıp sózimdi tawıstıım,
Jolıń bolǵay jarǵanatım.

Shayırkıń bul tımsallarında ózi ómir súrgen dáwirdegi eń áhmiyetli sociallıq teńsizlikler, ayanışlı jaǵdaylar súwretlenedi. Ótkendegi qaraqalpaq xalqınıń turmısında júz bergen hádden ziyat feodallıq eziwshilikler xalıqtıń ayanışlı turmısı zalımlardıń zulimligi menen awır salıqlar, shennen tis sociallıq teńsizlikler, Sarıbaydıń tımsallarınıń tiykarǵı mazmunın qurayı. Shayırkıń «Jarǵanat penen aytısıw», «Shımshıq penen aytısıw» degen tımsalları qaraqalpaq ádebiyatında oǵada áhmiyetli orın tutadı. Bul tımsallarda shımshıq hám jarǵanat tuwralı sóz bolǵanı menen olar qus túrinde emes, al belgili bir sociallıq tipti ańlatıw ushın qollanılǵan. Mısalı, «Shımshıq penen aytısıw» tımsalında barlıq párinen ayrılıp, jurdyay bolǵan shımshıqtıń ayanışlı jaǵdayǵa túsip qalıw sebebin sorayı. Álbette, tımsalda sóz shımshıq haqqında emes, sol arqalı astarlı túrde miynet adamlarınıń awır turmısı haqqında sóz etiledi. Sarıbay tımsalda shımshıqqa qarata «Palapanıń qızıl shaqa» dese, jarlı balalarınıń jalańashlıǵın «Ólgenge megzer kelbetiń, pásız qızıl shaqa etiń» dese jarlıınıń da ash-jalańashlıǵın, onıń bas kótertpeytuǵın qayǵısın aytqanı bolıp esaplanadı.

Ótkendegi xalqımızdıń turmısına názer taslasaq, elde kámbaǵal adamlar kóp boldı. Shayır usılargá tiykarlana otırıp, isherge tamaǵı, kiyerge kiyimi joq, ash-jalańash adamlardıń basqalarǵa járdem bermek túwe ózleriniń kún kórip tirishilik etiwinıń müşkil ekenligin óz tımsalında sheberlik penen sáwlelendirgen.

Shayırkıń «Jarǵanat penen aytısıw» tımsalında xalıqqa salınatuǵın awır salıqlardı, usı salıqlardıń esabınan azap shekken miynetkesh xalıqtı, patshalardıń jawızlıq háreketleri astarlı mánide áshkaralanadı. Tımsalda erte dáwirlerde jaǵaǵan Sulayman patsha quslardıń párın jiydırıp alǵanlıǵı, sonıń ushın da jarǵanattıń da pársız, jalańash qalǵanlıǵı sóz etiledi.

Shayır pársız, ash-jalańash qalǵan jarǵanattıń awır jaǵdayın súwretlew menen birge onıń bul awhalǵa túsiwiniń eń baslı sebebi patshanıń qısımı ekenligin ashıq túrde súwretleydi.

Kúnlerdiń júzi dumanda,
Sol patsha bar ma bul manda? —

dep jarǵanatqa soraw qoyıw arqalı óziniń joqarıdaǵı maq-setin ele de ayqınlastırıdı.

Sarıbay shayır óz tımsalların jazarda xalıq awzındaǵı mine usınday ańgimelerden paydalangan bolıwı mümkin. Biraq ol óziniń sóz eteyin degen máselesine qaray, xalıq awzındaǵı ańız-ápsanalardı pútkilley ózgertip paydalangan. Shayır tımsallarınıń ideyasında dáwir haqıyqatlıǵı hár tárep-leme ashıp beriledi. Sarıbay bul tımsalında óziniń awır turmısın qosa súwretlegenligi sezilip turadı. Bunu tımsaldıń ulıwma mazmunınan kóriwge boladı.

Sarıbay tımsallarınıń qurılısı dialog formasında beriledi. Ol óziniń aytıs tımsalında aytajaq oy-pikirin tilisiz quslarǵa til pitiriw usılında beredi. Tımsalda sózdi áweli Sarıbaydıń ózi baslaydı. Mısalı, ol óz sózin shı́mshıqtıń yaki jarǵanat-tıń awhalınıń biysharalıǵınan baslaydı. Sońinan aytıs basla-nıp ketip, qus ta óz gezeginde Sarıbaydıń óziniń de awhalı-nıń jaqsı emesligin aytadı. Shayır tımsallap aytıw menen ozi jasaǵan dáwirdıń haqıyqatlıǵıñ ashıp beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sarıbay shayır shıǵarmalarında dáwir haqıyqatlıǵınıń súwretle-niw ózgesheligi nede?
2. Shayır «Jarǵanat penen aytıs» tımsalınıń mazmununda nenı sóz etken?
3. «Sarıbay — qaraqalpaq ádebiyatındaǵı birinshi tımsalshi shayır» degen temada shıǵarma jumısın jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Lirikalıq qosıqlarda simvolikalıq súwretlew, tımsal hám tariyxı dástan tuwralı túsinik

Lirikalıq shıǵarmalar sırtqı ortańıqtıń tásirinen payda bol-ǵan quwanish, súyinish, qayǵı-hásiret, kóterińki keyipti h.t.b. sezimlerdi, tuyǵılardı, ishki keshirmelerdi, ruwxıy halatlardı, oy-pikirlerdi emocional qızǵınlı (tolqınlı) sózler arqalı beredi.

Lirikalıq janr shıgarmaların mazmunı hám tematikası boyınsha muhabbat qosıqları, táriyip qosıqları, aql-násiyat (didaktikalıq) qosıqları, tábiyat lirikası, azamatlıq (grajdanlıq) lirika h.t.b. túrlerge bóliw múnkin. Al, forması boyınsha, yağniy bántleri (strofa), qatar sanları, buwın sanları, uyqas túrleri, qosıq ólshemleri boyınsha da gózzel, muhammes (muxalles) rubayı, tórtlikler, murabba, sonet, oktava sıyaqlı birneshe janrlarǵa ajiratıw múnkin. Lirikanıń bul janrlarınıń kóphshiliq derlik házirgi dáwir shayırlarınıń poeziyasında ushırasadı.

Demek, lirikalıq qosıqlardıń xarakterli belgisi onda obrazlılıq, pikirdiń juwmaqlanǵan bolıwı, avtor súwretlegen waqıya, sezim kóphshilikke ortaq sıpatqa iye boladı hám lirikalıq shıgarmalar tek qosıq penen jazıladi. Lirika shayır adamnıń ishki jan dúnyası menen baylanıсадı, onıń quwanıshı menen qayǵısın súwretleydi, adamnıń júrek sırin kórkem obrazlı sózler menen jetkeredi. Al, lirikalıq qosıqlarda simvolikaliq súwretlew (simvol — grek sózi) — bul turmıstaǵı waqıyalardı tuwra óz mánisinde aytpay, astarlı túrde aytıwdıń bir túri. Ol ádebiyattanıwdı metaforanıń bir túri sıpatında da qollanıladı. Bunday simvolikaliq súwretlew arqalı jazıwshi-shayırlar turmıs haqıyqatlıǵın tásırı hám obrazlı túrde óz oqıwshıllarına jetkerip otıradı. Mısalı, Berdaq «Jaz keler me?» qosığında «duman», «jaz», «qıs», «dawıl» sózlerin simvolikaliq súwretlew usılı, simvolikaliq obrazlar retinde sol dáwirdiń turmısın kórsetiw ushın paydalangan. Mısalı:

Dawıl turdı, úrgın úrdı,
Qosımnıń qamısın túrdı,
Duman bastı aspan, jerdi,
Puqaraǵa jaz keler me?

Usılayınsha, turmıstı simvolikaliq súwretlew arqalı obraz jasaw usılin Kúnxojanıń «Aq qamıs» qosığındaǵı «qamıs», Gúlmurattıń «Qayrawda jalǵız góz» qosığındaǵı «góz» obrazlarının da kóriwge boladı. Olar miynetkesh xalıq obrazın simvolikaliq súwretlew usılında beredi.

Tımsal — kóbinese allegoriyalıq (astarlap aytıw) usılında qollanıladı. Tımsaldıń atamasınıń ózi de «tımsallap aytıw»,

yağni «astarlap aytıw» degen mánisten kelip shıqqan. Aql beriw, úgit-násiyat mazmunına iye boladı. Tımsal — tamamlangan jiynaqlı pikirdi óz ishine alatuğın aql hám násiyat formasındağı ironiyalıq yamasa satiralıq shıgarma. Tımsal-kóbinese poeziyalıq sıpatqa iye bolıp keledi. Olarǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sıpatında kirgiziledi. Olardıń minez-qulqın, peyil-iqpalın, tábiyyiy ózgesheliklerin beriw arqalı adamlardıń jiynaqlanǵan obrazların beredi.

Tımsal janrı ádebiyatta erte zamanlarda payda bolǵan. Antik grek ádebiyatında qara sóz benen aytılǵan kóplegen tımsalları Ezop degen ápsanawiy danışhpannıń atı menen baylanıstıradı. Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrıń baslawshı Sarıbay shayır esaplanadı. Onıń «Jarǵanat penen aytısıw», «Shımshıq penen aytısıw» shıgarmaları qaraqalpaq ádebiyatındağı birinshi tımsaldıń úlgisi.

Dástan (parsı sózi) — Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında úlken kólemdegi epikaliq shıgarma. Qaraqalpaq dástanların qaharmanlıq, tariyxı, ashıqlıq hám sociallıq máseleleriń sóz etetuğın dástanlar dep bólip qarawǵa boladı. Dástanlarda qosıq penen kishi kólemdegi proza aralasıp keledi. Dástanlar basqa ádebiy shıgarmalardan óziniń kompoziciyası, waqıyalarınıń rawajlanıwı, obraz jasaw usılları menen ajiralıp turadı. Dástanlar xalıqtıń turmıs tirishiligi menen arzıw-ármanların sáwlelendiriliwi jaǵınan bahalı orın tutadı.

Qaharmanlıq hám tariyxı dástanlardıń mazmuni el qorǵaw, sırtqı dushpanlarga qarsi gúresten ibarat boladı. Olardıń mazmunında qaharmanlıq waqıyalar menen birlikte ashıqlıq teması da aralasıp keledi.

Sonday-aq, tariyxı dástanlar kórkem ádebiyatta belgili bir tariyxıı waqıyaǵa, tariyxıı jeke adamǵa baylanıslı da dóreti-LEDİ. Bul hár qıylı mazmunda, hár qıylı kólemde ushırasadı. Misalı, Berdaqtıń «Amangeldi», «Ernazar biy», «Aydos baba», Ájiniyazdıń «Bozataw» shıgarmaları tariyxıı dástanlardıń (jırlardıń) misalı bola aladı. Olarǵa xalıq awizeki ángimeleri tiykarında tariyxıı waqıyalar kórkemlik penen sáwlelenedi.

XIX ÁSIRDIŃ AQÍRÍ HÁM XX ÁSIRDIŃ BASLARÍNDAĞI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq xalqıńın mádeniy tariyxında ayriqsha bir dáwirdi óz ishine aladı. Bul dáwirdegi ayriqsha bir hádiyse rus hámeldarlarınıń Orta Aziya menen qızıǵıwı, Türkstan general-gubernatorlıǵınıń dúziliwi, sol tiykarda Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqların basqarıwǵa baǵdarlangan häreketleri menen baylanıslı edi. Orta Aziya xalıqlarınıń ayırım bólegi, sonıń ishinde, qaraqalpaqlar 1870-jıldan baslap, Rossiya qol astında boldı. Bul xalıqlardıń ayırımları urıs-qágıssız óz erki menen qosılǵan emes. General Kaufmannıń uzaq sawashlarının keyin, Xiywa xanlığı XX ásirdiń basında ruslar tárepinen jawlap alındı. Demek, bul jaǵday sol dáwirde elde urıs-qágıslardıń kóp bolǵanlıǵın kórsetedi. Bul hádiyse tek ruslardıń Orta Aziyaǵa keliwi menen baylanıslı emes. Angliyanıń túslık ellerine bolǵan tásiri tiykarında, Türkstan xalıqları arasında hár qıylı kelispewshilikler payda bola basladı. Bul jaǵdaylar ayırım basqıñshılıq häreketler menen almasti.

Bir xalıqtı ekinshi xalıqqa óshiktiriwler tiykarında xalıqlar arasında ayırım narazılıqlar payda boldı. Urıslar nátiyjesinde ekonomikanıń tómenlewi, sonıń sebebinen xan qaznasińı bosap, el arasınan artıqsha salıqlar jynawǵa májbúr bolıwı, bul salıqlardı jynaw ushın túrkmenlerden, qazaqlardan, ózbeklerden hám qaraqalpaqlardan ayriqsha toparlardıń dúziliwi hám xan pármanı tiykarında bul toparlardıń óz qáwimlerinen tısqarı jerlerde häreket etiwleri baslandı. Bunday häreketler, túbi bir tuwısqan bolsa da hár xalıqqa bólek qatnas jasaw, xalıqlar arasında ala awızlıq hám basqıñshılıq häreketlerdi payda etti. Solay etip, bul dáwirdegi awır jaǵdaylar xalıqtıń ruwxıy mádeniyatın ádewir tómenletip jiberdi.

Álbette, bul dáwirde ayırım ózgerisler de boldı. Mısalı, Tórtkúlde, Shimbayda sanaat orayları, zavodlar qurıldı. Biraq bul kishi kárخanalardıń xalıqqa paydası bolmadı. Xalıqtıń tilegin támiyinley almadı. Sonlıqtan da, Shimbay hám Mańǵıt qalalarında narazılıq kóterilisleri bolıp ótti. Bunday narazılıqlar el arasında biy, aqsaqal hám bolıs saylaw payıtlarında da bolǵan. Yaǵníy, xalıqtıń tilegi menen sanaspay,

demokratıyanı buzıp, rus hámeldarlarınıń basshı saylawı ápi-wayı xalıqtıń namısın keltiredi.

Sol ushın da bul dáwirdegi tariyxıy jaǵday XIX ásirdiń orta gezindegi tariyxıy jaǵdaylarǵa qaraǵanda ádewir ózgeshe boldı. Sebebi, bul dáwirde xalıqtıń sociallıq turmıs jaǵdayı birqansha tómenlep ketken edi. Xalıq arasında basqıñshılıq, tártipsizlik háreketleri kóbeyip ketkenligi sebepli, olar óz bası menen ǵay bolıp, burıngıday Xiywa medreselerinde oqıǵan talabalardıń, biliqli adamlardıń sanı azayğan. Onıń ústine diyqanshılıq etiwge hawa rayınıń qolaysız keliwi, jap-salma-lardıń da waqtında qazılmay qalıp, suwdıń tam-tarışlıgınan zúrááttiń az boliwi adamlardıń kún kórisin ádewir tómenletip jiberip, basqa ellerge talap izlep ketiwge májbür etken. Lekin, sóğan qaramastan, bul dáwirde de óz talantı menen xalıqqa tanılǵan belgili shayırlar boldı. Olar turmıs qıyıñshılıqları sebepli óz dáwiriniń belgili qalaları bolǵan Buxara hám Xiywaǵa barıp medireselerde tálim ala almaǵan. Dáwir táshwishleri sebepli az oqıǵan. Bala-shaǵasın baǵıw ushın jas waqıtlarından baslap-aq talap izlep kúnlikshilik etiwge májbür bolǵan. Sol ushın da, olardıń dóretiwhiligeindegi tematikanıń ózi de ádewir sheklengen. Yaǵniy ómirdiń ashshı-dushshısın tatıp, tereń bilim menen qurallanıp, kólemlı dástan jazıw jaǵdayı bolmaǵannan keyin, tek óz awılındıǵı ayırim adamlardıń sıqmarlıǵı, qásiyetsizligi, hújdansızılıǵı haqqındaǵı qosıqlardı kóplep dóretedi. Usınday sebeplerge qaray, bul dáwirdegi ádebiyat tek qaraqalpaq awıllarınıń jaǵdayların súwretlep beriw menen ǵana sheklen-gen.

Bulardan tısqarı, XX ásirdiń basındaǵı dáwirdiń siyasiy jaǵdaylarına baylanıslı Qulmurat Qurbanalı ulınıń «On toǵız», Qudaybergen Jebegen ulınıń «Márdikar» poemaları da jazılǵan. Bulardı kórkemlik jaqtan jetilisken naǵız poemalar sıpatında qarap bolmaydı. Sol jaǵdaylardan qaraǵanda, XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı Orta Aziyanıń basqa xalıqlarınıń ádebiyatı sıyaqlı ortasha dárejede rawajlanǵan ádebiyat boldı. Bulardıń arasında Omar Súyirbek ulınıń (1879 — 1922) dóretiwhiligi ayriqsha orındı iyeleydi. Sebebi, Omar, shınında da, talantlı shayırlardıń biri bolıp, qaraqalpaq ádebiyatı

tariyxında kóplegen shıgarmaların jazıp qaldırğan. Onıń «Tańlamalı qosıqları» birneshe mártebe baspada basıldı. Kitap oqıwshılarına keńnen tanış shayır.

Biz, álbette, XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń bas gezindegi qaraqalpaq ádebiyatı haqqında sóz bolǵanda 1845-jılı tuwilǵan Qulmurat shayır dóretiwshiliginen baslaǵandı maqul kórgen edik. Sebebi, onıń dóretiwshiliginiń baslanıwı 1870-jıllarǵa tuwra keledi. Solay bolsa da, bul dáwirlerde barlıq shayırlar dóretiwshiliginiń negizi 1890 — 1916-jıllar aralığın óz ishine qamtıǵan. Sol dáwirlerde jasaǵan qaysı shayır bolsa da tap usı dáwirlerge kóbirek itibar bergen, ásirese, bul dáwirdegi Omardıń dóretiwshiliǵı óz aldına ayriqsha áhmiyetli orındı iyeleydi. Usınday sebeplerge baylanıslı bul ádebiy dáwirdi Omar dóretiwshiliginen baslaǵandı maqul kórdik. Bunnan tısqarı Qulmurat shayır (1845 — 1927), Sıdıq Toqpan ulı (1857 — 1917), Annaqul shayır (1860 — 1916), Jańabay shayır (1889 — 1919) hám basqa da shayırlardıń dóretiwshiliǵı menen ushırasamız.

Bulardan tısqarı tap usı dáwirlerde xalıq arasında Kúnshıǵıs qıssaların, dástanların saz dawısqı salıp oqıw, olardı yadlaw xalıq kitaplarınıń tarqalıwına alıp kelgen. Xatqa jazılıp belgili qıssaxanlar hám sawatlı adamlar tárepinen oqılatuǵın kitaplardı «xalıq kitapları» dep ataǵan. Adamlarǵa ruwxıy baylıq inam etiwde bul kitaplar bir kórnekli shayırdıń dóretiwshiliǵı kibi xızmet etken. Sol ushın, bul da ádebiyatqa qızıqtırıwdıń, sawat arttırıwdıń bir túri bolıp, basqa xalıqlardıń ádebiyatlarında da pán sıpatında ótiledi. Al, qıssaxanlıq bolsa ádebiyat penen tiǵız baylanısqan úlken óner bolǵan. Qıssaxanlar «Gárip ashıq», «Góruǵlı» dástanların xalıq arasında keń tarqatqan. Sol sebepli qıssaxanlıq ta sol dáwirdiń jemisi sıpatında qaraladı. Bunnan tısqarı aytıs janrı jazba ádebiyatti awızekı ádebiyat penen baylanıstırıwshı bir úlgi bolıp, XIX ásirdiń bas gezindegi ádebiyatta oǵada keń tarqalǵan. Sol ushın da bul dáwirdegi aytıs janrlarınıń sırların úyreniw de maqsetke muwapiq bolıp esaplanadı.

Hárqanday shayırdıń da belgili ustazları bolǵan. Bul jaǵdaylar olardıń ádebiy dástúrlerge bolǵan ádebiy sadıqlıǵıń bildiredi, ádebiy dástúrlerdiń ózi jańalıqtı alıp keledi. Sol ushın da, bul dáwirlerde Ájiniyaz hám Berdaq dástúrlerine

sadiqlıq ayqın seziledi. Ayapbergen, Abbaz hám Sadıq dás-túrlerine jańasha jol ashıladı. Bul baǵdarda ádebiyattıń bir salası sheberlikti arttıriwdıń joli sıpatında úyreniledi.

Sonıń menen birgelikte dóretiwshiliǵi júdá az úyrenilgen shayırlar da bar. Olardıń ayırımları XIX ásirdıń ekinshi yarımində tuwilǵan, biraq dóretiwshilik xızmetleri XX ásirdıń onıńshı hám jigirmalansı jıllarına tuwra keledi. Bular eki dáwir aralıǵında jasaǵan shayırlar bolǵanlıǵı sebepli olardıń miyrasları XIX ásır ádebiyat tariyxında da hám házirgi dáwir ádebiyatında da oǵada az úyrenilgen. Degen menen olardıń dóretpeleri xalıq yadında saqlanǵan hám olar ádebiyatımızdıń tariyxı ushın belseňe xızmet etedi. Usınday sebeplerge baylanıslı olardıń dóretpelerin «Xalıq shayırları» degen atamada úyreniw maqsetke muwapiq keledi.

Sol tiykarda ádebiyatımızda XIX ásirdıń aqırı hám XX ásirdıń bas gezindegi ádebiyat dep atalǵan úlken bir dáwir payda boldı. Bul ádebiy dáwirdıń sırları ádebiyatshılarımız tárepinen tereń úyrenilmekte.

OMAR SÚYIRBEK ULÍ (1879 – 1922)

Shayırdıń ómirbayanına derek maǵlıwmatlardı eń aldı menen onıń qosıqlarınan tabamız. Usı maǵlıwmatlar boyınsha Omar Súyirbek ulı Aral teńiziniń qubla betinde «Samay» atawına jaqın jerde gedey shańaraqta tuwilǵan. Shayırdıń tuwilıp ósken jeri házirgi Moynaq rayonındaǵı Qazaqdárya átirapındaǵı Terbenbes, Ayırsha, Jańasuw, Uzinqayır degen jerler. Bul jerler Kúnxoja, Ótesh shayırlarıń qosıqlarında da kóp tilge alınadi.

Omar shayır da tuwilıp ósip, ómir súrgen mákani sıpatında bul jerlerdiń atın jiysi-jysi tilge aladı. Usı tuwilıp ósken jerlerine arnalǵan shayırdıń «Ayırsha», «Jańasuw» degen birneshe qosıqları bar. Shayırdıń «Kemal» degen qosıǵında da:

Há, jaylawım Uzinqayır,
Dep jazadı Omar shayır... —

degen qatarlardı kóremiz.

Ovardıń ákesi de óziniń barlıq ómirin joqshılıqta hám kemtarlıqta ótkergen miynet adamlarınıń biri sıpatında kózge túsedı.

Shayır «Ne payda?» qosığında óziniń awır turmısın súwretlew menen birge ata-anasınıń da ózi sıyaqlı qıyın turmısta jasaǵanlıǵıń eskertedi:

Oylan, seniń ata-anań ne kórdi,
Kún kórip awılda qalaysha júrdı,
Bay bolıp Edenbay oğan ne berdi,
Sonsha jılǵı júrgenińnen ne payda?

Shayırdıń qanday awır turmıs keshirgenligi haqqında onıń hárbir qosığında ayqın maǵlıwmatlar berilgen.

Bul maǵlıwmatlar boyınsha ómir boyı kisige jallanıp xızmet etiw menen turmis keshirgen.

Shayırdıń qosıqlarında basqa jallanba miynet adamlarınıń awır turmısın súwretlew menen birge óziniń de solardıń birewi sıpatında miynet haqısın ala almay júrgenligi ashıqtan-ashıq súwretlengen. Shayır óz miynet haqısın talap etip, Izim, Biysenbay, Ermekbay, Oraz hám basqa da baylarǵa arnap qosıqlar jazǵan.

Xalıq arasında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar boyınsha Omar shayır Qazalı, Aqmeshit táreplege de barıp temir jol qurılısında jumıs islegen. Qazaqlar arasında da bolıp baylarǵa jallanıp miynet etken. Ózi tuwılıp ósken jerinde balıqshılıq penen de shuǵıllanǵan. Lekin, shayır qayda barıp jumıs islep, qanday kásip penen shuǵıllansa da, mútájliktiń, sociallıq teńsizliktiń qısqısında turmis keshiredi.

Shayır «Kerek emes» degen qosığında dáslep Biysenbay degen ağayininiń qolında jallanıp jumıs islegenligin: «Atam ólgennen keyin, ağayın dep barıp edim, jumıs isletip, biraq aldap haqımdı bermediń», deydi. Bul jaǵdaydı qosıqta bılay súwretlegen:

Biysenbay jediń haqımdı,
Ant ishkeniń kerek emes,
Bayladıń meniń baǵımdı,
Ol aytqanıń kerek emes.

Pıǵlıń jaman jaramağan,
Aytqan gápler darımaǵan,
Maqta deyseń endi maǵan,
Bergen pulıń kerek emes.

Qay jerińdi maqtayman men,
Ótirikshi lapgóyseń sen,
Aytarlıq sóz kópdur bóten,
Qulpal sóziń kerek emes.

Shayır «Gúneyim» degen qosıǵın sonsha jumıs isletip bolıp, haqı bermegen belgili tariyxıy tulǵa Oraz atalıqqa arnap jazǵan.

«Gúneyim», «Kerek emes» degen qosıqlarında da shayır Biysenbay hám Oraz atalıqtıń qolında qansha jıl jallanıp islegenligi haqqında aytpaydı, biraq qosıqlarınıń mazmununa qaraǵanda az jıl emes.

Al, «Ne payda», «Seniń» degen qosıqlarında bolsa shayır kimniń qolında hám qansha jıl jallanıp islegenligi haqqında anıq kórsetip jazǵan. Mısalı, «Seniń» degen qosıǵında:

On eki jıl júrdim seniń qolıńda,
Qánekey, Ermekbay bergeniń seniń,
Azap penen júrdim seniń jolıńda,
Qayaqta haqımdı bergeniń seniń?

Jalınsam da eńbegimdi bermediń,
Kózimniń jasını nege kórmeliń?
Usı bastan aman keter depbediń,
Ólgenshe izińde júrermen seniń,—

degen qatarlardı oqıymız.

AYÍRSHA

Men barsam kólińniń ishi bulágay,
Kólge ketti taqıyam menen malaqay,
Bir ańqildaq shortan menen sıla góy,
Ol kúnde alǵanım usı Ayırsha.

Jıǵılaman dármamı joq, janım joq,
Balığıń bolmasa jerge nanım joq,

Eki betim quwarıptı qanım joq,
Nege seniń qumıń sordı Ayırsha.

Bekmannıń balları tamaǵı toq góy,
Olardıń bizlerdey qayǵısı joq góy,
Óler boldı ashtan qırılıp jurt góy,
Aytqanǵa túsinseń |endi Ayırsha.

Mına piǵlıń bolsa bermey balıqtı,
Qırarsań jaǵalap otırǵan xalıqtı,
Alaǵat kóreseń ashıw-arıqtı,
Aw salǵan suwatımnıń atı Ayırsha.

Joqshılıqtan ağardı góy biziń shash,
Qıs kúni qırawda qıppa-jalańash,
Bala-shaǵam óler boldı ashtan-ash,
Endi óler boldı ballar Ayırsha.

Shayırdıń qosıqlarında jallanıp islewshilerdiń awır awhalın súwretlew menen birge, olardıń birewi bolıp tánha óziniń miynet haqısın ala almay júrgenligin bayan etetuǵın payitlar oǵada kóp. Onıń óz miynet haqısın talap etip Izim, Biy-senbay, Ermekbay, Oraz hám basqa da adamlarǵa jazǵan qosıqları bar.

Bulardan basqa jallanıp miynet etken adamlardıń ómirin súwretleytuǵın qosıqlarınıń derlik barlıǵında da sol jarlılardıń birewi bolıp shayırdıń ózi qatnasıp otıradı. Xalıq yadında saqlanıp qalǵan maǵlıwmatlar boyınsha Omar shayır Qazalı, Aqmeshit táreplerge barıp temir jol qurılısında jumısshi bolıp islegen. Qazaq arasında da bolıp baylarǵa jallanıp miynet etken. Ózi tuwılıp ósken jerinde balıqshılıq ta etken. Bul «Ayırsha» qosığında ayqın súwrettengen. Qosıqta shayırdıń mútájlik, joqshılıq sebepli kórgen azapları, turmıs qıyınsılığı ayqın súwretleniwin tapqan. Qosıqta aytılǵanınday barlıq jallanba miynet adamları siyaqlı qanshama miynet etse de, shayırdıń ómiri joqshılıqta ótken.

Qosıq shayırdıń óziniń tuwılıp ósken mákanı Ayırshaǵa arnalǵan. Shayırdıń bunnan basqa da tuwılıp ósken jerleri haqqında birneshe qosıqları bar.

Sorawlar:

1. «Ayırsha» qosığında súwretleniwinshe shayırdıń turmısı, onıń táǵdırı qanday bolǵan?
2. Shayırı usınday awhalǵa túſirgen ne dep oylaysız?
3. Shayır jallanba jumıslarda qay jerlerde islewge májbúr bolǵan?

ELIM

Úyrek uship, ǵazlar qónǵan kóllerim,
Qatar qónǵan jaz jaylawǵa ellerim,
Teń qurdaslar menen júrgen kúnlerim,
Yadıma túſip tur, meniń náyleyin.

Bul maydanda sóz aytaman bir ózim,
Jetkeysiz dep elatıma bul sózim,
Laqabi jerimniń atı Xorezm,
Urgenish yadıma tústi náyleyin.

Álewmet, bul sózdiń parqın ańlasań,
Hárbir mına sózdiń parqın sorasań,
Hádiyse-mağana bardur tıńlasań,
Elatım yadıma tústi náyleyin.

Bunnan bardıq kóp jigit bop Bektawǵa,
Jigitlerdiń bası boldı kóp ǵawǵa,
Jası kishilerden jollıqqqa sawǵa,
Algın kúnler ótti-ketti, náyleyin.

Bizler aman barıp quwıssaq elge,
Óyatrat-kúshti jiynap umtılqaq birge,
On segiz jigit bop shıǵıp ek birge,
Ayrılıp bárinen qaldıq náyleyin.

Hár bende kóriner kózi qılapqa,
Aqır-sońı aylanarlar qarapqa,
Shıqqannan soń ozal astan talapqa,
Hárkim hár jerlerde qaldı náyleyin.

Joldasımnıń atı edi Erimbet,
Birge ettik neshe waqıtlar xızmet,

Ellerdi sağınıp shektik kóp hásret,
Qatar-qurbım yadqa tústi náyleyin.

Sharqı-pálek ketse, bir kúni sharq urıp
Gúl júzinde gúller qosıp barq urıp,
El degende baǵrim kábap, ah urıp,
Elatım yadıma tústi, náyleyin.

Shín qobızdıń jaǵar nama-sazları,
Íshqi otına kúyip hám de nazları,
Elatımnıń yadqa tústi qızları,
Qatar-qurbım yadqa tústi, náyleyin.

Bir zaman qasında turmasam bolmas,
Sóylesem ishimde uwayım qalmas,
Men dese basqaǵa qulaǵın salmas,
Qatar-qurbım yadqa tústi, náyleyin.

Talabımdı qoyıp, elge ketpesem,
Awılda-aq bar-joqlı jumıs etpesem,
Eger aytqan muradıma jetpesem,
Árman menen dúnyadan kettim, náyleyin.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń basqa da wákilleri sıyaqlı Omar da óz elin, xalqın shín jürekten súyip, onıń awır turmısına qıynalǵan shayır boldı. Ol kóphilik qosıqlarında uzaq jerde talap islep júrgendegi óziniń eldi sağınıw sezimlerin, xalıqqa degen jaqsı tileklerin bayan etti. Bul jaǵınan onıń «Qaytaman», «Elim» degen qosıqları kútá xarakterli. Ásirese shayırkıń «Elim» degen qosıǵında tuwilǵan eldi sağınıw hám tereń súyiw sezimleri oǵada kórkem hám táシリlı türde súw-retlenedi. Shayır xalqın, xalıqtıń jaqsı dástúrlerin, qatar-qurbıların, eldiń tábiyatın muhabbat penen eske túsiredi.

Ájiniyaz shayırkıń belgili «Ellerim bardı» qosıǵı menen bir únles bolıp kelgen bul qosıqta tuwǵan elge degen muhabbat jalını ayqın sezilip turadı.

Omar xalıqtı tutas almastan, onıń eziwshilerin hám ezi-liwshilerin jikke bóledi. Ózi sózsiz sol jarllardıń tárepinde turıp, solardı sağınıp, solardı súyetugınlıǵıń aytadı.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısı, ayanıshlı ómiri, kózge ısiq kóringen tábiyatı, eldegi qatar-qurbı «Elim» qosığında eń jaqsı boyawlar menen súwretlenedi.

Shayırdań el-xalqına degen súyiwshilik sezimi, onıń sol waqıttaǵı jámiyetlik tártipke bolǵan narazılıǵı, xaliqtıń baxıtlı turmısına irkinish bolǵan jawız kúshlerge qarsi gúres ideyası menen tígız baylanıslı.

Sorawlar:

1. «Elim» qosığında tuwilǵan jerge bolǵan súyispenshilik sezimleri qalayınsha súwretlenedi?
2. Jarlı xaliqtıń óz elinen alısta jumıs islewine neler májbür etedi?
3. Shayır tuwǵan elin, dos-yaranların qáytıp táriyipleydi?
4. Tuwilǵan jer, Ana Watan haqqında gúrriń jazıń.

NE PAYDA

Bul dúnyaǵa shıǵıp, ne kórdiń Omar,
Neshe jıl Izimge qopardıń tomar,
Jigitshilik etip tarqamay qumar,
Bul dúnyaǵa shıqqanıńnan ne payda?

Qazalıda júrdik on segiz adam,
Kúni-túni jumisti isleymiz mudam,
Bermedi zalımlar tarttırip taǵam,
Jutım taba almasaq, talap ne payda?

Jolǵa qarap otır neshe adamlar,
Olarǵa bererge men sorda ne bar,
Quri zar jilaǵan sóyler tili bar,
Bul dúnyaǵa shıqqanıńnan ne payda?

Júrdik on jeti kún taǵamlar tatpay,
Kún-tún islep, bir qarap jatpay,
Kewlim toqtamas solardı aytpay,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Berdimurat, Atamurat, Járımbet,
Kúni-túni ettik hámmemiz xızmet,
Qalayda jasnarmız degen bar úmit,
Jasnamasaq sum dúnyadan ne payda?

Óldi Mamay, óleń túbin suw aldı,
Óldi Mamay, say-súyegi quwardı,
Mennen beter Ájimurat jawradı,
Awıldan shıqqannan bizge ne payda?

Tárezi qurıldı túsip tur miyan,
Mennen ázzi edi qaraǵım Nızan,
On segiz azamat qaynatpas qazan,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Kóteriler qosıq aytsam iyegim,
Kóp miynetten sırqırayıdı súyegim,
Tabılmayıdı bul dúnyada tilegim,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Qurısın bul dúnya zaman tarıldı,
Gápletten góy júregimiz jarıldı,
Keshe-kúndız jumıs penen sarıldı,
Qula düzde zarlaǵannan ne payda?

«Óldım árman menen» — dermen ólgende,
Umit bolar dáwlet baxıt kelgende,
Bunıń parqın qaraqalpaq bilgende,
Qayǵı-hásiret etkenimnen ne payda?

Berdimurat ediń qurdasım meniń,
Ómirimshe sır aytar sırlasım meniń,
Qazalığa kelgen joldasım meniń,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Qosıq aytsam kózde jasım aynalar,
Miyim zeńip kúni-túni oylanar,
Kóp sóylesem, qızıl tilim baylanar,
Zarlaǵannan men sorlıǵa ne payda?

Shayır ediń, aytqıl Omar sózińdi,
Jumǵansha dúnyada eki kózińdi,
Kóp sarǵaytpa qayǵı menen júzińdi,
Kóp uwayım etken menen ne payda?

Usınday bolǵannan qurısın ómir,
Qarawıtıp, qarayıp, boldıq góy kómır,
Bul ne degen qorlıq, ne degen jábir,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Qaraspan qapılıp, túnerip turǵan,
Zamannıń gárdishi bul pálek urgán,
Basqa aqırzaman sawdalar qurǵan,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Dáwet-qálem alıp jazbadım sózdi,
«Qátesi ketti», —dep sókpeňler bizdi,
Sarǵayttım dúnyada gáplette júzdi,
Bul dúnyaǵa shıqqan menen ne payda?

Sen de sóz qozǵap tur ermek bolǵanday,
Keynińizge wásiyat sózler qalǵanday,
Bul dúnyanıń ózi mísal jalǵanday,
Kózime kórindi, dúnya ne payda?

Zarban bolıp mınaw meniń qalǵanım,
Gumshalańgan gúller edim, solǵanım,
Úsh qara pul, úsh-tórt jılda alganım,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Aspanıw-zamiyinniń astı qapılıp,
Zalımlarǵa pulsız diyqan tabılıp,
Keshe kúndız júrgen menen sabılıp,
Bizlerge payda joq, baylarǵa payda.

Shayırlar qolına qálemin alsa,
Meniń hásiretimdi qaǵazǵa salsa,
Keyingiler oqıp, úlgiler alsa,
Ar-namısın almas pa eken qalayda?

Bul dártimdi hámme adam biledi,
Ar-namıstan er jigitler óledi,
Qara baǵrim mennen sonı tiledi,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Bir alla qaratıp dárya degishin,
Aldı móhminlerdiń ekken egisin,
Esitip jamannıń júrmız sógisin,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Neshe kúnler júrip kórip súrgindi,
Men ataldım bul elatta «kelgindi»
Hayalınan esitip kúnde «shirkindi»,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Atım — Omar, — dedim sózimniń basın,
Bolmadı isherge ágalar asım,
Kimler súrter eken kózimniń jasın,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Omar sóyle, qayǵı etpe, qamıqpa,
Qiya shólde árman menen jabıqpa,
Qıyın boldı bizlerdey ash-arıqqa,
Qádirli shiyrin jan, sennen ne payda?

Bar ma násip qosar aǵa-inilerim?
Birge júrgen solar menen kúnlerim,
Aman ba eken meniń awıl-ellerim,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Kettim neshe kúnler elden bel baǵlap,
Ayralıqta qara baǵırım daǵlap,
Awılǵa barmaq joq, bizlerge shaǵlap,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

«Túkenmes»* baxıtqa bolıppan qumar,
Baǵı bolsa kerek almahıw-ánar,

*«Túkenmes» — tawsıłmas, ada bolmas.

Dep shırlaydı ólgenińshe sorlı Omar,
Bul dúnyaǵa shıqqanımnan ne payda?

Óz dáwirindegi turmístiń haqıyqatlıǵın súwretlew jaǵınan shayırdıń «Ne payda» qosığı úken áhmiyetke iye. Omar bul qosığında jámiyettegi adamlardı ekige bólip, olardıń turmis tirishiliǵı arasındaǵı ayırmashılıqtı ashıp taslaydı. Ústem klass wákilleriniń esiginde sarsılıp islegen jarlılardıń awır turmısın sheberlik penen bayanlaw qosıqtıń tiykargı mazmunıń qu-raydı.

Qosıqta shayır óz turmısın súwretlewge de keń orın beredi. Biz bunnan shayırdıń ómirbayanın tolıqtıratuǵın bir qansha kerekli maǵlıwmatlardı tabıw menen birge, shayırdıń ózi tuwralı aytqanları, barlıq jallanıp miynet etken jarlılar ushın da tutas tán jaǵday dep túsinemiz. Óytkeni qosıqtıń mazmuni boyinsha shayırdıń ózi de sol jarlılardıń birewi edi. Óz zamanınıń jámiyetlik teńsizligin, jarlılardıń awır turmısın ózi ishinde bolıp kórgen shayırdıń sol turmısqa bolǵan narazılıǵı da bayan etilgen.

Eziwshilik kúsheyip, el arasında jumıssızlıq, talapsızlıq, sonıń saldarınan, uzaq jerje ketiwshilik kóbeygen dáwirde jallanba jumıs islegen jarlılardıń alatuǵın miynet haqısı da hádden tıs az boldı. Jarlılar turmis awırlıǵınan eń tómen haqıǵa kóniwge májbür boldı. Sonlıqtan da, olardıń tapqanı tek xojalıǵına ógana emes, al óz qara basların támiyinlew ushın da jetpeytuǵın edi. Turmıstaǵı eziwshiliktiń bul túri shayır tárepinen keń túrde súwretlep kórsetiledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Ne payda» qosığınıń ideya-tematikasi hám mazmunı neni sóz etedi?
2. Qosıqta shayırdıń óziniń turmısı haqqında qanday maǵlıwmatlar berilgen?
3. Jallanba miynet adamlarınıń awhalı qanday bolǵan?
4. Xalıq turmısınıń usınday awhalǵa túsiwiniń sebebi neden dep oylaysız.
5. Eziwshiliktiń hádden tıs kúsheyiwi, jallanba jumısshılardıń awır turmısı haqqında sóz etiwshi qatarlarǵa misal keltiriń.
6. Shayır jasaǵan dáwirdegi jallanba miynet adamlarınıń turmısı haqqında túsiniginińdzi aytıp beriń.

SÍDÍQ TOQPAN ULÍ

(1857 – 1917)

Sıdıq shayırdıń ákesi Toqpan eskishe sawatlı, medireseni pitkergen adam bolıp, awilda bala oqıtqan. Toqpannıń tört balası bolıp, bir balası xalıq shayırı Sadıqtıń ákesi Nuruńbet bolgan. Sıdıq shayır 4 – 5 jasında ákesi ólip kóp waqt dawamında usı ağasınıń qolında boladı. Shayırdıń tuwilǵan jeri házirgi Xojeli aymağındağı Saray kól degen jer bolğan. Keyin turmısqa qolaylı jer izlep, Ámiwdáryaniń arqa jaǵasına kóshken. Bul házirgi Kegeyli aymağında bolğan. Shayır dáryanıń eki tárepinde de, xan soramında da, patsha soramında da xalıqtıń awır turmısta ekenligin kórgen, ózi de kemtarlıqta kún ótkerip, sol teńsizlik hám ádalatsızlıq turmısqa qarsı qosıqlar jazǵan.

Shıǵarmalarınıń mazmununa qaraǵanda, Sıdıq shayır óz dáwirindegi siyasiy waqıyalardı durıs túsingen, jámiyetlik teńsizlikti ayqın kórgen, geyparalardıń ashkózligin, jermenligin, paraxorlıǵın ayawsız türde áshkaralaǵan. Bul jaǵınan onıń «Zaman» degen qosığı úlken áhmiyetke iye.

Shayır óz qosığında birinshi jobaǵa qoyǵan miynetkesh xalıq turmısınıń jáne de awırlasqanlıǵın, xalıqtı talaytuǵın hámeldarlardıń bas qosıp, xalıqtı talap atırǵanlıǵın, aqsaqal da, hákim de, bolıs ta, bajban da, xalıqtı talawshılar ekenligin áshkaralaydı. Olardı kúshli satira tili menen bayan etedi. Mısalı:

Kimniń atın, tayın aldı,
Qantıw-sheker, shayın aldı,
Puqaranıń ayın aldı,
Sonday qıyın zaman boldı.

Birew keler tóremen dep,
Qorjınıńdı kóremen dep,
Menshiklep soń beremen dep,
Azǵını kóp zaman boldı.

Shayır óz dáwirindegi ayırım adamlardıń unamsız qılwalırin hám minez-qılıqların yumorlıq usılda da áshkaralap

beredi. Mısalı «Ábiy saǵal» degen qosığında barlıq talaptı qoypıp sonshama dўnya-malı menen júweriniń basın urlawshı Ábiy saǵaldıń jaramsız háreketin sínǵa aladı. Al, «Pirman baydıń diyqanına» qosığında kúni-túni islese de, tamaǵın toydırı almaǵan diyqanlardıń turmısına ashınıp qaraw menen birge, onı sonday jaǵdayǵa duwshakerlestirgen baydıń nápsi-qaw, buzıq háreketin áshkaralaydı. Qosıqtı oqıp otırǵanda jallanıp islep turmıs keshirgen, diyqannıń awır kún kóriw tirishiligi anıq súwretlep berilgenin kóremiz. Mısalı:

Sherik boldıq Pirman menen,
Ótti ómirim árman menen,
Túslikte berer bir zaǵara,
Qursaq jatar jarma menen.

Alıp keler sol jarmani,
Sheti ketik qırma menen,
Ómirde bermeydi sorpanı,
Ya bir balıq qarma menen.

Usılayınsıha diyqanlardıń awır turmısın súwretley kelip shayır olarǵa:

Ómiriń ótti qorlıq penen,
Kóp sorǵalap kózde jasiń,
Bul júristen payda bar ma,
Alǵa bas, bolsa, iqlasını!

— dep úndew etedi.

Sıdıq shayırdıń barlıq qosıqlarının bir qatar úzindiler xalıq awzında naqılǵa da aylanıp ketken. Mısalı:

Tay basqan eken qusıńdı,
Sóytip qurtıptı pısıńdı,
Úyrengén ádet qala ma,
Kótere berme mushıńdı,

— degen qatarlar Sıdıqtıń «Qus» degen qosığınan alıngan úzindiler bolıp esaplanadı.

AQ QAPSHÍQ

Men aytayın ótken jıldınıń shiddátin,
Insanlarǵa salgan dártiw-illetin,
Birewdiń kóterip, birew minnetin,
Puqara hayranda qaldı, yaranlar.

Júweri pispedi, bári kók boldı,
Erte ekken tarı zordan sók boldı,
Jaz jiyǵanın gúz basınan jep boldı,
Xalayıq sarashma boldı yaranlar.

Kimságá un berdi, kimságá buǵday,
Alıp ishti iyshan menen molla, bay,
Sol qapshıqtı qıldı Shımbayda bárjay,
Andın soń giyaǵa jettik, yaranlar.

Andın sońra aynalıshıq giyaǵa,
Erte uship, keshke qondıq uyaǵa.
Nege shıqtıq diyip panıy dúnýaǵa.
Bir paralar asiy boldı, yaranlar.

Baylor gedey boldı, gedeyley sayıl,
Móhmin bende xalqınıń ámirine qayıl,
Suwpi yańlıq boldı birneshe jáhil,
Qantkópir sawdası qaldı, yaranlar.

Ul ataǵa, qız anaǵa baqpadı,
Baylarga nesiye desek jaqpadı.
Bir paralar qorjin salıp haqladı,
Kimse yoqarıǵa ketti, yaranlar.

Digirman joq boldı elgezer qaldı,
Qıdırmay joq boldı, telbezer qaldı,
Zamanniń adamıy dárbádar boldı,
Sonday pasent zaman boldı, yaranlar.

Erteń menen turıp yúregi sazıp,
Haqqa nalısh áylep, táńirige jazıp,

Qolında bel-ketpen atshoqay qazıp,
Írisqalını tapıp aldı, yaranlar.

Baylor nan jemedi, jarlı zaǵara,
Tóńkerildi qamır etken daǵara,
Shay halqasqa jedi mushtay nogala¹,
Gúnjara da awqat boldı, yaranlar.

Jarma suyıq boldı, túyir bolmadı,
Sol jılǵı dánlerde úyir bolmadı,
Adamlar sıp-siydam, býuir bolmadı,
Kún-kúnnen uzayıp ketti, yaranlar.

Basalay, atshoqay, jońishqa boldı,
Ne juwan adamlar jińishke boldı,
Jaqsılıqqa shıǵıp degishme boldı,
Keyini abat bolıp ketti, yaranlar.

Abat boldı, bárshe janlar toyındı,
Qız-jawanlar qızıl-jasıl kiyindi,
Jigitler basladı túrli oyındı,
Ótken isler umit boldı, yaranlar.

Birneshe danalar Marıdan keldi,
Júrip ayaq jetpes arıdan keldi,
Birneshe paroxod tarıdan keldi,
Hisabı joq buwday boldı, yaranlar.

Shayırdıń «Aq qapshıq» qosığı xalıq yadında uzaq iz qaldırıp, «Aq qapshıq» dep atalǵan waqiyaga baylanıslı jazılǵan. Bul qosıqta da xalıqtıń ashlıq qısqısındaǵı kórgen qıyinshılıǵı súwretlenedi. «Aq qapshıq» dep atalǵan waqıya 1911 — 1912-jılları boladı. Sol jılı Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında suwdıń jetispewinen xalıq egin ege almay, asharshılıq bolǵan. Bul asharshılıq ásirese, egin egilgen jılı da ash-jalańash kún keshirgen jarlılarǵa awır tiygen. Bunnan paydalangan baylar Rossiyadan un ákelip, paxtanıń keler

¹Nogala — günjaranıń qawıǵınan islengen nan.

jılǵı ónimin diyqanlardan arzan baha menen satıp alıw maq-setinde xalıqqa nesiyege un qarız bergen. Baylardıń bul há-reketleri jarlılardı taǵı jawratqan. Mine, usı jılı «Aq qap-shıq» jılı dep atalıp qalǵan. Sıdıq shayır «Aq qapshıq» jılıniń barlıq adamǵa teń túspegenin, tek jarlılardı ǵana gúyzeltkenligin, ashlıqtıń saldarınan xalıqtıń sandalǵanlıǵıń jazadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sıdıq shayır óz dáwirindegi jámiyetlik teńsizlikti qaysı qosıqlarında ayqın súwretlep beredi?
2. «Aq qapshıq» qosığında xalıqtıń awır, tragediyalıq awhalı qala-yınsıa súwretleniwin tapqan?
3. «Digirman joq boldı elgezer qaldı,
Qıdirmay joq boldı, telbezer qaldı», — degen qosıq qatarlarınıń mánisin túsindirip beriń.
4. Ashlıqtıń awır aqibetleri hám toqshılıqtıń qádir-qımbatı haq-qında salıstırıp óz túsiniǵınız boyınsıa gúrriń jazıń.

XALIQ KITAPLARÍ HÁM QÍSSAXANLIQ ÓNERI

Xalıq bar jerde ádebiyat boladı. Solay bolsa da, kórkem-ádebiyat dóretpeleri hár qılyı baǵdarda rawajlanadı. Bir ellerde jazba ádebiyat tez rawajlangan bolsa, ayırım ellerde kesh-lew rawajlangan. Biraq xalıqtan ajıralǵan halında óz aldına rawajlangan ádebiyat joq. Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw baǵdarları da awızekи yaki jazba túrde bolsa da, xalıqtıń sociallıq turmis tárizi, mádeniyati, tariyxı, ásirese úrp-ádet dástúrleri menen tiǵız baylanısta rawajlanadı.

XIX ásırdegi qaraqalpaq jazba ádebiyatı eń rawajlangan dáwirdi bastan keshirdi. Lekin, usı dáwirge shekem-aq, ádebiyat óziniń rawajlanıw basqıshlarına iye boldı. Sonlıqtan da, xalqımızdıń Shıǵıs ellerinde keńnen taralǵan xalıq kitaplara tereń qızıǵıwshılıǵı olardı qoldan kóshiriwshi kátiplerdi payda etti. Al, óz gezeginde kóphshilik adamlardıń jazba kitaplardı biliwge bolǵan qumarlıǵı qıssaxanlardı tárbiyalap shıǵardı.

Álbette, xalıqtıń ayırım bóleginiń sawatsızlığı hárqanday kitaplardı da oqıp túsiniwine qıyınsılıq tuwdıradı. Sonıń

ushın da, kátipler eń birinshi gezekte xalıqqa túsinikli bolǵan dástanlardı kóshirgen. Ayırım shayırlıq qábiletke iye bolǵan adamlar olardı qaytadan tolıqtırıp xalıq kitaplarına aylandırgan.

Bunday dástúr tek qaraqalpaq ádebiyatında óana emes, tuwısqan ózbek, ázerbayjan, türkmen hám qazaq ádebiyatlarında da bolǵan. Bunday qıssa kitapları sonday sheberlik penen jazılsa da, olardıń avtorlarınıń kim ekenligi málím emes. Solay bolsa da, bul kitaplardıń ideya-tematikası, kórkemligi, til ózgesheligi de xalıqqa túsinikli hám sheber jazılıp, xalıq múlkine aylanıp ketedi. Álbette, bunday xalıq kitapları sol dáwirde jasaǵan shayırlardıń dóretpelerine de unamlı tásirin tiygizgeni anıq.

XIX ásirdiń ekinshi yarımində xalqımız arasında «Edige», «Góruǵlı», «Yusup-Axmet», «Gárip ashıq», «Zuxra-Tayır», «Sayfulmulik», «Gúlsanawbar» sıyaqlı dástanlardıń kóphshılıgi jazba túrde tarqalıp ketken edi. Bul dástanlardıń kelip shıǵıwi oǵada uzaq dáwirlerdi óz ishine alǵan bolsa da, qıssaxanlar olardı birneshe mártebe qaytadan islegen, olardıń xalıq arasında birneshe variantları payda bolǵan. Sonıń menen bir qatarda, bul dástanlar türkmen, qazaq, ózbek, qaraqalpaq hám ázerbayjan xalıqlarınıń mádeniy esteligi bolıp, ásirler dawamında baqsı, jırawlar hám qıssaxanlar tárepinen jırlanıp kelinbekte. Bul dástanlardıń kóphshılıgi awızeki hám jazba túrinde kóplegen ellerge taralıp ketken. 1842-jılı «Góruǵlı»nın ázerbayjansha variantı baspaǵa tayarlangan. Ilimpaz A. Xodzko: «Aziya hám ulıwma Shıǵısta Góruǵliniń atın bilmeytuǵın adam joq. Siz onı hátte Bessarabiya menen Moldaviyada da esitesiz. Biraq onıń Aziyadagi dańqı Gomerdiiń Greciyadagi dańqınan heshqanday kem emes», — dep jazǵan edi.

Dástanlar túrli xalıqlar arasında da hárbir xalıqtıń milliy ózgesheligine sáykes túrde jirlanadı.

Mısalı, «Alpamıs»tıń ózbek, qazaq hám qaraqalpaqsha versiyalarında da hárbir xalıqtıń ózine tán bolǵan belgileri bar. Hárbir xalıq onı óz dástúrleri tiykarında rawajlandırǵan, yaki bolmasa «Góruǵlı»nın ázerbayjansha variantında onıń ómirlik joldası Nigar bolsa, qaraqalpaq hám ózbekler arasında tarqalǵan variantlarında Mısqal peri, Yunus peri, bolıp

beriledi. Ázerbayjanshada «Góruǵlı»níń on jeti variantı tarqalǵan bolsa, Orta Aziyada qırqtan aslam variantları tarqalǵan.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında Xiywa qalası Shıǵıs peñen Batıstı tutastırıwshı birden-bir kárwan joli esaplanǵan. Bul jerge Badaxshan, Hindstan, Gerat hám Baǵdat sawdagerleri kóplep qatnaǵan. Sawdagerler arqalı bul jerge kóplegen ellerden kitaplar hám hár qıylı bahalı naǵıshlı zatlar Xiywa bazarına alıp kelingen. Olardıń ishinde diniy kitaplar menen bir qatarda Shıǵıstiń kórnekli klassikleri Rudakiy, Ferdawsiy, Omar Hayyam, Saadiy, Hafız, Nizamiy, Nawayı, Fizuliy hám Bedil kitapları, sonday-aq, kátipler tárepinen suliw etip kóshirilgen qıssalar da orın aladı. Ekinshiden, Xiywaniń ózinde de kórnekli medireseler bolıp, olarda tálim alıwshılar diniy kitaplardı oqıw menen birlikte ayırım shayırlarıń qosıqların awdarıw ilimi menen de shuǵıllanǵan. Bul jaǵdaylar xalqımız arasına da Shıǵıs klassikleriniń qol-jazbaları menen birge qıssa kitaplarınıń da kóplep tarqalıwına sebepshi boladı.

Sebebi, usı waqtları ayırım qaraqalpaq balalarınıń da Xiywa hám Buxara qalasındaǵı medireselerde oqıp tálim alıwına múmkinshilikleri bolǵan edi. Usı tiykarda Qońırat hám Shımbay qalalarında Shıǵıs dástanların hám de qıssaların kóshirip jazatuǵın kátipler sanı kóbeydi. XIX ásirdiń ekinshi yarımında Shımbayda «Gárip ashıq», «Farhad-Shiyrin», «Láyli-Májnún» qıssaları hárkıtı bes batpan biydayǵa alınatuǵın bolǵan. Jáne de sol waqtılarda Qazı Máwlik, Qorazbek, Qáwender bala, Qazaqbay degen talantlı qıssaxanlar bolǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákilleriniń biri Ótesh Alshınbay ulı da qıssaxanlıq óneri menen shuǵıllanǵan. Ótesh shayır jılımnıń maylangan waqtında balıqlardı qaqpashlap, Shımbayǵa aparıp satıp qıssa kitaplar alıp qaytatuǵın bolǵan. Bul pikirlerdi Óteshtiń qosıqlarınıń ózi-aq, tastıyıqlaydı.

Mısalı:

Shahsánem Gáripke, berip zeyindi,
Yadqa oqıp otır edim úyimde,
Shárshembı kún piyshembiniń túninde,
Kele qaldı jaydaq atlı bir bala, —

dep jazıwına qarağanda onıń kóp ǵana qıssalardı úyrengenligin kóriwimizge boladı. Bunnan tısqarı Óteshtiń «Gúlziyba» qosığında «Bahram-Gúlandam», «Láyli-Májnún», «Húrlixá-Hámre» siyaqlı ashıqlıq qıssalarınıń atı ataladı. Bul dástanlardıń kóphshiliği túrli dawırlerde hár qırylı shayırlar tárepinen qayta islenip, xalıq kitapları qatarına qosılğan edi. Olar jazba ádebiyattıń rawajlanıwında oǵada bahalı xızmet etti.

«Zuxra-Tayır» dástanı XVI – XVIII ásirde jasaǵan Saadiy, sońınan túrkmen klassigi Mollanepes tárepinen qayta islendi. XVIII ásirdiń aqırında Sabır Sayhaliy «Bahram-Gúlandam»-nın oǵada bahalı bolǵan variantın, XVIII ásirdegi túrkmen shayırı Sheydamiy «Gúlsanawbar»dı, XIX ásirdegi túrkmen shayırı Maǵrupiy «Yusup-Axmet»ti, Andalib «Yusup-Zuleyxa» dástanların qaytadan isleydi. Bul dástanlar birneshe mártebe kóshirilip, xalıq arasına tarqatılıdı hám olardıń qaraqalpaqsha variantı payda bola baslaydı. Kóphshiliği qaraqalpaq tiline awdarılıp, sawatlı hám jazıw uqıbı bar adamlar tárepinen kóshiriledi. Qıssaxanlar olardı saz dawısqa salıp oqıp júrdı. Usınday XIX ásirde kóshirilgen «Edige», «Góruǵlı», «Bozuǵlan», «Dáwletyarbek» siyaqlı xalıq qıssalarınıń jazba nusqaları xalıq arasınan tabıldı. Degen menen XIX ásirdiń ekinshi yarımında qaraqalpaqlar arasında qol-jazba túrinde júdá kóp taralǵan qıssalar «Gárip ashıq», «Bozuǵlan» yaki «Yusup-Axmet», «Zuxra-Tayır», «Góruǵlı», «Gúlsanawbar» dástanları edi. Bul dástanlardıń qaraqalpaqsha jazba variantlarınıń payda bolıwında Qazi Máwlik hám Qorazbek shayırlardıń xızmeti oǵada úlken bolǵan.

«GÁRIP ASHÍQ» DÁSTANÍ

«Gárip ashıq» dástanı qaraqalpaq xalqı arasına keńnen taralǵan dástanlardıń biri. Bul dástan negizinen Orta Aziyaga Ázerbayjan arqalı taralǵan. Sebebi, Ázerbayjanda baqsıjirawlardıń ózin «ashıq» dep ataydı. Onnan keyingi kóp taralǵan jeri Xorezm bolıp, Xiywa arqalı basqa ellerge tarqalǵan. Qaraqalpaqlardıń Xiywa xanlıgınıń qol astında bolıwı bul dástanlardıń keń dárejede tarqalıwına sebepshi bolǵan. Ayırım baqsılardıń dástanlardı sheberlik penen atqarıw-

shılığı nátiyjesinde syujetlik waqıyalarına xalıqtıń milliy ózgeshelikleriniń sińdiriliwine, jáne til ózgesheliklerin qálip-lestiriw tiykarında dástannıń qaraqalpaqsha variantı payda boldı.

Dástannıń variantları XIX ásirdiń ekinshi yarıminan baslap-aq qıssa túrinde kóplep taralǵan. Xorezmde feodallıq dúzimniń ústemlik etip, qullıq buǵawı saqlanıp turǵan waqıtta bay menen jarlılar arasında keskin qarama-qarsılıqtı payda etiwshi usınday dástannıń kóplep taralıwı tań qalarlıq hádiyse edi.

«Gárip ashıq» dástanı liro-epikalıq (ashıqlıq) dástanları arasında xalıqqa kóbirek sińip ketken, ashıqlardıń psixologiyalıq ruwxın tereń súwretlep bere algan shıgarmalardıń biri. Dástan qaraqalpaq baqsılarınıń atqarıwshılıq repertuarında keńnen orın algan bolıp, dástandı bilmeytuǵın baqsınıń ózi bolmaǵan. Usı tiykarda qaraqalpaq xalqı arasında keńnen taralǵan «Náyleyin», «Yardıń gúli keldi, ózi kelmedi», «Ulıma uqsayıdı, hawazıń seniń», «Jan aǵam, qayda barasań», «Xoja baǵman», «Alar bolsań qul jayımda, al Sá-nem», «Keler sallana, sallana», «Ketsem de kelermen» hám taǵı basqa xalıq namaları payda boldı. Bul namalar elege shekem baqsılar tárepinen oǵada sheberlik penen atqarıladi.

Dástannıń ekinshi tárepi sol waqıttaǵı adamlardıń ármanlarına qarama-qarsi bolǵan dáwirdiń shirik siyasatın keskin áshkaralawǵa qaratılǵan. Adamgershilikke qaraǵanda dúnymalı ústin qoygan adamlardı jarlı hám baylar dep ekige bólgen, sonday-aq, jarlılar ústinen bolǵan adam shıdamaslıq ústemlikler Gárip obrazı arqalı ayqın súwretlenedi. Dástanda kórsetilgenindey-aq, geypara adamlar belgili bir waqıt ushın jasayıdı. Birewdiń jaqsılıǵınan, danalıǵınan paydalananı. Ol adam dúnypadın ótiwi menen az waqıt ótkennen keyin onnan bezedi, perzentlerin qorlaydı. Birin-biri jaqsı kórse de, qızın oǵan beriwdi ar kóredi.

Bulardıń hámmezi de bir-birewge járdem beriwden góre, adamdı kemsitip minewge teperish, yaǵníy birewden kek aliwdı ógana jaqsı kóretuǵın sol ádalatsız zamannıń kelbeti.

Usınday jaǵdayda da dástan xalıq tárepinde turıp jırlanadı. Xan hám onıń hámeldarlarınıń siyasatın áshkaralaydı. Olardıń morallıq ideyalarınıń buzıqlıǵıń, óz perzentinen góre

dúnya-malǵa beyimligin, adamgershilikiń normalarına sáykes kelmeytuǵın qılwaların áshkaralaydı. Sonıń ushın da «Xalıq kitapları» xalıq dártı sıpatında maydanga keldi. Bunda ashıq-lıq penen batırılıq, ádalat jolındagi gúres eń baslı orıngá kóterildi. Bul folklor menen jazba ádebiyatı biriktiriwshi baylanıs bolıp xızmet etti.

ĞÁRIP ASHÍQ

Ğáriptiń Álepshırwanga ketiwi

Aqsha patshadan juwap alǵanlıǵına waqtı xosh bolıp Ğárip penen Shahsánemge kelip, atasınıń shikargá ruqsat bergenligin aytıp, olardıń da waqtın xosh etti. Endi Ğárip penen Shahsánemniń Álepshırwanga jónep ketip, óziniń jalǵız qalatuǵınlıǵına qapalanıp, kózinen jas alıp, Aqsha olar menen xoshlasıp bir sóz aytıp tur:

— Sizler ketip, bunda qalarman jekke,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Sánemjan!
Ayrılıqtıń daǵı tústi júrekke,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Ğáripjan.

Sizler ketseńiz japa jetiser janga,
Aylanar kúnlerim aqır zamanǵa,
Bul bağlarıń usar maǵan zindanǵa,
Xosh aman bol, xosh kórgeymiz, Sánemjan.

Aýralıq nishteri bawırımdı jırtar,
Bizge ǵamnıń shahı láshkerin tartar,
Júz mıń túrli kúnde pitnemiz artar,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Ğáripjan.

Endi janım ketip, tánim bos qaldı,
Kewlim dártlı, kózlerimde jas qaldı,
Bası joq, janı joq quri lash qaldı,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Sánemjan.

Sizler ketseń, meniń sarǵayar júzim,
Málemetke qaldım jekke bir ózim,

Telmirer zar bolıp bul eki kózim,
Xosh aman bol, saw kórgeymen, Sánemjan.

Zar jılarman aytıp usı sózlerdi,
Amanat tapsırdım haqqa sizlerdi,
Jiberiňler munda yarım Azberdi,
Biz hám yarga qosılğaymız, Gáripjan.

Sizlerden ayrıılıp sargayar júzim,
Qayğı-ǵamdı sheger boldım bir ózim,
Umitpaňlar Aqsha apańniń sózin,
Xosh aman bol, saw kórgeymiz, Gáripjan.

Aqsha bul sózdi aytıp bolǵannan soń, Gárip Shabsánem
jolǵa júrmekshi bolıp, kánizekler menen Aqshaǵa qarap xosh-
lasıp, Shabsánem mına sózdi aytıp tur:

— Xosh bolıńız kanizekler,
Bizler kettik, xosh bolıńlar!
Sapar tartıp júrdik bizler,
Kettik doslar, xosh bolıńlar!

Hámme aman saw bolǵaymız,
Dushpanlardan qutılǵaymız,
Aman-esen qosılǵaymız,
Tilekles bol, xosh qalıńlar!

Bizler jolǵa boldıq rawan,
Ketpeydi dep etpeń gúman,
Biz baramız Álepshırwanǵa,
Kánizekler, xosh bolıńlar!

Dushpanlar qoymadı bunda,
Japa kórsetti hár künde,
Kánizekler qalıń bunda,
Sizler aman! Xosh bolıńlar!

Baǵı-bostan menen gúller,
Baǵda xosh nama búlbúller,

Qarındasım, barlıq eller,
Kettik bizler, xosh bolıńlar!

Shahsánem der, ahiw-zarım,
Gárip jetkerer xabarın,
Azberxoja sáwer yarını,
Keler Aqsha, xosh bolıńlar!

Bul sózdi aytıp bolgannan soń, Shahsánem kánizekler menen xoshlasıp, jolǵa túsip kete berdi. Birneshe kúnler jol júrip, kewilleri shad bolıp, bir jerge kelip dem alıp otırdı. Gárip Shahsánemge názer etip qarasa, Shahsánemniń ayaqları otqa kúygendey bolıp qabarıp, ayaǵın basıp jol júriwge dimarı joq ekenligin kórdi. Onıń gúldey júzleri solıp, erinleri jarlıp, kózleri qarayıp, suwsızlıqtan tilleri sóylewge kelmey otırǵan jerinen turalmay, Sánemniń janı shıǵatúğın halǵa jetkenligin kórdi. Gárip ne ilaj qıların bilmey, áwliyelerden mádet tilep, qudayǵa jalbarıp bir muxalles aytıp tur:

— Jabbar iyem ráhim áyle, bizlerdi zar jılatpa,
Japalıq otın jandırıp, jürek bawrim daǵlatpa,
Gám jállatın dus etip, eki qolım baylatpa,
Bul góamlardan xalas et Shahsánemdi jılatpa,
Qutqarıwshı ózińseń, ráhim áyle bizlerge!

Halı qıyın Sánemniń, ólmeklikke jetip tur,
Qızıl júzi sargayıp, kózden nuri ketip tur,
Qozǵalarǵa halı joq, yarıum isi pitip tur,
Gám nishteri bawrınan, usı saat ótip tur,
Aqılı ketip lal bolıp, tili joqtı sóylewge!

Shiyrin-sheker lábleri, bólek-bólek jarıldı,
Mólerip tur kózleri, keń jáhánim tarıldı,
Halın kórip Sánemniń, jüreklerim jarıldı,
Tilegimdi ber endi, qabil etip zarımdı,
Ashıqlarǵa názer sal, ráhim áylegil bizlerge!

Zarı-giryan jilaydı, tilep-tilep bul Gárip,
Biyhal boldı Shahsánem, gúldey júzi sargayıp,

Mádet tilep turıppan, bir ózińe jalbarınıp,
Shad áylegil bizlerdi, óam ústinen jol berip,
Qáhár etpe qudayım, ráhim áylegil bizlerge!

Óárip bul sózdi aytıp, zar-zar jilap, Sánemdi arqasına arqalap, birneshe mánzil jol júrip, ekewi de esinen ketip jí-gílip qaldı. Birneshe waqıttan soń, kúnniń issılığınan suvíq samal payda bolıp, bulardıń bedenlerine urıp, quwat payda qıldı. Ekewi orınlarınan turıp, biraz dem algannan soń másláhátlesip bolgannan keyin Shahsánem:

— Hey Óáripjan! Bul júristen ekewmiz de hálek bolamız, meni bul jerde taslap, ózińniń Álepshırwanıńa keteber. Men Diyarbekirge qaytayın. Hárqanday bolsa da, ólmegen jaqsı! Nesip bolsa tiri bende bir-birimizge qosılarmız, — dep Shahsánem juwap berip, Óárip penen xoshlasıp tur:

Shahsánem: — Bunnan keter bolsań, Álepshırwanǵa,
Bar Óáribim, sawlıq penen kelgeyseń?
Men seni tapsırdıń qádir qudaǵa,
Bar Óáribim, sawlıq penen kelgeyseń?

Óárip: — Ekewmizdi ayralıqqa salmasa,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen.
Ájel jetip paymanamız tolmasa,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!

Shahsánem: — Sennen qalıp soldı baǵımnıń gúli,
Gúlimnen ushırdıń shayda búlbúldı.
Mágár esti bizge ayralıq jeli,
Bar Óáribim, sawlıq penen kelgeyseń!

Óárip: — Meni ketti eken dep shitpa qasıńdı,
Qumar ala kózden tókpe jasińdı,
Bir alla ońgarsın seniń isińdı,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen.

Shahsánem: — Bunnan keter bolsań tawlar dumandur,
Jamalıń kórmesem arzıw armandur,
Ayraltıń kúni aqır-zamandur,
Bar Óáribim, sawlıq penen kelgeyseń!

Óárip: — Meni ketti eken dep kúyip otırma,
Qızıl júziń sen sarǵayıp soldırma,
Dostıń bilsin, dushpanlarǵa bildirme,
Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!

- Shahsánem: — Bunnan keter bolsań iziń izleyin,
 Kesip-kesip qara bawrim duzlayın,
 Jeti jıldıń wádesini gózleyin,
 Bar Gáribim, sawlıq penen kelgeyseń!
- Óárip: — Meni ketti eken dep bunsha jılama,
 Qumar ala kózge gúbar baylama,
 Jolım uzaq, endi meni egleme,
 Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!
- Shahsánem: — Gáripjan aytayın, bizde ne hal bar,
 Kim saǵan jábir etse, sen oǵan jalbar,
 Kewlim qayǵı-ǵamda, júz miń qiyal bar,
 Bar Gáribim, sawlıq penen kelgeyseń!
- Óárip: — Men, keter dep túspe qıyın hallarǵa,
 Ózińdi salmaǵıl qıylı-hallarǵa,
 Dushpan masqaralar, shıqsa jollarǵa,
 Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!
- Shahsánem: — Jol menen baradı yarımnıń joli,
 Pal menen shekerdek shıyrindi sózi,
 Jolińda gádadur Shahabbaz qızı,
 Bar Gáribim, sawlıq penen kelgeyseń!
- Óárip: — Úyden shıǵıp, alma moynıń taldırma,
 Azap shegip, qızıl júzıń soldırma,
 Gáripti kóz-jasıń menen óltirme,
 Jılama Sánemjan, ketsem kelermen!
- Shahsánem: — Shahsánem der, isim ahıw-zar bolsın,
 Dushpanlarǵa jaqtı jáhán tar bolsın,
 Qayda barsań, Shahimardan yar bolsın,
 Bar Gáribim, sawlıq penen kelgeyseń!

Bul sózdi aytıp bolǵannan soń, Shahsánem menen Gárip bir tóbeniń basına shıǵıp, dem alıp aldaǵı bolajaǵın esi-ne túsirip, Shahsánem Gáripke juwap berip jibere berdi. Shahsánem bul aqsham sol jerde jatıp, erte turıp qarasa, torǵaylor nala qılıp sayrap turǵanın kórdi. Sol waqta Sánemniń yadına Gárip túsip, qudayǵa jalbarınıp bir sóz aytıp tur:

Káramatlı qádir quday,
 Yarımdı saǵan tapsırdım,
 Kókte nala shekken torǵay,
 Yarımdı saǵan tapsırdım,

Men bolmadım yarǵa hamdam,
Júregimdi bastı júz ǵam,
Atamız házireti adam,
Gáripti saǵan tapsırdım,

Tústi basıma bul sawda,
Turıp tawın gezdi Muwsa,
Ya pirim Júsip-Zuleyxa,
Gáripti saǵan tapsırdım.

Bul dártıme etkil dárman,
Táwiplerdiń piri Ulıqpan,
Dawıttıń ulı Sulayman,
Yarımdı saǵan tapsırdım.

Soldı bul baǵımnıń gúli,
Ushti Sánemniń búlbúli,
Sharap bergen Háziretalı,
Gáribim, saǵan tapsırdım.

Shahsánem qaldı muńayıp,
Júzin jırtıp, shashın jayıp,
Úsh júz alpis ózi ǵayıp,
Pirlerim saǵan tapsırdım!

Shahsánem bul sózdi aytıp boldı da sol tóbeniń basında
jatıp qala bersin.

Shahsánemniń Gáripti izlewi

Shahsánem qırq kánizegi menen baǵ seyiline bardı. Birneshe waqt baǵdı seyil etip júrgennen soń, Donay dáryası niń jaǵasına barıp qarasa, dárya iyrim tartıp háwij alıp ağıp turǵanın kórdi, «Mágar Gárip bul dáryadan ótken shıǵar, bolmassa bunday bolıp aqpas edi», — dep dáryadan Gáripti sorap tur:

— Ne sebepten iyrim tartıp aǵasań,
Donay dárya sennen Gárip otti me?
Burqıp ağıp janıń otqa jaǵasań,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Taqatım joq meniń yarsız bolmaǵa,
Japa tiyiǵın shiyrin jaŋa salmaǵa,
Keldim sennen bir xabarın almaǵa,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Altı aylıq uzaq jerden jol ashıp,
Meniń ushın ishqı otına tutasıp,
Yar ótti me seniń suwińa túsip,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Meniń yarım ketti Álepshırwanǵa,
Itibar etpedi ádi paymana,
Sennen men soradım etip bahana,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Meniń bunda yarsız joqtı qararım,
Heshkim menen bolmas sáwbet qurarım,
Tiriligidim, ishqı-qoshım mádarım,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Júrgen kúnler ótti kúlip oynaǵan,
Aýralıqta júrip jandi qıynaǵan,
Máwjirep aǵasań suwday qaynaǵan,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Sánem der, pıraqqa tappadım hiyle,
Quday ushın bizge durısın sóyle,
Yar ótpese aqpas ediń iyrimley,
Donay dárya sennen Gárip ótti me?

Shahsánem dáryadan qansha sorasa da, juwap ala almaǵannan soń:

«Meniń yarım usı dáryanıń ishinde bolsa kerek bolmasa
nege bunshama bulqıp aǵadı? Men de yarıma qosılamam! —
dep dáryaǵa atpaqshı bolıp edi. Aqsha onıń qolınan uslap,
bir násiyat berip tur:

Aýralıq degeniń táńrı qısmeti,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Toǵız jıldur men de shektim miynetti,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Ayralıq dártinen jilap, kúlmedim,
Qızıl, gúldey ashılmadım, solmadım,
Ayralıqtı hárgız yadqa salmadım,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Qumırı — degen bir ájayıp quş bolar,
Párın tartsań keler, táni bos bolar,
Ólmegen qul bir-birine dus bolar,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Uzaq jolǵa ketken aqırı kóriser,
Ashıq isi mashiq penen jarasar,
Ayra túskен aqırı bir kún kóriser,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Hárkim ashıq bolsa onıń ahti¹ bir,
Ógam shegip janıńa qılmaǵıl jábir,
Xosh waqlıq esigin ashadı sabır,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Meni Aqsha derler, atım Gúlnahal,
Sánemjan kóp qapa bolma biymáhál,
Haqtıń buyrıǵına sabır etken abzal,
Nege moynıń burıp, qapa bolasań?

Aqsha bul násiyattı aytqannan soń, Shahsánemniń kewlichen qapalıq tarqap, qaytip kiyatırǵanda, bularǵa qırq qız kelip joliqtı. Ol qızlar Shahsánem menen sóylespege kelse de, Shahsánem sóylespedi. Olardıń ishinde Ayjamal degen bir qız bar edi. Ol Aybek atlı bir jigitke ashıq edi. Ol Shahsánemge:

Háy Sánem, bizler menen nege sóylespeyseń? Bizler seńiń menen ashıqlıq sózin sóylesip, basqa túskен sawdalardı aytısıwǵa kelip edik. «Zer qádirin zerger biledi», ashıqtıń

¹ahti — kewili, janı

qádirin aşıq biledi. Men de ózińdey yarınan ayrılgan bina-waman! — dep, Shahsánemge qarap bir muxalles aytti:

— Áy Sánem, kewlim jara, men yarımnan ayrılgalı,
Búlbúldey nala shegermen, gúl zarınan ayrılgalı,
Bir tikensiz ashılgan gúl, sháninen ayrılgalı,
Totiday shiyrin sózli dildarımnan ayrılgalı,
Xosh qılıqlı gúl júzli reptardan¹ ayrılgalı.

Bolmaǵay hesh is qudadán biy sebep, áy Shahsánem,
Táńri qıldı ol nigarıma ǵazap, áy Shahsánem,
Tınbayına zar jılasam, deme ayıp, áy, Shahsánem,
Hijri dártinde qalıppan táchnelep², áy, Shahsánem,
Hawzı-kawsar bir saqi Muqtarıdan ayrılgalı.

Mineti ay yamıdan tınbay ağar kózde jasım,
Dushpanǵa kár áylemes hár kúnde qılǵan ǵargısım,
Titireter arsı samanı dárdı-ǵamnan nalıshım,
Arsı-halım aytpaǵa janımda joqdur bir kisim,
Mende taqat qalmadı men yarımnan ayrılgalı.

Baxtımdı kórdim qara, hám jerde ashtım hasbihal,
Taza ashılgan gúl edim, urdı qazan berdi málal,
Jetpedim maqset-muratqa ómirime berdi zawał,
Dártin aytpay náylesin alındıńda jılap Ayjamal,
Aybek atlı xosh sultan, sheshenimnen ayrılgalı.

Bul sózden keyin Ayjamal:

— Hey, Sánemjan! Meniń yarıma dushpan záhár berip óltirdi. Maǵan onıń diydari qıyametke qaldı. Seniń yariń tırı bolǵanlıqtan aqırı bir kún qosılsarsań. Nege bunday zarı-giryany bolıp qala bereseń? dep násiyat qıldı Shahsánem:

— Ayralıq ólimnen jaman-ǵoy! — dep, Ayjamalǵa qarap bir sóz aytıp tur:

— Ayralıq dártı ólimnen jaman eken, Ayjamal,
— Hárbir kúniń bir jılday óter eken, Ayjamal,

¹Reptar — kelbeti

²táchnelep — shóllew

Awır dártler kewildi tutar eken, Ayjamal,
Künde janıń shıqpaǵa qáter eken, Ayjamal,
Ógam áydarha dem shegip, jutar eken, Ayjamal.

Jaqsı eken ólgeni, ólse kewliń, suwınar,
Tiri bolsa ayralıq ógam kewilden jay alar,
Janıńda ne ráhát bar, ne kózińde qap¹ bolar,
Qara bawrıń qan bolıp, eki kóziń suw bolar,
Künde júz oq janıńnan óter eken, Ayjamal.

Sen bir ólgendi aytsań, kunde óler, Shahsánem,
Ayralıqtıń tiyígına bawrın tiler, Shahsánem,
Málemattıń ógawǵası basqa tolar, Shahsánem,
Izlegenim sáwer yar, qashan keler, Shahsánem,
Ógárip janǵa qaysı hal, jeter eken, Ayjamal.

Shahsánem bul sózdi aytıp bolǵannan soń, Ayjamal:
— Háy, Shahsánem, kóp qapalanba! Yarıń tiri, muradıńa
jeterseń, — dep qızlar óz maydanına qayıtti. Shahsánem de
kóshkisine qayıtip bardı. Bul ayralıqta aradan jeti jıl ótti.
Bir kúni Shahsánem jatıp tús kórdi. Aqshanı shaqırıp oǵan
aytti:

— Apajanım! Túsımmen qorqaman, hár jerlerden soraw
salıp, Ógáriptıń xabarın maǵan aytıp kelseń qalay bolar
eken?! — dedi. Aqsha da kánizeklerdi ertip, soraw salıp ketti.
Kánizeklerdiń birewi bir bólek kárwan kelip, kárwan sarayǵa
túskennligi tuwralı Aqshaǵa xabar berdi. Aqsha kárwannıń
anıq kelgenligin bilip, Shahsánemge xabar etti. Shahsánem-
niń kewline yosh kirip, Ógáripjannan bir xabar tapqayman
dep, kerilip ayaq basıp, jollardı, saraydı adam kelmeytuǵın
qadaǵan etip, sawdagerdi jasırın shaqırıp alıp, Sánemjan
sawdagerge joǵalǵan joǵı tuwralı zarın aytıp tur:

— Jeti jıldur suńqar qusım ushırdım,
Kórgen bar ma, bilgen bar ma kárwanlar?
Qayǵı-hásirette ómir keshirdim,
Kórgen bar ma, bilgen bar ma, kárwanlar?

¹Qap — uyqi

Kisiniń sáwdigi sonday bolar ma,
Áwel súyip, kózge shópler salar ma,
Yarın bunda zar jilatıp qoyar ma,
Kórseń, bilseń xabarın ber, kárwanlar?

Yarımniń sawdası tústi basıma,
Bir sırlas tappadım kelse qasıma,
Áwel kúnde jazılıp tur basıma,
Jılamayın, kúlgen bar ma, kárwanlar?

Meniń yarım góshshaqlardıń biridur,
Shahimardan sol yarımnıń piridur,
Gárip yarım Alepshırwan barıpdur,
Kórgen bar ma, bilgen bar ma, kárwanlar?

Iyesiz qalıp tur altın, gúmisler,
Sharbaǵımda pisti túrli jemisler,
Yarımniń atını Gárip demishler,
Kórseń-bilseń, xabarın ber, kárwanlar?

Hárbir adam bayan eter kórgenin,
Bilmeymen qay jerde dáwran súrgenin,
Bilseńler ayt, onıń qayda júrgenin,
Anıq xabar beriń bizge, kárwanlar?

Ayralıq záhárin bizge berip tur,
Ol hám bizden ayra túsip júripdur,
Shahsánemniń pırı ashıq Gáripdur,
Kórseń xabar bergil bizge, kárwanlar?

Shahsánem kárwanlarǵa bul sózdi aytıp tamam etken waqıtta, kánizeklerdiń arasında Tańsıq degen bir qız bar edi. Ol qız Shahsánemniń janına kelip: «Gáriptiń ólgenin meniń aǵam kórip keldi», — dep xabar berdi. Shahsánem bul xabardı esitkennen soń janına ot túsip Aqsha menen Gárip-tiń anası Abadanniń janına keldi. Shahsánem Gárip tuwralı esitken sum xabardı aytıp tur:

— Jıla ana, ulıń anıq ólipti,
Súyenishiń, mágarińnan ayrıldıń.

Bir kárwan xabarın anıq bilipti,
Baǵda ashılǵan gúlzarıńnan ayrıldıń.

Áshkara bolıptı dosqa, dushpanǵa,
Qulaq salıp tıńlań sırı pinhanǵa,
Jaqsılıq kúnlerim dóndi jamanǵa,
Bir qızıqlı bazarıńnan ayrıldıń.

Jeti jıl ol gezdi Álepshırwanda,
Meni qoydı qayǵı menen ármando,
Bende bolıp Júsip túsken zindanǵa,
Mısır elinde qunqarıńnan ayrıldıń.

Qazanda solıp tur ashılǵan gúliń,
Baǵıńda ushıp tur shayda búlbúliń,
Dizeń búgilip tur, mertilip beliń,
Kúshli quwat mágarińnen ayrıldıń.

Meni zar jılatqan yardıń pıraǵı,
Dúnyadan ótip tur qalmay tırnáǵı,
Júzińniń sáwlesi, kózińniń aǵı,
Kórer kózge, shıraǵıńnan ayrıldıń.

Sánem aytar mende qaldı kóp árman,
Waqtı jetpey kelgen ájelden pármán,
Ótkenligin anıq ayttı bir kárwan,
Men yarımnan, sen ulıńnan ayrıldıń.

Shahsánem bul sózdi aytqannan soń, Gáriptiń anasınıń
júregine ot túsip, bawrına qurt túsip, zar-zar jılap balasın
joqlap tur:

— Ayralıqta júrip pálek jábirinen,
Qara bawırim qanǵa dóndi náyleyin,
Íqrarı joq Shahabbazdíń zulımınan,
Gúlshanım qazańǵa dóndi náyleyin!

Heshbir giynem joqdur Shahsánem sennen,
Shıǵar boldı shıyrın janım bul tánnen,
Eli-xalqım júzin dóndirdi mennen,
Jaqsılar jamanǵa dóndi náyleyin!

Shahabbaz burında wádeler etti,
Wádelesken wázir dúnyadan ótti,
Bul isler ulımniń basına jetti,
Mánzili shırwanda qaldı náyleyin.

Abadan der, aytsam tawsılmış daǵım,
Ulım ólgen bolsa sonda shıraǵım,
Ógam jeli qurıttı salǵan sharbaǵım,
Ómirimniń shırası sóndı náyleyin!

«Gárip Álepshırwanda ólıptı» degen xabar hámme jerlerge jayılıp ketti. Gáriptiń tuwısqan-tuwǵanları, jiynalıp qapa bolıp, bir qatar jılasıp aldı. Kóp nala shekti. Sol waqıtta Gáriptiń Gúljamal atlı qarındası shashın jayıp, betin jırtıp, ağasın joqlap zar-zar jılap, bir sóz aytıp turıptı:

Keshe-kúndız jılap ómirim ótkerdim,
Kóz jasım megzep tur dárya seline,
Jeti jıldur suńqarımdı qashırdım,
Barıp tústi Álepshırwan eline.

Aǵam dedim, hesh tárepke baqpadım,
Kózim jaslı bolıp háykel taqpadım,
Májnun kibi basım alıp shıqpadım,
Láyli súrginine, hijran shóline.

Dos-dushpan ishinde qızıl júzim joq,
Aǵam joq, inim joq, sózler sózim joq,
Qayǵı shegip jılaw menen kózim joq,
Talap etsem Álepshırwan eline.

Haslım Baǵdat edi mákanım, jayım,
Músápir hallarǵa saldı qudayım,
Janım shıqsa ishte keterler uwayım,
Jetiliskeymen endi búlbúl gúline.

Sırlasım der edim Shıhsánem seni,
Yarım degen seniń Gáribiń qáne?
Gúljamal der táńrı qoymasın meni,
Búgin náwbet kelse ájel qolına.

Bunnan soń Aqsha bulardıń kewlin alıp, bir sóz ayttı:

— Jalǵanshi pániy dúnyada,
Hesh kisi aman qalmadı,
Jaqsı ketip náwbet penen,
Ólmeyin jamán qalmadı.

Bul dúnyadan ótti Xatam,
Ólmey qalmas heshbir adam,
Shúkir etkil ótti bul dem,
Sút penen ziyan qalmadı.

Ózini bazarǵa salǵan,
Bir qız kelip satıp algan,
Mısır elinde patsha bolǵan,
Júsibi-kenǵan qalmadı.

Dúnyanı bir kózde kórgen,
Ádil bolıp jurt soraǵan,
Dáw-perige patsha bolǵan,
Shahı-Sulayman qalmadı.

Jemshit ájel máyin ishti,
Iskender dúnyadan keshti,
Ne patshalar bunnan ótti,
Rustami-Dástan qalmadı.

Neshe-neshe hikmet qılǵan,
Ósimliktiń tilin bilgen,
Ólmeslikke hiyle qılǵan,
Házireti Ulıqman qalmadı.

Bul dúnya bir góne saray,
Neshe jıl ótti neshe ay,
Náwbet penen shahı-gedey,
Ótmesden aman qalmadı.

Gúlnahal der, jandı júrek,
Ólmeslikke bar ma derek?
Barlıq adam ólse kerek,
Bunda kelgen jan qalmadı.

Bunnan keyin Shahsánem:

— Gáriptiń ólgenin óz kózim menen kórip kelmesem bolmaydı. Bul sózlerdi esitip, meniń bul jerde turǵanım maǵan ılayıq emes. Ájelim jetse Gáripjan ólgen jerde men de óleyin, dím bolmasa júzin kóreyin, — dep ketpekshi bolıp, qızlarına qarap zar-zar jıláp aytqan sózi:

— Endi keter boldım Álepshırwanǵa,
Gáripsiz bul jerde qararım joqdur,
Zárre qaygırmayman endi bul jandı,
Yarsız bul jerlerde turarım joqdur.

Barıp dastanayıń yarım mazarın,
Sánem wázir wásipi xatın jazayın,
Táńrim otqa jaqsın pikirin, diydarın,
Endi bul jerlerge kelerim joqdur.

Yarım tuttı Álepshırwanda Watan,
Dúnyada barmeken bizlerdey ótken?
Janım shıgıp, topıraqqa berip tán,
Ózge menen suhbet qurarım joqdur.

Zamana bolıp tur kún-kúnnen beter,
Künde júz qıyallar basımnan óter,
Pıraqtıń otına bayanım jeter,
Endi záhár ishpesem, taqatım joqdur.

Aman bolsa yarım alıp kelmesem,
Ya barlıǵın ya joqlıǵın bilmesem,
Ólgen bolsa men de barıp ólmesem,
Taqatım, shıdamım, qararım joqdur.

Tirilikte yarsız jandı neteyin,
Yardı izlep sapar shegip óteyin,
Endi turmay Álepshırwanǵa keteyin,
Zárre eglenbeymen, turarım joqdur.

Sánem aytar, otqa jandım jáhánda,
Hesh shıdam qalmadı endi bul janda,
Yarım ólgen bolsa Álepshırwanda,
Meniń bul jerlerde qararım joqdur.

Babaxan shatır atlı sawdagerdi Shabsánem óziniń jaqın adamlarınıń biri dep esaplaytuǵın edi. Sol sawdager menen yarın izlep ketpekshi bolıp, onıń qasına bardı:

— Hey Babaxan, meni Álepshırwanga óziń menen birge alıp ket! — dep zar-zar jılap, ótinish etip mina sózdi aytıp tur:

—Jaslıǵımda meni baqtıń, ósirdiń,
Sennen basqa qáwenderim joq meniń,
Anamniń ornına qoy sútin berdiń,
Sennen basqa miyribanım joq meniń.

Meniń munda zárre kewil qoshım joq,
Kúyip jılamaqtan basqa isim joq,
Sennen ózge sırim aytar kisi joq,
Qolın berer dos yaranım joq meniń.

Kel meni, sen jetker Álepshırwanga,
Bunda kózim túser jaqsı-jamanğa,
Ómirim gúlin berdim badi-qazanǵa,
Qoldan tutar dos-yaranım joq meniń.

Yarımniń mazarın qushıp jatayın,
Bul dýnyadan yar-yar deyip óteyin,
Ómiri zaya juldız kibi batayın,
Bul watanda hesh turarım joq meniń.

Sánem aytar, Gárip saldı hijranǵa,
Maǵan bol baslaǵıl Álepshırwanga,
Búgin ólsem ráhim kelmes bul janǵa,
Tirilikke iqtıyarım joq meniń.

Bunnan soń, Shabsánem Babaxan shatır menen Gáripti izlep ketpek ushın qırq kún mawlet alıp keliwge Aqshani ákesiniń qasına jiberdi. Aqsha Shahabbazdıń aldına barıp, qırq kún mawlet sorap arza etti.

Shahabbaz Shabsánemniń Babaxan shatır menen ketiwine ruqsat berdi. Aqsha juwırısı menen Sánemniń janına keldide, — «Álepshırwanga barsań, meniń hal jaǵdayımdı Ázber-

xojaǵa bir-bir bayan et, sálem ayt» dep, Sánemge qarap mına sózdi aytıp tur:

— Bunnan barsań degil sózi jalǵanǵa,
Wádeler uzaqqa tústi degeyseń.
Íqtıqatım joqdur páni jáhánǵa,
Aradan muhabbat keshti degeyseń.

Eger bunnan Álepshırwanǵa barsańız,
Ázberxoja yargá sálem deseńiz.
Meniń arsı-halím aytıp barsańız,
Qayǵı-hásiret bastan astı degeyseń.

Íqtıqat qalmadı yar menen yarda,
Meni bunda qoydı ǵamda-azarda,
Ózi onda gezer gúli gúzarda,
Kimler menen basın qostı degeyseń.

Xoja dep bas qostım áwel ózińe,
Itibar bolmadı aytqan sózinde,
Toǵız jıldur qayǵı túsip júzime,
Targıl basıp sepkil tústi degeyseń.

Hár kúnim óter beterden-beter,
Shekken ahım qashan sol yargá jeter?
Udayı zar jılap awhalím óter,
Kóziniń uyqısı qashti degeyseń.

Ázberxoja meniń halím bilmese,
Bul hijranımdı kózge ilmese,
Halımdı sorasıp bunda kelmese,
Júz mıń sawda basqa tústi degeyseń.

Gúljamal der pálek bizge qas eter,
Bul ayralıq iǵbalımdı pás eter,
Pıraqtıń azabı bizdi más eter,
Pal ornına-aq, uw ishti degeyseń.

Aqsha sózin tamam etkennen keyin, Shahsánem jolǵa taylorlana berdi. Babaxan shatır menen Álepshırwanǵa ket-

pekshi bolıp, teńi-dosları, qatar-qurbıları, kánizek qızlar menen xoshlaşıp bir sóz aytı:

— Men ketermen Álepshırwan,
Teńi doslar, xosh qal endi,
Keler-kelmesim gúmana,
Qarındaslar, xosh qal endi.

Biziń menen qılwat tutqan,
Ahıw palın birge jutqan,
Aqsha deyip at kótergen,
Gúlnahalím, xosh qal endi.

Bársheni bir kózde kórgen,
El xalqınıń dadın bergen,
Ádil bolıp jurt sorágan,
Shahabbaz xan, xosh qal endi.

Toǵız ay on kún kótergen,
Baǵıp kámalǵa keltirgen,
Sáhár turıp aq sút bergen,
Gárip anam, xosh qal endi!

Qırq qızımnıń sárdarı,
Búgin qurıldı máhsharı,
Yarım ketken waqtan beri,
Maǵzen gúlim, xosh qal endi.

Endi yargı keter shaǵım,
Qozǵaldı kewilde daǵım,
Minnetli salǵan sharbaǵım,
Imaratlar, xosh qal endi.

Bizdi tańirim bulay etti,
Yar óldı dep xabar jetti,
Shahsánem Shırwanga ketti,
Diyarbákır, xosh qal endi.

Shahsánem bul sózdi aytıp bolgannan soń, el-elati menen xoshlaşıp, Babaxan shatır menen uzaq saparǵa kete ber-

di. Birneshe kún bolǵan şatırdıń kewlinde bir buziqlıq payda bolıp:

«Men bunı Álepshırwanǵa alıp bargansha, basqa bir jurtqa alıp barıp, ózime alayın», — dep basqa bir elatqa alıp ketti.

Birneshe kún bolǵan şatırdıń soń, uzaqtan aldınan bir minár kórindi. Shahsánem:

— Bul kóringen minár, qaysı eldiń, minári? — dep soradı. Babaxan şatır:

— Shırwıan waláyatınıń minári, dedi. Sol waqitta Shahsánem Gáriptiń ólgen jerine keldim dep, bir sóz ayttrı:

— Shúkir, endi keldim Álepshırwanǵa,
Yarım mazar bolǵan jerge jetistim,
Jekkelikte telmirisip hár janǵa,
Yarım Gárip bolǵan jayǵa jetistim.

Jeti jıldur yarııı bunda kelip tur,
Ózin ashıq bazarına salıp tur,
Meniń ushın árman menen ólip tur,
Yarım topıraq bolǵan jerge jetistim.

Meniń ushın ózin salıp hijranǵa,
Músápirler menen bolıp miymanda,
Nazlı yarııı kórsem deyip ǵaybana,
Yarım gúldey solǵan jerge jetistim.

Yar-yar deyip yadına alıp zibana,
Ózim keldim izlep endi biygana,
Gózzal yarııı kórsem deyip ǵaybana,
Árman menen bolǵan jerge jetistim.

Jeti jıl qosıldım, natuan menen,
Kórise bilmedim Gáripjan menen,
Yarım úlpet bolıp qarazban menen,
Músápirlik shekken jerge jetistim.

Shahsánem der jandım hijran otına,
Qayılmış Gáriptiń ixtıxatına,

Yar-yar deyip minip ájel atına,
Jinazasın qılğan jerge jetistim.

Bul sózdi Shahsánem tamam etkennen sóń, Babaxan shatır Shahsánemge:

— Men seni Álepshırwanga alıp kelmey, Qazan wálayatına alıp keldim. «Óli arıslannan tiri tıshqan artıq» degendey, sen meni qabil qılǵıl!» — dedi.

— Sol waqtta Shahsánem óziniń kewlin ózi jubatıp: «Men buǵan qattı sóz aytsam, ol maǵan qolına kelgen ja-manlıǵın isleydi. Qanday bolsa da men oǵan bir hiyle qıla-yın», — dep qaltasınan qırq teńge shıǵarıp berip:

— Hey, Babaxan, durıs aytasań, maǵan ashıq bolsań usı qırq teńgeniń hárbinine bir túrli sawǵa alıp kel, sonnan soń muradıńızdı hasıl qılsaq boladı, — dedi. Babaxan shatırdıń waqtı xosh bolıp, Qırım sháhrine saparǵa ketti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dastanda Gárip penen Shahsánem ne sebep Álepshıwan qalasına qaray ketken edi?
2. Jolda Gáriptiń Álepshıwan qalasına ketip Shahsánemniń qalı-wına qanday jaǵday bolǵan edi?
3. Gáripten ayrılgan Shahsánem qanday awhalǵa túsedı?
4. Shahsánemge dosları Aqsha hám Ayjamal degen qızlar qanday táselle aytadı?
5. Gáripti óldı degen xabardan soń Shahsánem, Gáriptiń anası hám qarındası qanday awhalǵa túsedı?
6. Gáripti izlep shıqqan Shahsánemge Babaxan shatır qanday ja-manlıq isleydi.
7. Dástandı oqıń hám mazmunın aytıp beriń.

«GÓRUĞLÍ» DÁSTANI

«Góruglı» dástanı qaraqalpaqlar arasında jazba hám awız-eki túrde taralǵan dástanlardıń biri boldı. Onıń ayırim bó-limleri qıssa túrinde kóshirilgen bolıp qoldan-qolǵa ótip turdı. «Góruglı» dástanı, ásirese XIX ásırde qaraqalpaqlarǵa keńnen málím boldı. Óytkeni, bul dáwirde jasagan shayırlar-dıń kóphshiliginde óz qaharmanların Góruǵlıǵa teńew

dástürge aylangan. Máselen, Berdaq shayır óziniń «Ernazar biy» poemasında:

Góruglı bektey er edi,
Qatarda qosa nar edi,
Tolı jurtqa dárkar edi,
Sheyit óldi Ernazar biy,

— dep Ernazar biydi Góruğlıga teńlestirip súwretleydi.

«Góruğlı» ciklindegi dástanlardıń qaraqalpaqlar arasında úsh túri tarqalǵan. Bulardıń hárbiри óz aldına dástan bolıp «Áwezxan», «Qırmandáli», «Bázirgen» degen at penen belgili.

«Góruğlı»nın qaraqalpaqlar arasında keń túrde tarqalǵan bólegi «Áwezxan» dástanı bolıp esaplanadı. Bul bólím ózbek, türkmen baqsıları arasında bólínip aytılıp júrgen «Góruğlı»nın tuwılıwi, «Yunus peri», «Intizar», «Axmet-Sárdar hám Áwezxan», «Botakóz», «Qundız hám Juldız», «Áwezdi izlew», «Xosh keldi» bólekleriniń jiyındısı bolıp, tutas bir dástan sıpatında jırlanǵan. Sonıń menen birge, bul dástandı kompoziciyalıq jaqtan biriktirip qayta islegen jıraw-baqsılardıń dóretiwhilik sheberliginde biykarlawǵa bolmaydı. Áwezxannıń XIX ásirdiń ekinshi yarımində belgisiz kátipler tárepinen kóshirilgen úsh jazba nusqası bar.

«Áwezxan» qıssasında Góruğlınıń tuwılıwi, erjetiwi hám perzentsizlik daǵında qalıwi, Gúrjistandaǵı Qunqarshaniń xızmetinde júrgen Buldırıq qassaptıń balası Áwezxandı «Men dayıń Qońırbay bolaman», — dep hár qıylı hiyleler menen urısıp, jeńip, óz eline alıp keliwi, Aǵa Yunustıń Áwezxandı ózine bala etip alıwi, Áwezdiń Botakózge aşıhq bolıwi, Góruğlınıń adamlarınan Áwezdi «Satıp alıp kelingen qul» dep aytqanına aşıwlanylıp, Qunqarshaniń eline ketip qalıwi, Áwezge Gúlrikti alıp beriwi, Gúlrik ushin Gúrjistanlı Arapreyxan menen Góruğlı arasındań tartıı, Góruğlınıń Arapreyxan qolina túsiwi, Giyrat attıń kómegi menen Áwezdiń Arapreyxandı óltiriwi hám de Góruğlınıń azat etiliwi usaǵan kóp gána syujetler bar.

Dástanniń baslı ideyası negizinen batırılıq bolıp, ádalat-sızlıq ústinen qatań gúres alıp baradı. Eldi sırt el basqıñshılarınan qorǵaydı. Xiywa xanlığı turǵan máhálde, elde

aqılğa siymaytuğın ádalatsızlıqlar júz berip turǵanday, álbette xalıq Góruǵlı sıyaqlı batır hám ádalatlı basshılardı árman etetuǵın edi. Sonıń ushın da, bul dástan xalıqtıń ádalat jolındaǵı ármanı bolıp, xalıq Góruǵlı sıyaqlı batırlardı kúsedi.

«Góruǵlı» menen «Gárip ashıq»tıń XIX ásirde xalıq kitapları sıpatında tanılıp ketiwiniń ayırım sebepleri de bar.

Birinshiden, bul dáwirde baqsıshılıq óneri en jaydi. Terme-tolǵawlardı jırlawshı ásbap qobızdıń ornına duwtardıń qollanılıwı, qaharmanlıq dástanlar ornına kóbirek liro-epikalıq dástanlardıń payda bolıwı qıssı kitaplardıń kóplep tarqa-liwına da sebepshi bolǵan edi.

Usınday sebeplerge baylanıslı Shıǵıs xalıqları arasında keń tarqalǵan ayırım belgili dástanlar xalıq kitaplarına aylandı. Óytkeni, arab imlasındaǵı jazılǵan bul qoljazba kitaplar ózbek, ázerbayjan, türkmen, qazaq hám qaraqalpaqlarǵa teń-dey xızmet etken. Sonlıqtan olardı hárbir xalıq óz tiline ja-qınlastırıp oqıǵan. Solayınsha bul qoljazba qıssalardıń qaraqalpaqsha variantları da payda bolǵan. Olar qıssaxan hám baqsıllardıń járdeminde xalıqtıń mádeniy múlkine aylanǵan. Solayınsha bul dástanlar XIX ásirde «Xalıq kitapları» degen at penen qoljazba túrinde keń tarqalǵan edi.

GÓRUĞLÍ

(«Awezzan» shaqabınan úzindi)

Anda, Góruǵlı sultan Buldırıq qassapqa: «neme deyseń?» — dep, tiklenip bir qarap edi. Góruǵliniń kózi oyaq-buyağınan ótip ketti. Ziyraki, Góruǵliniń ǵayratı eki kózinde edi. Kórgen adamlar haslı tabı tahanılar qıla almas edi. Liykin, Buldırıq qassap, bildiki, bul Góruǵlı eken, hiyle menen bul islerdi qılǵan eken, — dep áste-áste barıp, atın uslap alıp atına minip jónemekshi boldı. Anda, Góruǵlı sultan Buldırıq qassapqa qarap, bir sóz dedi:

— Úsh kúngeshe izleseńler mınnan tap,
Sen kelmeyin qádem qoymaspız tábirap,
Awez benen biz ekewmiz turarmız,
Shahińa sálem ayt, Buldırıq qassap.

Maydan ishire Óiyratımdı saylayın,
Rústemi dástan ursın sizge qılayın,
Shahıńa sálem de Buldırıq qassap,
Qozǵalmayın sizler munda kelmeyin.

Úmitim kóp tańla haqtan shapaat,
Bendem dep joqlaqay házireti Sáát,
Bul jerde jatarman sizler kelgenshe,
Qılmay ketpem bul jerlerde qiyamet.

Urıs bolsa shiyrin jannan keshemen,
Dushpanlardı nayza menen shanshaman,
Bul jerlerden ketpey sizler kelgenshe,
Suw ornına qızıl qandı ishemen.

Ózap etip, zorlıǵımdı bildirmey,
Almas salıp júrek bawrın tildirmey,
Bul jerlerden ketpey sizler kelgenshe,
Bul záńgige qızıl qandı keltirmey.

Tah ólgenshe quda qılsın dármanda,
Qudayım qılmاسın bizdi shermende,
Bar shahıńa sálem degil Buldırıq,
Demesin joliqpay qaldım ármanda,

Góruǵlıdan esit oshbuw kalamiy,
Munday kúnde qanday kewil aramiy,
Sizler kelmey ketpem endi bul jerden,
Erterek ayt shahqa barıp sálemdi.

Ámma, Góruǵlı sultan bul sózin aytıp, Buldırıq qassaptı jónetip, Áwezxanniń qolınan uslap, Óiyratınıń aldına keldi. Áwezxan Óiyrottıń qáddı-qáwmetine omálááktek sıpatına, ol pitken tuyaǵına, aspandı gózlegen názerine, bárekella dep aparın qılıp, janıdıl menen Óiyratqa kewli ketti.

Anda, Góruǵlı sultan óziniń jaw jaraǵına, óz kiyimlerin kiyip, Áwezxanǵa qarap, «Atqa mingil» dep aqılın sına maq ushın bir sóz ayttı.

Anda, Áwezxan Góruǵliniń bul siyasatın kózine ilmey Góruǵlıǵa qarap, ekewi yaǵlı-bárlı aytisadı:

- Góruǵlı: — Júregimde kópdur álem,
Xoshwaq qılıp ketti bul ǵam,
Bir sóz aytay tińla munı,
Qáwmetińnen Áwez balam,
Kel Áwezzan, mingil atqa.
- Áwezzan: — Músápirmen meniń ózim,
Shar tárepte eki kózim,
Men hám saǵan bir sóz aytay,
Ata, esit aytqan sózim,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Seni dep sarǵaydı júzim,
Shóllerdi atqardım ózim,
Qiyalıńa ne sóz keldi,
Maǵan aytqıl janım qozım,
Kel, Áwezzan mingil atqa.
- Áwezzan: — Esitkeymen seniń zatiń,
Eldi basqan sayasatıń,
Qiyalıńa ne sóz keldi,
Ne dep miney seniń atıń,
Minbeymen Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Maydanda at shapdırmaǵıl,
Paymanańdı toldırmaǵıl,
Aytqan sózim kóp qaytarıp,
Ashıwımdı keltirmegıl,
Moynı juwan mingil atqa.
- Áwezzan: — Batırlardıń ustazıman,
Suńqar, tuygún ishqıpazıman,
Er emes qatın námártseń,
Óltirseń óltır razıman,
Minbeymen qatın, atına.
- Góruǵlı: — Keynimizden láshker keler,
Shar tárepti qorshap alar,
Hárqaysı bir nayza salar,
Basımızda ǵawǵa bolar,
Kel bátsha, mingil atıńa.
- Áwezzan: — Artımızdan ǵanım kelmey,
Olar menen urıs qılmay,
Kelgennen soń Qızılbasqa,
Sherdey bolıp qırǵın qılmay,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.

- Góruǵlı: — Láshker keler buwdaq-buwdaq,
Dásht bayaban tolar ondaq,
Kóp dushpanǵa jalǵız ózim,
Shashaman ba kópke topıraq,
Kel Áwezzan, mingil atqa.
- Áwezzan: — Sóz aytayın minim bolmay,
Qiyamettiń kúni bolmay,
Ne dep saǵan mingeseyin,
Rústemdeyin qırǵın bolmay,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — ǵıyratımdı zorlamayman,
Kóp sózińe qaramayman,
Qartayıppan jasım jetip,
Urıspaqqá jaramayman,
Kel, Áwezzan mingil atqa.
- Áwezzan: — Batırlarday qurish qılmay,
Jolbarıstayın júris qılmay,
At zángige qan keltirip,
Áliydeyin urıs qılmay,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Otızdaǵı jası ótip,
Ómirimniń bárshesi ketip,
Bu sháhárdıń láshkerine,
Qaytíp turay taqat etip,
Kelgil balam, mingil atqa.
- Áwezzan: — Maydan ishine kirgen jaqsı,
Kóp ármansız bolǵan jaqsı,
Joliqpay qashıp ketkennen,
Ara shólde ólgen jaqsı,
Minbeymen, Góruǵlı atıńa.
- Góruǵlı: — Jawlardan qutilǵan jaqsı,
Bálent tawdan ótken jaqsı,
Asılma qoldan kelmese,
Joliqpay-aq ketken jaqsı,
Kelgil balam, min ǵıyratqa.
- Áwezzan: — Ájel jetip ólgen jaqsı,
Taǵdirini kórgen jaqsı,
Dushpannan qashıp ketkenshe,

- www.kitap.uz
- Góruğlı: — Qara jerge kirgen jaqsı,
 Minbeymen, Góruğlı atıńa.
 — Er jigitler qurish qilar,
 Dushman kórse júris qilar,
 Qırq mıń láshker basıp kelse,
 Jalǵız qáytip urıs qilar,
 Kelgil balam, min Ğiyratqa.
- Áwezhan: — Burıngılar bunday demes,
 Bilmeseń kóp penen keńes,
 Quda berse bir kisige,
 Qırq mıń láshker hesh gáp emes,
 Minbeymen, Góruğlı atıńa.
- Góruğlı: — Góruğlı der sózim áńla,
 Qurışhlanıp keldim tánhha,
 Atadan bolsań sonday bol,
 Húmmetińe bárekella,
 Minbey tursań sen Ğiyratqa.
- Áwezhan: — Áwezhan der urıs qılmay,
 Dushpanlarga qılısh salmay,
 Quda berse bul dushpandı,
 Qırıp-joyıp abıroy almay,
 Nege miney bul Ğiyratqa?

Ámma, Góruğlı xan Áwezdiń bul sózin esitip, erligeine qayıł bolıp, bir mehri júz bolıp, qáddi-qáwmetinen kewli tolip, qudaǵa mıń shúkir qılıp otirdı.

Endi, sózdi Buldırıq qassaptan esitiń. Ámma Buldırıq qassap, qanatınan qayrılıp, tuyaǵınan mayrılıp, sámen atqa qamshı urıp, tınbay jol júrip, sháhárge jalǵız kirip, Quńqarsha patshaniń aldına kelip, basınan ótken kúnlerdi, bolǵan waqıyalardı aytı hám Góruğliniń sózin bir-bir bayan etti.

Anda, Quńqarsha patsha bul waqıyanı esitip, hayran bolıp, ráńki uship, qanı qashıp, beglerine buyırıp, gernay-sırnay shaldırıp, sol gernay-sırnayınıń dawısı menen menmen degen jigitlerden qırq mıń láshker tayın boldı. Sol láshkergé ózi bas bolıp, Góruğliniń keyninen quwaladılar. Waqtı peşinde Góruğliniń ústine keldi. Anda Góruğlı sultan Áwezxandi bir tawdiń ústine shıgarıp qoyıp, Áwezxannan pátiya alıp, Ğiyratın oynatıp, suwlığın shaynatıp, kóp dushpanǵa qarap, bir sóz dedi.

— Nalıshım jetsin pálekke,
Ayan bolsın bu málekke,
Biz oyaqtan, siz buyaqtan,
Kel há begler, jekpe-jekke.

Jannan keshken talapgerler,
Keliń bermen, batır erler,
Astúňa mingen tulparlar,
Kel há begler, jekpe-jekke.

Ózini menmen degenler,
Quńqardıń nanın jegenler,
Girewke sawıt kiyenler,
Kel há erler jekpe-jekke.

Talasıp inam alǵanlar,
Bir-birine ókpe qılǵanlar,
Júyrik bedewdi mingenler,
Kel há erler jekpe-jekke.

Urıs qılıń keshe-kündiz,
Tamashani kórsin yulduz,
Sizler kópsız men bir jalǵız,
Kel batırlar, jekpe-jekke.

Tamasha kórsin begi-xan,
Maydanda aqsın qızıl qan,
Kúni pitken beredi jan,
Kel há batır, jekpe-jekke.

Sizler kópsız bálen-páste,
Bizdey urısqa páywáste,
Urıs bolsa áste-áste,
Kel há begler, jekpe-jekke.

Men bir górip bası qáste,
Jalǵızdur ózim nákáste,
Urıs bolsa jábir páste,
Kel há erler jekpe-jekke.

Abıroydı kimge beredur,
Kimler maydanda óledur,
Kúni pitken jan beredur,
Kel há erler jekpe-jekke.

Úlken saplar keyin tursın,
Tuw biydaǵın jerge qoysın,
Tamashanı sóytip kórsin,
Kel há begler jekpe-jekke.

Góruğlıbek bizdi derler,
Jılasar maydanda sherler,
Jannan keshken talapkerler,
Kel há erler jekpe-jekke.

Ámma, Góruğlı sultannıń bul sózin Qızılbaslar esitip, másláhát qılıp ayttılar. «Eger buǵan bir-birden barsaq birmizdi birimizge qospas, liykin, hárne bolsa hámmemiz birden atlanbasaq bolmas», — dep hámmeleri birden at qoydılar.

Anda, Góruğlı sultan dushpanlarǵa qarsı turıp, Ğiyratqa qamshı urıp, dushpandı aralap, qoyday súrip, alla dep at qoyp, qırıp-joyıp, qanǵa toyıp, Qızılbastıń jamanın aralap, semizin saralap, nayza qolda, qılısh belde, sawıt tández, tán janda, jan iymanda, qanlar qarılıp, baslar jarılıp, kózler tensilip, bedewler shabilip, qanlar jayılıp, izlegen tabılıp, qash-qan qutilip, turǵan tutılıp, sawıtlar sótilip, oqlar atılıp, qanǵa batılıp, baǵziǵa dámet, baǵziǵa qıyamet, Góruğlıǵa sálemet, Qunqarshaǵa nálet, kóz kórmek, qulaq esitpek, ayaq-júrmek, qol urmaq, úlken-úlkenini qırmaq, jazasını bermek, bul urıstiń tamashasın aspandaǵı perishteler kórmek, bul urıs Góruğlı sultanǵa boldı bir ermek. Ámma, Góruğlı dushpanların erteden pesingeshe attan túspey, bir dem aram almay, urıs qılıp dushpanlar menen súrisip, lábleri tırısip, nege keldik dep bir-birleri menen kerisip, ekew-ekew, bir jerde jatamız dep quwanısıp, oyda qırda, jer, aspan bir boldı.

Ámma, bul urıstiń shaniyǵa Góruğlı bir sóz aytti:

— Yaratqan bul qádir máwlan,
Júregimde kópdur árman,

Sherdey bolıp Góruğlı xan,
At qoydı maydan ishinde.

Dushpanların dürletip,
Nayzaların pırlatıp,
Gıyrat atını harlatıp,
At qoydı maydan ishinde.

Qudadan bolǵan bul isler,
Tágirden hárne kelgenler,
Tılládan, soqqan qılıshlar,
Shabıldı maydan ishinde.

Bedewlerge salıp mawıt,
Atın shawıp awıt-awıt,
Zerǵubalı altın sawıt,
Sótildı maydan ishinde.

Tamashanı kórip Balxan,
Dushpan bolıp talqan-talqan,
Altın ǵubba gúmis qalqan,
Sótildı maydan ishinde.

Páramúsh bolıp asınan,
Sherdey bolıp Góruğlı xan,
Jesette turǵan shiyrin jan,
Satıldı maydan ishinde.

Jarasiqqa qurıp shatır,
Ózin menmen degen batır,
Mıltıqları patır-patır,
Atıldı maydan ishinde.

Qanını iship misli suwlar,
Bası ketip neshshe qullar,
Sap qurbashı altın tuwlar,
Jelbirer maydan ishinde,

Báshe dushpan jerde bolıp,
Qara kózler qanǵa tolıp,

Góruğlı xan sherdey bolıp,
Aqırar maydan ishinde.

Hárkim kórse aqılı sasıp,
Ata baladan aljasıp,
Turǵan ólip, qashqan qashıp,
Shabıldı maydan ishinde.

Láshker kelip hár qayannan,
Azamatlar keship jannan,
On bir jaqtan, bes bir jaqtan,
Qırıldı maydan ishinde.

Atın shawıp áste-áste,
Top-top bolıp dáste-dáste,
Baslar kesilip bolıp qáste,
Qan tókti maydan ishinde.

Dushpanları bolıp biyjay,
Mádetker bolgay bir quday,
Altın kernay, gúmis sırnay,
Tartıldı maydan ishinde.

Kórgenlerdiń aqılı ketip,
Dos kórsem dep bolıp intıq,
Awızı úlken qara miltıq,
Atıldı maydan ishinde.

Adasıp aqlinan kópler,
Qorqaqlar urıstan shetler,
Ájdarhaday úlken toplar,
Ísqırar maydan ishinde.

Urıs qılıp álwan-álwan,
Siyınganı qádir Máwlan,
Sol sıpatta Góruğlıxan,
Qan tókti maydan ishinde.

Ámma, Góruğlıxan Qunqarshaniń qırq müń láshkeri menen tánha urısıp, oyaq-buyaqqa súrip, qoyday qırıp, top-top

qılıp ayırip, zorlığın bildirip, isken bawırın tildirip, neshshe mınınan óltirip, maydandı ólikke tolträp, Góruğlı sultan hár shapqanda on-onbesten shabar edi. Hár shapqanda dushpanlar qutırgan iyittey bolıp, birin-biri qabar edi. Aldına kelgen jazasın, tartar edi. Ámma, Góruğlibek hár uslaǵanda jigirmasın, jigirma besin uslap, bir jerge jámlep, tóbesin mushlar edi. Bir mush penen isin islar edi, dushpanlar qutırgan kúshiktey bolıp, bir-birin talar edi. Góruğlibek sóytip, waqtın xoshlar edi. Góruğlı sultan dushpanların buwdaydín payasınday top-top etip, bir jerge shashlar edi. Dushpanlar jaǵasın jırtıp, tisler edi, bazibirewler bul báleden qashan qu-tılmız dep, kózlerin jaslar edi.

Ámma, Góruğlı sultan sol tariyqa namazshamǵasha urı-sıp, baqtı. Suw ornına qanlar aqtı. Jáne qalǵan Qızılbaslar birden at qoyar edi. Sol hálette Góruğlı sultan allaǵa siyinip, áwliyelerden mádet, ástanat tilep, Góruğlı dúnyadan shikayat qılıp, bir sóz dedi:

— Áy yaratqan, qádir Máwlan,
Bir mádet berer, kúnińdur,
Ruwhíńızdín Nuwqi Nábiy,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Bizdi kórip turǵan Jálil,
Pármanıńızda Ismayıl,
Bir alla endi óziń bil,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Aynalay Ibirahim Qalil,
Ruwhíńızdan bolsa mádet,
Maqsetimdi men tileymen,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Dawit ulı er Sulayman,
Shermende qılma, ya Sámet,
Bul dushpanda joqdur áhát,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya Muhammed boldım hayran,
Bul aradan bolıp giryana,

Óárip kewlim boldı oyran,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ábuwbákir, Omar, Ospan,
Tinish bolsın jer hám aspan,
Usınday bop qısinqanda,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya piyrim Házireti Áliy,
Hámme áwliyeler ishinde,
Huwd degen allaǵa bende,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya piyrim siz shahı Zández,
Urıspasam maǵan bolmas,
Maqset bolmay kewlim tolmas,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Óawis, Qiyas, piyrim Iliyas,
Ruwhıńdi tiler górippen,
Zarı men de góripteymen,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Ya piyrim, on eki Imam,
Kóklerge jetti bu Zarım,
Júzimnen ketti arlarım,
Bir mádet berer, kúnińdur.

Qol úzdiń be, ya pirlerim,
Góruǵlı der esit sózim,
Tórt boldı sizge kózlerim,
Sizlerden mádet bolmasa,
Neǵilarman jalǵız ózim,
Bir mádet berer, kúnińdur.

— dep harıp-sharshap, nayaǵa súyenip tur edi. Bek kózine
bir shań kórindi, ishinde sansız aq kiyimler kiygen, on top
bolıp dáste-dáste tuwı biydaǵlar shıǵıp, kóringen Quńqarsha
patshaniń láshkerine, alla dep at qoydı. Ol láshkerdi bólek-
bólek qılıp jiberdi. Anda, Quńqarshaniń láshkerin urıp, qırıp

joyıp, tuw biydaqların taslap, Quńqarshaniń láshkeri shıday almay barıp sháhárge kirdiler.

Anda, Góruğlı waqtı xosh bolıp, láshkerleri qashıp ket-kennen keyin, qalǵan kóp oljaların kóz kórmegendey, qulaq esitpegendey dárejede Áwezxanniń aldına alıp keldi.

Anda, Áwezxan atasınıń bul qılǵan islerine «bárekella» dep aparın qıldı. Góruğlı degenshe bar ekenseń, — dep me-hiri ketti. «Munday adamnıń izine erip, ólsem ármanım joq», — dedi.

Anda, Áwezxanga olja attan bir jaqsı at mingizip, ózi ǵıyratqa minip oljaların aldına salıp, Shambil eli qaydasań? — dep jóney berdi. Al júrgennen keyin, Bádbaǵ tawınıń basına shıgıp, anda Áwezxan keynine qarap, óz elin qalǵan Gúrjistanday sháhárin kórip, kózinen jas alıp, jurtı menen ǵayıbana xoshlasıp, «jáne qaytip kórgenshe aman bol» — dep bir sóz dedi:

— Bul báleńt kóriner Bádbaqtıń tawı,
Kóriner uzaqtan Bádbaqtıń shóli,
Aman bolǵıl jáne qaytip kórgenshe,
Oynap-ósken áne, Gúrjistan eli.

Ayralıq salǵandur basıma qáhári,
Ájdarhaday salıp júrekke záhári,
Aman bolǵıl jáne qaytip kórgenshe,
Xosh-aman bol, qaldıń Gúrjistan eli.

Salıp tur júrekke hijrannıń otı,
Júzime urıp tur shóllerdiń shártı,
Nesip bolsa qıyamette kórermiz,
Amanda bolıp tur, Gúrjistan jurtı.

Hijrı oyına qalar boldı bu tánim,
Oyran boldı náyley bul qálbixanım,
Aman bolǵıl jáne qaytip kórgenshe,
Aq sút bergen Gúlayımday jan anam.

Oyran kewlim endi qaynap yosh endi,
Esen bolsa, bárin kórer bas endi,
Amanlaspay bir-birewdən ayrıldıq,
Tahkórgenshe, górip sińlim xosh endi.

Ot salıp tur bal Áwezdiń ishine,
Quwanaman ájelimniń keshine,
Sáleme basımnan ushqan gárgalar,
Atam ırza bolsın, belde kúshine.

Ashiwlaniп qaramadım betińe,
Men bararman Góruğlınıń jurtına,
Sálem degil sorlı gárip anama,
Anam ırazi bolsın, bergen sútine.

Ushqır edim qanatımnan qayrıldım,
Júyrik edim tuyágımnan mayrıldım,
Amanda bol, bar tuwısqan aǵayın,
Árman menen men sizlerden ayrıldım..

Urısqa mingenis jiyren qızıldı,
Qayıtip kelip kórmek gúman bu eldi,
Aman bolıń aǵa-ini bársheńiz,
Duz nesiybem Shambil belde boldı endi.

Qulaq salıń men áylegen nedága,
Bu jan tilim bársheńizge sadaǵa,
Kóremiz be, kórmeymiz be aǵayın,
Men aman tapsırdım sizdi qudaǵa.

Ámma Áwezzan bul sózdi aytıp, kóz jasın tógiп, Góruğlıga qosılıp, Bádbaq tawınıń basınan túsip, oljaları menen Shámbıl belge qaray jóney berdi. Shambil beliniń minara peshtaxları kórinip, onda Góruǵlı sultannıń waqtı xosh bolıp, Áwezzanǵa qarap Góruǵlı bir sóz dedi:

— Quda boldı men gáripke mehirban,
Maydanda aǵızdım suwday qızıl qan,
Kekilińnen, dal boyıńnan shıraǵım,
Qulaq salıń, men áylegen nedága.

Qulaq salıń, men áylegen nedága,
Góruǵlı der sizden júz miń sadaǵa,

Aynalay bal Áwez balam,
Kózińdi ash, keldiń biziń elatqa.

Áne taw, asqardıń tawídur Balhan,
Shambilde men ózim bolarman darxan,
Nesip bolsa Shambil belge kirgen soń,
Qırq jigitke xan bolarsań, Áwezzhan,

Anaw bir kóringen Shambildiń baǵı,
Búlbúlleri qonıp usharlar zaǵı,
Kózińdi ashıp qara, endi tanıǵıl,
Anaw, turǵan Góruǵliniń bulaǵı.

Kózimdi tutıp tur shóldiń ǵubarı,
Uzaqtan kóriner Shambildiń dari,
Kózińdi ashıp qara, endi bal Áwez,
Ol qara kóringey Shambil minarı.

Qaray-qaray ketti kózimniń yaǵı,
Bir dash edi Shambil beldiń uzaǵı,
Minaralar qaptalında kóringen,
Bárshesidur medireseniń peshtaǵı.

Baylansın Áwezzhan dushpanniń qoli,
Kelip jetken jeriń Shambildiń shóli,
Shúkirilla kórdim keldim elime,
Jarqırágán anaw Xewdektiń kóli.

At shappaǵa qayım Háwdek dalası,
Láylidur Háwdektiń begi-balası,
Góruǵlı der keldiń Shambil eline,
Aldımızda turǵan Shambil qalası.

Ámma, Góruǵlı xan bul sózdi aytip kiyatırǵanda aldınan tamamı Shambildiń aǵa biy, ámeldorfaları shıǵıp, attan túsip, Hásenxan, Áwezzhan menen kórisip, harma tórem dep, bársheleri duwa qıldı. Áwezzanniń qáddi-qáwmetine, Rústemdey sawlatına, ayday júzine, shekerdey sózine, quralayday kózine, qayıl degenshe bar eken dep, Áwezzanniń qáddi-qáwmetine hayran bolıp, Shambildiń darwazasına keldiler.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Góruğlı Buldırıq qassaptı ne ushın qaytaradı? Patshasına nelerdi aytıp bariwdı tapsıradı?
2. Awezxan Góruğlınıń atına miniwden ne ushın bas tartadı?
3. Quńqarshaniń láshkerlerine qarsı Góruğlı qanday erlik kórsetedí?
4. Áwezxan Góruğlı menen birge qaysı elge keledi?
5. Dástandı túsinip oqıń hám túsiniginiń aytıp beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Qosıqtıń qurılısı

Qosıq degenimiz hárbiр kупleti тórt qatardan ibarat bolıp, belgili uyqasqa qurılǵan, tamamlanǵan oydı bildiretuǵın birneshe kупletlerden turatuǵın poeziyalıq shıǵarma.

Qosıq qurılısı тórtke bólinedi. Olar: ırǵaq, uyqas, ólshem, bánt. Usı тórt бólekti ózine jámlegen jaǵdayında ǵana ha-qıyqıy qosıqqa aylanadı.

Irǵaq — qosıqtıń laptızı, muzikalılığı. Óytkeni, qosıq bir-gelki sesler jiyıntıǵınan turadı. Sóz jiyıntıǵınıń ózinde hár qıylı ırǵaqlar ushıraydı. Mısalı:

Aspanda samolyot par-par etedi,
Ishinde Ayımxan jılap ketedi,

— dep aytılǵan qosıq qatarlarında aspanda ushıp baratırǵan samolyottiń seslik irǵaqların estitkendey bolamız. Demek, hárqanday qosıq ushın irǵaq zárür.

Uyqas — qosıqtıń shártlı belgileriniń biri. Irǵaq penen bekкem baylanıсады. Uyqaslar negizinen qosıq qatarları arasında bolıp, birgelikli uyqas yaki shalis uyqaslar menen tamamlanıwı mümkin. Birgelkili uyqaslar qosıqtıń úsh qatarın ózinde jámlegen bolıp, sońǵı qatarlar bánttıń xızmetin atqaradı. Mısalı, Berdaq shayırdıń:

Inaǵu bektiń balları,	-a
Bárqulla jetti qolları,	-a
Qiysıq bolsa da jolları,	-a
Hesh waq keyin qalǵan emes,	-b

— degen qosıǵı birgelkili uyqastan ibarat.

Qosıqtıń eń birinshi qatarı menen úshinshi, ekinshi qatarı menen tórtinshi qatarları uyqassa, shalıs uyqas bolıp ataladı. Mısalı, Berdaq shayırdıń:

Bul dýnya dýnya bolǵalı,	-a
Patsha ádıl bolǵan emes.	-b
Shayırlar qálem algalı,	-a
Xatqa tuwrı salǵan emes,	-b

— degen qosığın keltiriwge boladı.

Ólshem — qosıq belgili sóz ólshemine iye bolıwı kerek. Qosıq jazıwdıa úsh túrli ólshem bar. 1. Barmaq (sillabika), 2. Erkin wázin (sillabika-tonika), 3. Aruz. Usı qosıq ólshemleriniń ishinde XIX ásır qaraqalpaq shayırlarınıń eń baslı ólshemi barmaq bolıp esaplanadı.

«Barmaq» yaǵníy (sillabika) qosıq ólshemi qosıqtıń hárbir qatar sanınıń buwınlarınıń teńligin esapqa aladı. Yaǵníy 8, 9, 10, 11 buwınlı qosıqlar. Mısalı, Ájiiniyazda:

Yarınan ayrılgan biygana bolar,
Elinen ayrılgan diywana bolar,

— bul «Bolar» qosığı 11 buwınnan ibarat. Eger qosıq qatarları bir-birinen bir yaki eki buwınnan asıp ketken yaki ke-migen jaǵdayda qosıq ırǵaqları buzıladı. Sonday-aq, qosıq birneshe buwnaqlardan turadı. Buwnaq — dep hár qatar arasında kelgen jıynaqlı sóz kestelerine aytıladı. Hárbir qatarda eki, úsh hám onnan da kóp buwnaqlar bolıwı mümkin. Mısalı, Kúnxojanıń «Shopanlar» qosıǵında:

Ordıq oraq/shaptıq otın/qazdıq jap,
Terdik masaq/iynimizge/saldıq qap,

— bul 11 buwınlı qosıqta úsh buwnaq bar.

Bánt — qosıqtıń juwmaǵın bántlewshi, juwmaqlawshi qatar bánt dep ataladı. XIX ásırdegi qaraqalpaq ádebiyatında bánt qosıqtıń ekinshi yaki bolmasa tórtinshi qatarlarında ǵana ushırasadı.

Biraq, bántler qosıqtıń túrlerine qaray ózgermeli bolıp keledi. Sonıń ushın da, hárbir shayırdıń qosıq jazıw usılıń biliwimiz ushın qosıq qurılısı menen de jaqınnan tanış bolıwımız kerek.

SHAYÍRLAR AYTÍSÍ

Shayırlar aytısı qaraqalpaq ádebiyatında eń rawajlanǵan janrlardıń biri. Bul janrdıń úlgileri, negizinen, awízeki hám jazba túrinde saqlanǵan bolıp tuwısqan qazaq hám qırğız xalıqları ádebiyatında kóbirek ushırasadı. Aytıstıń negizi «aytısıw» sózinen kelip shıqqanı ushın da bunda tiykarınan, kórkem sóz jarısı baslı orıngá kóteriledi. Belgili shayır yaki bolmasa shayırlıq uqıpqı iye bolǵan adamlar bir-biri menen dásme-dás aytısqıa túsedı. Aytıs, tiykarınan, toy-merekelerde, kóphsilik jiynalǵan jiynılarda hárqanday shayırdıń talantın anıqlaw ushın sóz jarısı sıpatında payda bolǵan.

Baspa sóz rawajlanbaǵan erte dáwirlerde shayırlar óz dóretpelerin xalıq arasında awızsha aytıqan. Ásirese, xalıq kóphsilik aldında yadtan qosıq shıgarıp, baqsılar menen aytısıp, sózden jeńgen adamlardı ǵana talantlı shayır sıpatında tanıǵan. Usınday sebepler menen aytıs janrı kóshpeli hám yarım kóshpeli ellerde de biyik shıńǵa kóteriledi. Sonıń ushın da bul janr XIX hám XX ásirdıń bas gezinde ádebiyatımızdıń dástúrli bir janrına aylandı. Bul dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatında shayırlar aytısınıń úsh túrli belgisi bar:

1. Tuwısqanlıq, tatiwlıq aytısı.

Bul aytısti baslawshıllar belgili shayırlar bolıp, olar ózi menen sibaylas otırǵan ellerdiń belgili shayırları menen aytısqan. Bunda hárbir eldiń úrp-ádeti, geografiyalıq jaǵdayları sóz etiledi de, birin-biri sózden jeńiw ushın hár qıylı qashırımlı sózler aytılganı menen «túbinde tuwısqan elmız góy» degen sheshimge keledi hám eki el arasındaki doslıq baylanıstı bek kemlewge at salısadı.

2. Qaraqalpaq shayırlarınıń bir-biri menen aytısı.

Bunda eki shayır bir-biriniń minezlerin mineydi. Geyde shayırlardıń jasaǵan awılı, ortalığı, ol jerdegi ayrırm topas adamlar da tilge tiyek etilip, sol shayırdıń atı menen baylanıstırıladı. Bazda dayı-jiyenlik tiykarında ayrırm ruwlar da sóz boladı, biraq eń izinde mámilege keledi.

3. Xalıq arasınan shıqqan shayır tábiyath adamlardıń aytısı. Bunda bir awıldırıń jigitı menen ekinshi awıldırıń jigitı yaki bolmasa bir jigit penen bir qız aytısqıa túsedı. Bular

kópke tanılğan shayırlar bolmasa da sózleri ótkir, sheshenligi ádewir basım bolıp keledi. Degen menen bul taypadağı aytıslardıń kóphshiliginde qız-jigitler qatnasadı.

Aytıslarda shıńında da, óner. Óytkeni, talap etilgen sawalǵa tez hám tapqırılıq penen juwap qaytarıw, onıń ústine qosıqtıń kórkemligin kestelep aytıw hárqanday adamnıń da qolınan kele bermeydi. Sonıń ushın da aytıslar xalıq turmısın ayqın sáwlelendiretuǵın kórkem ádebiyattıń bir janrı sıpatında maydanǵa kelgen. Aytıslarda miynetkesh xalıqtıń quwanıñshi da, qayǵısı da, siyasiy-ekonomikalıq mádeniy dárejesi de ayqın kórinedi. Bunda jeke bilim hám talant ayriqsha áhmiyetke iye. Aytıstiń baslı baǵdarı jeńiw bolǵanı ushın da jerdi, adamdı, úrp-ádetti kemsitiwler de ushıraydı. Biraq bul baǵdarlar jámiyetshilik kózqarasınan ádil bahalanıp shayırdıń orsaqı sóz aytıp, shetke shıqpawı, hárqanday aytıstiń haqıy-qatlıqqqa hám doslıqqqa baǵdarlanıwı talap etiledi. Usınday baǵdarda alıp barılğan aytıslar ógana xalıqtıń óshpes mádeniy miyraslarınıń biri bolıp qaldı.

XIX ásirde hám XX ásırdań bas gezinde payda bolǵan doslıq hám tatiwlıq haqqında aytıslar xalqımız tariyxında belgili orın tutadı. Bular belgili qaraqalpaq shayırlarınıń tuwısqan qazaq shayırları menen aytısları bolıp tabıladı. Bunday aytıslarda Kúnxojanıń Sherniyaz benen aytısı, Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısı, Qulımbet shayır menen Ábiwbákirdıń aytısı, Mansur menen Dámeniń aytısı hám basqa da aytıslardi kórsetiw mümkin.

Tuwısqan qazaq xalqı ázelden-aq tilge sheshen bolıp ógana talantlı shayırlardı tárbiyalap shıgargan. Eki xalıq arasında ádebiy hám mádeniy baylanıslar erte dáwirlerden baslap-aq payda bolıp, olardıń bir-biri menen bolǵan doslıq hám tuwısqanlıq qarım-qatnasların payda etken. Usınday sebepler menen qaraqalpaq shayırlarınıń da qazaq jerlerinde bolıp tuwısqanlıq baylanıslar dúzgenligi málím. Bunday mádeniy baylanıslar qaraqalpaq hám qazaq shayırlarının aytıslarınıń payda bolıwına sebepshi boldı.

Al, qaraqalpaq shayırlarınıń bir-biri menen aytısları da óz aldına ayriqsha ózgesheliklerge iye. Bul baǵdar negizinen XIX ásirden baslanıp XX ásırdań bas gezinde ayriqsha ra-

wajlangan. Sol dáwirden miyras bolıp qalǵan Berdaq shayır-dıń Ótesh penen aytısı, Gúlmurat penen Sarıbaydıń aytısı, Ayapbergenniń Máten menen aytısı, Seyfulǵabittiń Qazi Mawlik penen aytısları buǵan aqyń misal bola aladı. Bul aytıslardıń da tematikası hár qiyli. Aytıstiń tiykari sózden jeńiw bolǵanı ushın da bunda shayırlar bir-biriniń kemshiliǵin izlep, sınap-minep, geyde zeyinge tiyetuǵın sózlerdi de qosıp jibergen. Biraq, aytıstiń sońında shayırlar dayılı-jiyenligin yamasa zamanlas dos ekenligin esapqa alıp, óz ara kelisimge kelip, biri-birinen keshirim soraǵan jerleri de ushırasadı. Misali, Berdaq penen Óteshtiń aytısı da tap sonday sıpatlamaǵa iye. Olar ózleriniń dayılı-jiyen ekenligin esapqa alıp, biri ekinshisiń kásibine min taqpaqshı bolsa, ekinshisi «Ernazarday batırdı óz qolıń menen baylap berdiń», — dep mineydi. Biraq eń izinde ekewi de mámilege keledi.

Al, Ayapbergen shayır menen Máten shayırkıń aytısı bunnan ózgeshelew usılda beriledi. Bunda da Máten shayır ataqlı shayır Ayapbergendi jeńiw ushın onıń ruwın házıl-dálkek etip qosıp shıgarǵan. Bul jaǵday kórnekli shayırǵa úlken tásır etip, onıń menen aytısqa túsedı.

Qaraqalpaq shayırları arasında bir-birine xat arqalı, xat jazıp aytısıw óneri de boldı. Misali, Seyfulǵabit Májítov «Sapura» dep atalǵan jasırın isim menen Qazi Mawlik penen xat arqalı aytısqan. Bul aytıstiń ayırım qoljazba nus-qaları da bolıp, burıngı aytıslargá qaraǵanda ádewir ózge-sheliklerge iye. Óytkeni, bul aytıslardıń ideya-tematikası, negizinen, sol dáwirdegi eldi sawatlandırıw, mádeniy ágartıw-shılıq isleri menen baylanıslı bolıp keledi. Bul eki shayır da bir-biri menen aytısıwda Shıǵıs muashshaqlarınan¹ sheberlik penen paydalangانlıǵı kórinip turadı. Álbette, bul eki shayırkıń da sawatlı hám bilimli bolǵanlıǵınan dárek beredi.

Bul dáwirde payda bolǵan aytıslardıń jáne bir túri shayır tábiyatlı jigit-qızlar aytısı bolıp esaplanadı. Bular joqarida aytıp ótilgen belgili shayirlarday xalıq arasına keńnen tanılmasa da, negizinen, olardıń da sózge sheber, talantlı adamlar

¹Muashshaq — Arab hárípleriniń tártibi menen belgili bir adamnıń yaki bolmasa zattıń atın jazıw.

bolğanlığı sezilip turadı. Bunday qız-jigitler aytıslarınıń qatarına Erimbet penen Ayxanniń, Sultamurat penen Sulıwxananniń, Rışjan menen Gulxanniń aytısların kırğızıwe boladı.

Talantlı qız-jigitler kóbirek otırıspa jiyinlarda aytısqa túskен. Bul aytıslar jazba túrde saqlap qalınbağan, lekin, solay bolsa da sol dáwirdegi awizeki ádebiyat úlgilerin jiy-nawǵa salmaqlı úles qosqan Sádirbay Máwlenov penen Shámshet Xojaniyazovlar xalıq arasınan qız-jigitler aytıslarınıń kóplegen úlgilerin jynaǵan. 1896-jılı «Erimbet penen Ayxanniń aytısı» da solardıń biri esaplanadı.

Mine, usınnan-aq qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında aytıs janrınlıń ózine tán ózgesheligi menen birge, insan tárbiyasında tutqan tálım-tárbiyalıq áhmiyeti anıq kórinip turadı. Solay etip, aytıs janrınlıń birneshe túrleri XIX ásirdiń ekinshi yarımında xalqımız arasında kóplep dóretlip, bul janr shıgarmalarınıń, tiykarınan xalıq turmısı menen tiǵız baylanışlı rawajlanǵanlıǵınan dárek beredi. Jáne de bul janr shıgarmaları óziniń ideyalıq-tematikalıq, janlıq ózgeshelikleri menen de awizeki ádebiyatımız benen jazba ádebiyatti baylanıstırıwda qúdiretli kúshke aylandı.

SHAYÍRLAR AYTÍSÍ

Qulımbet penen Kerderi Ábiwbákirdıń aytısı

Qu11mbet:

Húrmetli sálem jazaman,
Ábiwbákır mollaga.
Bir jazaǵan qúdiret,
Sıyınaman allaǵa.
Esitilgen qulaqtan,
Búlbúldıń dawısı qala ma?!

Toǵaydaǵı ǵargáǵa?!

Bárin saǵan aytpayman,
Jıynalǵan sózim toladı,
Par ógiz jekken arbaǵa,
Ayıbım bolsa ózime ayt,
Meni ayap qarǵama!
Esitemen sol jaqta,

Orınbor degen qala bar.
Berjaǵında qalaniń,
Kerderi menen toma bar,
Ol kerderi mákanı.
Sarı qobda degen sala bar.
Kerderiniń ishinde,
Ábiwbákır degen bala bar.
Biziń jaqqa xabarı,
Góruǵlı menen barabar.
Usı xatım joliqsa,
Bizge aytıp jazatuǵın,
Qanday túrli sana bar?
Bizge jazıp jiberiń,
Siziń jurttı aralar.
Oqıp etsin tamasha,
Ulı-kishik balalar.
Tabın, Izim arqalı
Berirekte tapsırdım,
Joǵaltpayın ala bar!
Jan qaltańa sala bar!
Biz de biraz elatpız,
Sóz biletuǵın dana bar.
Insha alla, ózimde,
Jón biletuǵın shama bar.
Ulıq-zatı́m qaraqalpaq,
Ózim atım — Qulımbet,
Xosh bolıńız, ágalar!

Kerderi Ábiwbákır:

Joliqtım, hey Qulımbet, xatıńızǵa,
Tanıstiq xat júzinde atıńızǵa,
Ruwıń — qaraqaplaq boladı eken,
Túsindim jáne ulıq-zatińızǵa.
Jiynalǵan sóziń tolsa par ógizge,
Jaqsań da túwesilmes otıńızǵa,
Alıstan eńbek qılıp sóz sorapsań,
Bereyin azıraq sóz haqıńızdı.
Az sózdi kóp sózge qosıp aldiń,

Joliqpay joyılmasa qapıñızda,
Kóp sálem Qulimbetke, qaraqalpaq,
Ekewmiz tuwısqanbız saltı ortaq,
Qandayın siziń jurttıń bile almayman,
Mollalar kóp keledi tili jalpaq,
Sorasam «argı túbiń kim eken?» dep,
Bilmeydi negizine bári shorqaq.
Sorayman «Qaraqalpaq kim boladı?
Qansha jurt Xorezmniń aynalası?
Ánesten argı atamız berman qaray,
Qaysı urıq boladı eken el ağası?
Arjaǵıń awǵan, tájik, şart, türkpen,
Násili qay orınnan, kim atası?
Jeti iqlım dárya bar, sháhárler bar.
Tórt bólim, qaysı boladı jer parası?
Óarrılardıń usı naql awzında bar,
Qazaqtıń qaysı boladı altı alashı?
Kerderi sorawshı Ábiwbákır,
Tanırsań kórgennen-aq sóz qarası,
Mánisin bilseń qaytar, bilmeseń qoy,
Aqillı bola qalsaq el danası.
Soraǵan úmitińe qarsı jazzdım,
Usı menen tamam boldı sóz saǵası.

Qulimbet:

Xat ettiń, Ábiwbákırjan, shıraǵım,
Tuwısqan túbimiz bir, shamshıraǵım,
Bir kún. Bes jıl boldı jazıp edim,
Xabarı bıyıl boldı hám, shıraǵım,
Sózińde ashshı da bar, dushshı da bar,
Júzińdi kórmey sırttan qushtarlandım.
Awdarıp biziń eldiń, bórkin kórgen,
Azıraq atpasań da, shanıshqladıń.
Úyinde Qulekeńdi tegin qoymay,
Birtalay el túbinen jón soradıń
Sizdi men ózim tiyip oyatqan soń,
Tapsırǵan minnetimnen arshılamан...
Boladı biziń xalıqtıń úlken bórki,

Boladı jawırınlı, tolıq kórki,
Kiyedi jaz issıda kóleńke ushın,
Qıs kúni kiymese de bardı erki.
Miǵrajda payǵambarım nuri túskен,
Mákanım ol Xorezm jerdiń berki.
Pútkil jurt qonısına ortaq emes,
Bahadır biz xalıqqız qorqaq emes,
Sóyleymiz jigirma toǵız hárip penen,
Tilimiz bek, ajarlı jalpaq emes,
Bar bolsa bizde bórik, sizde tumaq,
Jırtıqqa tesik kúlgen ántek emes,
Aynala bir aylıq yol Xorezmniń,
Ishinde bá lent ashqan qaǵazıńniń,
Qazaq penen qaraqalpaq atası bir,
Altı alash, túrkpen, qalpaq, qazaq, ózbek.
Altaw dep qırǵız estek, ayttım gózlep.
Aǵası altı alashtiń túrkpen jurtı,
Shıraǵım, qabil alsań munı sóz dep,
Atası ǵawırlarıń Qabil dedim.
Bilipti kitaplardan taptım izlep,
Kim bolsa maǵal jurtı qalmaq sonnan,
Maǵanasın ushbu sózdiń sorasań biz dep,
Bárshesin túwel aytqan shejire joq,
El ótken bizden burın dizbek-dizbek.
Awǵannıń túbi noǵay, sart, estekten,
Altı alash, túrkpen jurtı bir násipten,
Ayıpqa qáte bolsa buyırmańız,
Aǵańníń keńesi usı bu kórsetken.
Jeti ıqlım jerdiń júzi jeti bólim,
Aytayın bilgenimdi bul esaptan.
Tórt bólim: úshewi suw, birewi qurǵaq,
Qara jer suw ústinde turǵan zırlap,
Bir ıqlım Mákke menen Mádiynedur,
Mollla emes, sayaqlardan bildim tıńlap.
Ekinshi-Quddıs penen Sham boladı,
Úshinshi-Baǵdat, Feruz hám boladı,
Tórtinshi-Qırım, Rum degen sháhár,
Besinshi-Shınmashın hám Qıtay xalqı,
Adamnıń oyı jetpey tań boladı.

Altıñshı-Máskew menen Edil jurtı,
Sháhárler sonday-aq onda mol boladı.
Jetinshi-Sharjaw, Buxara, Xorezmlık,
Soraǵan jeti iqlımıń sol boladı,
Dáryası jeti iqlimniń sonnan shıgar.
Dáryaǵa, muxiyt, teńiz oram shıgar,
Bilsem xosh, bilmese de ayıp kórmе,
Aǵańız oqımaǵan, nadan shıgar,
Eger de, bile qalsam iqlım júzin,
Soraǵan juwaplarıń tamam shıgar.
Ábiwjan, xosh aman bol kórgenimshe.
Duwadan siz de bizdi taslamańız,
Shıraǵım, qımbat kóriń Kerderińshe.
Jiberdim qalashıdan qaǵaz jazıp,
Ózimniń hárne bar bilgenimshe.

Kerderi Ábiwbákır:

Quleke, bes jıl boldı xatiń keldi,
Qulımbet shayır degen atıń keldi,
Bul jaqtan «pomoshnik» biy barganda,
Maqtapsań tumaq kiygen hákimlerdi.
Ol biyler mırzalıq penen seni siylap,
Qaysısı shani menen atın berdi?
Degenge «bórkiń úlken awır kórdiń,
Bul isiń jamanlıqqa jaqın keldi.
Tumaqtı onda maqtap, onda kem dep,
Jeńiltek sizden eki aql keldi,
Mına sóz siz aytpaytın juwap edi,
Awızıńa ánlawsızda ǵapıl keldi.
«Qaraqalpaq xalıq, — depseń, — erkin ósken»,
Aytıpsań «Kókiregin miynet tesken»,
Sháhárine hám Xorezm, hám Xiywalınıń,
Miǵrajda rásiwliniń nuri túskен.
Jerinde káramatlı áwlyie kóp,
Ot jaqpay, qazanında awqat pisken,
Kóp nadan, paqırıńız qaraǵanda,
Sekilli ádeti kóp nurdan kóshken.
«Qorqpaytın qaraqalpaq batır» depseń,
Bilindi batırılığı qaysı isten?

Jerińe qazaq awıp talay bardı,
Hesh nárse kóre almadiq ǵayrat-kúshten,
Soradım Xorezmdi qansha el dep,
Aytipsań aynalasin aylıq jol dep,
Sorasam el shamasin jol etipseń,
Aytayın bul sózińdi neshik ol dep?!
«Atası altı alashtiń Ánes» depseń,
Shıǵardıń bul sózińdi suliw, jón dep.
«Ágası bárshesiniń túrkpen» dediń,
Úlkeni ózbek eken kettiń kóllep,
Dúnyanı topan suwı qaplaǵanda,
Hám Samlar keme minip shıqqan demlep.
Nuxtiń Kingán ugılı tilin almay,
«Qalaman» dep tawǵa shıǵıp ólgen meńlep.
Kóp qáwim sol Kinganniń násili eken,
Jetisseń ullı elge sonnan órlep,
Bulardan basqa hesh bir jurt qalmaǵan,
«Iymansızlar-Qabil» depseń biykar shóllep,
Qaldırıp qızıl bastı bildiń qalmaq,
Aytipsań jeti iqlimdi terisin jón dep,
Jeti iqlım sháhár, dárya men aytayın,
Quleke, zeyniń jetse, qara ańlap.
Awele, Babil menen Ǵajam sháhári,
Ekinshi — Indistanda ılgıy sańlaq.
Úshinshi — Hiyaz, Emen, Mákke boldı.
Bir sheti bu iqlimniń Kafta boldı.
Tórtinshu — Afrika hám Andalis,
O Diyar, Mısır sheti taqta boldı.
Besinshi — otız sháhár Sham menen Rum,
Sháhár az jaratılǵan munnan burın.
Altınsıń — Türk penen Sahaliba,
O házır ullı xalıq bolar dedim,
Jetinshi — Shani-Idilde o Bulǵarı,
Faqırı bunı bilmek ullı bilim,
Dúnyada teń boladı jan uyası,
Keńestiń úlgi bolar járiyası,
Ulli muxiyt penen okeani,
Íqlimniń bul birinshi dáryası,
Ekinshi — Shin dáryası joqarı aqqan.

Úshinshi — Ind dáryası shıqqan Kaftan,
Tórtinshi — Farsı dárya shıǵadı,
Xorezmlık Buxara jaqtan,
Besinshi — Xalzam bári ullı dárya,
Altınsı — Jurjan báhri, óziń oyla.
Jetinshi — Maǵriftıń dáryası,
Shıǵarsań onı izleseń otız ayda.
Úyretken saǵan molla qáte etipti,
Arası bu iqlımnıń álle qayda?!
Bul sózler maǵınalı úlken keńes,
Aytatuǵın óleń emes qız benen toyda.
Quleke, bildim siziń úlken jasiń
Berıwge eliń alıs qoydıń basın,
Ulına musılmanniń duwashımız,
Kórsetken bul da meniń iqlasım,
Bar bolsa jáne sóziń taǵı jiber,
Qızıqlı xalayıqqa keńes bolsın.

XIX ásırdań ekinshi yarımində jasaǵan Qulımbet shayır (1852 — 1912) Orenburgta jasaytuǵın belgili qazaq shayırı Ábiwbákır Kerderi menen xat arqalı aytısqan. Bul aytıs 1905-jılı Qazanda basılǵan «Ádebiyat qazaxiya» kitabında basılıp shıqqan edi. Aytısta kórsetilgenindey-aq Qulımbet shayır Ábiwbákır menen aytısıw ushın Orenburgqa xat jazadı. Ábiwbákır de óz gezeginde oğan qosıq penen juwap qaytaradı.

Aytıstiń mazmunına qaraǵanda, eki shayır da óz dáwirińıń sawatlı adamlarınıń biri bolǵan. Mısalı Qulımbet aytıs janrıń úrdıs tutıw menen birge, xalıq awızeki dóretıwshiligin jiynaw menen de shuǵıllanǵan. Al, qazaq shayırı Ábiwbákır de birneshshe kitapları shıǵıp, birneshshe aytıslarda dańq shıǵarǵan. Olar bir-biri menen jumbaqlı soraw formasında aytısadı.

Ábiwbákır Qulımbetke el-xalıq táǵdırıne baylanıslı, onıń kelip shıǵıw tariyxın, geografiyalıq ortalıǵın, basqa xalıqlar menen bolǵan social-ekonomikalıq, mádeniy baylanısların sóz etetuǵın iri sociallıq-turkıslıq, tariixiy-geografiyalıq sorawlar beredi. Bul sorawlardı beriw arqalı qaraqalpaq hám qazaq

xalıqlarınıń áyyemnen kiyatırǵan doslıq qarım-qatnasların úigit-násiyatlaǵısı keledi:

Kóp sálem Qulımbetke, qaraqalpaq,
Ekewmiz tuwısqanbız saltı ortaq.

Qulımbet te bul sorawlarǵa juwap bergende, usı doslıqqa sadıq turıp juwap beredi. Ol bul eki xalıqtıń tariyxıy táǵdirlerin bahalawǵa jeńil nárse dep qaramay, juwap bergende kóp oqıp, kóp izlenip, kitaplardı aqtarıp, sayaxatshılardıń pikirlerin tíńlaw menen birge, xalıq awızekи ángimelerine de úlken áhmiyet beredi.

Aytıs jumbaqlı formada aytılıdı. Bunda Ábiwbákır bergen sorawlardıń xalıqlar tariyxına baylanıslı ańızlardı názerde tutıp beriliwi, onı Qulımbettiń de ańız tiykarında sheship beriwi, biraq Ábiwbákirdıń názerde tutqan ańızı Qulımbettiń sheshkenindey emes, basqa bolıp shıǵıwi, bul aytistiń jumbaq tiykarındaǵı aytıs ekenligin kórsetedi. Sonday-aq, shayırlar ańızlardı mexanikalıq túrde paydalananbastan, belgili bir maqsetke, yaǵníy eki xalıqtıń doslıq-tuwısqanlıq qarım-qatnaśın dálillep kórsetiw ushın qollanadı.

Qaraqalpaq Qulımbet shayır menen qazaq aqını Ábiwbákır Kerderiniń aytısı, shayırlar aytısına kiretuǵın XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basındaǵı tek bir el arasında júrgen mádeniy xalıq mülki sıpatında óana bahalı bolıp qalmastan, eki xalıq, qazaq-qaraqalpaq xalıqları arasındaǵı uzaq waqtlardan kiyatırǵan doslıq, tatiwlıq qatnasiqlardıń barlıǵın kórsetiwshi gúwanama sıpatında da kórinedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Aytistiń mazmunında qanday máseleler sóz etiledi?
2. Aytıs qanday formaǵa qurılǵan?
3. Aytısta el-xalıq táǵdirine baylanıslı qanday máseleler sóz etiledi?
4. Aytıstaǵı qaraqalpaq, qazaq xalıqlarınıń erteden kiyatırǵan doslıq qarım-qatnaslarınıń súwretleniwine itibar beriń hám túsinigińizdi aytıń.
5. Qaraqalpaq ádebiyatında jáne qaysı shayırlardıń aytısın bilesiz? Túsiniǵińizdi aytıń.

XIX ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNAN

AYAPBERGEN MUWSAEV

(1880 — 1936)

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń baslawshılarıńıń biri, ataqlı xalıq shayırı Ayapbergen Muwsaev 1880-jılı Moynaq rayonında Sorkól awılında tuwıladı.

Ákesi «Molla» Muwsa eskishe sawatlı adam bolǵanlıqtan, Ayapbergen ákesinen, sońınan eski mektepte oqıp tálım aladı. Ol xat oqıp, sawat ashqannan soń «Gárip ashıq», «Yusup-Zliyxa», «Góruǵlı» sıyaqlı xalıq dástanları menen birge klassik ádebiyattıń úlgileri bolǵan Nawayı, Maqtımqulı, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq h.t.b. shayırlardıń shıgarmaların yadlap alıp xalıqqa qıssa joli menen jetkeriwde ayrıqsha xızmet etti. Jaslayınan kórkem sózge qumar, qatıqlaq Ayapbergen ózi de 15 — 16 jaslarından baslap-aq qosıqlar dóretip, toyłarda kelinsheklerdiń betin ashadı hám xalıq arasına «Molla», «Gárip» laqabı menen tanıla baslaydı. Ol keńes húkimetinen burıngı hám sońğı jıllarda jasaǵanlıqtan eki dáwirdiń waqıyaların da óz shıgarmalarında sheber sáwlelendiredi. Xalıq shayırı óz dáwiri menen ayaq qosıp, 1921-jıldan baslap Sorkól awılıniń xatkeri wazıypasında isleydi. 1936-jılı 3-martta 56 jasında qaytıs boladı.

Shayırdıń eń birinshi toplamı «Shıgarmalar» degen at penen 1941-jılı basılıp shıqtı. Ayapbergenniń shıgarmaların jiynawda hám baspaǵa tayarlawda N.A. Baskakov, T. Bekimbetov, X. Axmetov, T. Safiev, O. Kojurov, Q. Ayimbetov, N. Japaqov, M. Nurmuxamedov, A. Karimov, G. Esemuratov, Q. Bayniyazovlardıń miynetleri ayrıqsha. Shayır shıgarmaları ózi ólgennen soń 1956, 1960, 1980-jılları tolıqtırılıp, qaytadan basılıp shıqtı.

A. Muwsaevtiniń kóphshilik qosıqları yumor-satiralıq súwret-lewlerge oǵada bay bolıp keledi. Shayır turmista, ásirese, áti-rapında bolıp atırǵan ersi hám kúlkili hádiyelere biypárwa qaramaydı. Ol «Yaranlar», «Ótepbergen», «Íshqipaz», «Mámbetnazar», «Kemal», «Allanazarǵa» qosıqlarında sol waqtta keń hawij alǵan kóp hayal alıwshılıqtı áshkaralasa, «Qız qıdırgan jigit», «Seremuratqa», «Ótemuratqa» qosıqlarında da ayırım qayqı jigitlerdiń naqolay háreketlerin qatań sínǵa ala-dı. «Dostımnıń dilbarınan», «Sultan maqsımǵa», «Megzer» qosıqlarında bolsa ózi bilgen hám bilmegen halda qıyın jaǵdayǵa túsip qalǵan adamlarǵa násiyat beredi. Shayırdıń «Suwshı júrmeńler» degen qosıǵında Eshimbettiń úyinde suwshı bolıp islegen Saparbaydıń ayanışlı awhalı súwretlen-di.

A. Muwsaevtiniń dóretiwshiliginde hayal-qızlar teması belgili orın tutadı. Shayırdıń «Maqsımjana qız», «Shul qızdıń», «Ke-lin», «Másxan», «Biybiajargá», «Mazlım janan», «Qırmızı», «Bir gózzal» h.t. basqa da qosıqlarınıń hárbinde qaraqal-paq qızlarınıń sulıw obrazlar dýnyası payda bolǵan. Olarda qaraqalpaq hayal-qızlarınıń sırtqı gózzallığı menen qosa mi-nez-qulqı, iybe-ádebi, júris-turisi menen de ajıralıp turatuǵın sıpatlı belgileri táriyiplengen.

Ayapbergen Muwsaev kóplegen arnaw qosıqların da jazadı. Shayırdıń «Orazbay», «Sánkibayǵa», «Zakarya», «Esqaliy» qosıqlarında eli-xalqı ushın hadal xızmet etken ayırım adamlardıń azamatlıq isleri maqtanısh penen tilge alındı. Shayır «Orazbay» qosıǵında kámbağallıqtan jaqsı turmisqa erisken Orazbay degen jigittiń hadal miyneti hám adamgershilik qásiyetleri menen xalıq arasına keńnen tanılğanın bılayınsha súwretleydi:

Hárkim tuwrı júrse eldiń dawleti,
Gosh jigit basına kelgen náwbeti,
Qazaq, qaraqalpaq, ózbek milleti,
Bulardıń arına shapqan jigitseń.

Shayırdıń «Esqaliy», «Zakarya» h.t.b. qosıqlarında da eli ushın hadal xızmet etken jigitlerdiń mártilik isleri hám olardıń ayırım waqtılarda qıyın jaǵdaylarǵa dus keliwi,

lekin, usınday qıyıñshılıqlardı márqlik hám sabırlılıq penen jeňe biliwi kórkem hám isenimli jırılanadı. A. Muwsaevtin döretiwshiliginde humor-satiraliq qosıqlarǵa keň orın berilgen. Shayırdıń «Berse almańlar», «Saparbayǵa», «Máten shayır», «Bar eken», «Ayshasań», «Qız qıdırǵan jigit» hám basqa da qosıqlarında ayırım jeke adamlardıń minez-qulqı menen islegen háreketindegi unamsız illetlerdi áshkara etedi.

Usılayınsha shayırdıń qaysı qosıǵın alıp qarasaq ta, táriyip, arnaw, humorlıq hám satiraliq qosıqlarǵa oǵada bay bolıp, xalqımızdıń ótkendegi tariyxı, yaǵníy shayırdıń óz dá-wiriniń real waqiyalarına tiykarlanıp jazılǵanlıǵın kóremiz.

TÁRIP

Arjaq-berjaq bolıp eki san bolǵan,
Bólım-bólım eller qaraqalpaqta.
Ğańqıldasıp úyreк ushıp, ǵaz qonǵan,
Aydın-aydın kóller, qaraqalpaqta.

Sharwaları kóship, ataw jaylaǵan,
Biye sawıp, qatar qulın baylaǵan,
Qulan-kiyikleri sekirip oynaǵan,
Qiya-qıya shóller, qaraqalpaqta.

Begleri bar tawdan atın sekirtken,
Joldas etken belli-belli jigitten,
At shawıp, qus salıp, tazi yúgirtken,
Ullı-ullı begler, qaraqalpaqta.

Danışhan, xosh sózli, faham-idraklı,
Urısta bir ózi míńǵa derekli,
Góruǵlı haybatlı, Rústem júrekli,
Belli-belli jigit, qaraqalpaqta.

Jigitleri el gezer qıznıń qastında,
Gúlleri ashılgan báhár paslında,
Alma kózi, árebi atlar astında,
Márt góshshaq jigitler, qaraqalpaqta.

Qızları bar qıya-qıya qasları,
Iynin jabar órim-órim shashları,
Shashbawında gáwhar hasıl tasları,
Húr periyat qızlar, qaraqalpaqta.

Sahrada seyil etip jiğin baslağan,
Qarşığa, aq tuyǵın, lashın quş salǵan,
Aq-qara bas sona, súylin uslaǵan,
Quş salǵan qálpele, qaraqalpaqta.

Óárip aytar ótti neshe jáhánger,
Hárkim elin jaman demes, jaqsı der,
Mir Alisher, Jiyrenshege táqábbil,
Ataqlı shayırlar, qaraqalpaqta.

A. Muwsaevtiń qaysı dáwirde jazılǵan qosıqların alıp qaraǵaq ta yumor-satiralıq hám táriyiplew usılınan sheber paydalangánlıǵın kóremiz. «Tárip» qosıǵı shayırdań dáslepki jılları jazǵan qosıqlarınan esaplanadı. Shayır bul qosıqta óz xalqınıń ájayıp hám tákirarlanbas kelbetin, adamlarınıń jaqsı hám úlgili qásiyetlerin barınsha sheber ashı alǵan. Qosıqta shayır qaraqalpaq eliniń aydın kólleri menen óaz-úyreklerin, batır hám márt jigitleri menen sulıw hám ádep-ikramlı qızların, belli-belli shabandozları menen ataqlı shayırların maqtanısh penen tilge aladı. Olardı eldiń keleshegi, baylıǵı, kúshi, kórki dep isenedi. Márt, danışhpan, aqıllı, sheshen hám hújdanlı jigitlerdi unamsız tiplerge qarsı qoyadı. Qosıqta xalıq bahadırlarınıń, shayırlarınıń, basshilarınıń obrazlari anıq kórsetilmey, isimleri atalmay, ulıwma jobada beriledi. Shayır ulıwma qaraqalpaq xalqınıń barlıǵına tán ortaq, jaqsı qásiyetlerdi kórsetkisi keledi. Qosıqtıń hárbir qatarında shayırdaǵı milliy sezim hám tuwlǵan jerge, ana-watanǵa degen patriotizm ideyası ayqın seziledi. Shayır shıǵarmasında el-xalqınıń kewlindegi oy-pikirlerin qosıqqa salıp jırlaydı. Shayırdań ullaǵılıǵı da onıń óz poeziyası arqalı xalıq kewlindegi hádiyselerdi anıq ayta biliwinde.

Shayırdań bul qosıǵına nama jazılıp, búgingi kúni xalıq qosıǵına aylanıp ketken. Bul qosıq táriyiplew usılında jazılıp, kórkemligi jaǵınan Ájiniyaz shayırdań «Ellerim bardı» qosıǵına únles keledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta qaraqalpaq xalqınıń ózine tán milliy ózgesheligi qalayınsha táriyiplengen?
2. Shayır qaraqalpaq jeriniń tábiyatın, haywanatlar dúnyasına qanday táriyip beredi?
3. Shayır qaraqalpaq jigitleri menen qızlarına, qálpeleri menen shabondozlarına qanday baha beredi?
4. «Mir Alisher Jiyrenshege táqabbil,
Ataqlı shayırlar, qaraqalpaqta»,
— degen qatarlarǵa pikirińizdi bildiriń.
5. «Tuwılǵan jer — altın besik» degen temada gúrriń jazıń.

QAYDA?

Kewlim aytar jurt sorasam, bay bolsam,
Maǵan óytip boysınganday el qayda?
Qarun kibi jurttan ozǵan bay bolsam,
Altın, gúmis dúnya menen mal qayda?

Jurttan ozǵan shayır bolsam men ózim,
Mıń-mıńnan keltirsem hár aytqan sózim,
Sayır etsem jáhándı, dúnyanıń júzin,
Kewlim tiler baratuǵın hal qayda?

Qustay qanat qaǵıp, aspanǵa ushsam,
Jer júzine túsip, gózzallar qushsam,
Kese alısıp, shay ornına pal ishsem,
Suw tabılmış, endi bizge pal qayda?

Ólmes ómir berip, súrsem dáwrındı,
Kewilde hesh qalmay zárre ármanı,
Qırmızı ton kiyip, súrsem jorganı,
Aqır bir kún shıqpaytuǵın jan qayda?

Qayǵılı qápeste kúnim keshken soń,
Qazan urıp, gúlim solıp óshken soń,
Saqalıń ağarıp, tisiń túskен soń,
Taza nawjawanday qáddı dal qayda?

Doslarıń kóp bolar dáwletiń assa,
Jamanıń jasırıp, jaqsıńdı jaysa,

Bir kúni dákletiń basıńnan taysa,
Qol ushın bergendey janajan qayda?

Jaman shuldur jolın tawıp júrmese,
Miyman kútip, kisige nan bermese,
Sóz sóylese, sózdiń parqın bilmese,
Bunday jaman nadanlarǵa san dayda?

Jigit at kótermes miyman siylamay,
Sóz sóyleme istiń parqın oylamay,
Mańlaydan ter tócip janiń qıynamay,
Miynet shekpey tabılǵanday nan qayda?

Shayırkıń «Qayda» qosığı jámiyetlik ótkir konfliktke, yaǵ-nıy shayırkıń ármanları menen ol jasap turǵan jámiyetlik dúzim arasındań sáykes kelmetyuguń keskin qaramaqarsılıqqa qurıladı. Shayır bul qosığında kóplegen jaqsı nárselerdi árman etedi. Biraq bul ańsatlıq penen bolmaytuǵınlıǵıń, onıń túp-tiykari miynette ekenligin tereń túsinedi. Shayır kóp nárselerdi árman etedi, soraw taşlaydı hám hár-qanday qosıqtı oqıǵan adamdı oylanıwǵa, pikir júritiwge iy-termeleydi.

Qosıqta baxıt, dáklet qolińda turǵanda hámme adam se-niń menen dos bolǵısı keletuǵınlıǵıń, olar haqıqıy dos bol-mastan ózleriniń mápi ushın waqıtsha dos bolatuǵınlıǵıń sínǵa alıp, usunday adamgershilikke jat qásiyetlerdi áshkar-alayıdı. Shayır eń jaqsı niyetlerdiń iske asıwı aqıl hám dana-lıqta, awızbirshilikte, óz ara sıylasıqta, hadal miynette dep biledi. Qosıqta ushqır qıyal hám ármanlar húkimlik süredi. Bunda keleshek ómirdi talqılaw, boljaw hám adamlar menen pikirlesiw bar.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta shayırkıń qanday ármanları bayanlanǵan?
2. Shayır ármanları adamzat ómirinde iske asıwı mýmkin be, sizlerdiń túsiniǵiňiz?
3. Qosıqtıń ayırim shuwmaqlarındań doslıq, jaqsılıq, ádalatlılıq, baylıq, miynet, tabis haqqında qanday jaqsı pikirleri sáwlelen-gen?
4. Qosıqtıń mazmunıń juwmaq shıgarıp, jaman illetlerden qalay awlaq bolıw kerekligin aytıń.

NÁJIM DÁWQARAEV

(1905 — 1953)

Qaraqalpaq kórkem ádebiyatınıń hám filologiya iliminiń rawajlanıwında jazıwshı, dramaturg hám ilimpaz Nájim Dáwqaraevtiń ornı girewli.

N. Dáwqaraev 1905-jılı Qońırat qalasındaǵı bardamlı shańaraqta tuwiladı. Ol dáslep eski mektepte, sońınan jańa mektepte bilim aladı. 1920-jillardıń ortalarında bilimge quştar, ziyrek jaslardı oqıwǵa jiberiw baslanadı. Usı jaslardıń biri bolǵan N. Dáwqaraev 1924 — 1925-jilları Orenburg qalasında Qazaq xalıq bilimlendiriw institutınıń tayarılıq kursında oqıydı. 1926-jılı Alma-Atadaǵı Qazaqstan Joqarı pedagogikalıq institutına oqıwǵa kiredi. Ol bul jerde oqıwın pitkergennen soń, 1930 — 1932-jilları Qostanay pedagogikalıq texnikumında muǵallim bolıp isleydi. N. Dáwqaraev 1934-jılı Tórtkúldeli muǵallimler institutunda dáslep oqıtılwshı, sońınan kafedra başlığı bolıp islese, 1936 — 1942-jilları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń juwaplı xatkeri, 1942 — 1944-jilları Qaraqalpaqstan Ministrler Keńesińiń Kórkem óner isleri boyınsha bólim başlığı, 1946 — 1948-jilları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń başlığı, 1948 — 1953-jilları Özbekstan Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstandaǵı ekonomika hám mádeniyat institutınıń direktori waziypasın atqaradı.

N. Dáwqaraev 1934-jıldan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası. Bolajaq talant iyesiniń dáslepki «Kóp kúnlerdiń birinde» gürrińi 1929-jılı «Jańa mektep» jurnalında basilǵan bolsa, dáslepki ilimiý maqalaları 30-jillardıń ortalarında jazıladı.

Jazıwshı «Miynet Qızıl bayraq», «Húrmet belgisi» ordenleri menen siyliqlandı hám «Özbekstanǵa miyneti sińgen muǵallim» húrmetli ataǵına iye boldı.

N. Dáwqaraev 1953-jılı talantınıń áyne gúllengen waqtında 48 jasında mezgilsiz qaytıs boladı.

N. Dáwqaraev 30-jilları «Keshegi bir kúnlerde», «Kim bilmeydi Ayshani», «Ótkellerden ótkende», «Jańa kanal» qosıqların jazadı. Avtor bul qosıqlarınıń ideya-tematikası arqalı «keshe kim edik, búgin kim boldıq» degen sorawlarǵa juwap tapqanday boladı. «Keshegi bir kúnlerde» qosığında xalqımızdıń keshegi hám búgingi turmısın janlı detallar menen salıstırıp súwretlegen bolsa, «Kim bilmeydi Ayshani» qosığında jetim qız Ayshaniń keshegi ayanıshlı turmısı menen búgingi baxıtlı ómirin salıstırmalı ráwıshte súwretlew arqalı Aysha siyaqlı san mıńlaǵan qaraqalpaq qızlarınıń jańa mektep internatta bilim alıp, óner úyrengelenligin hám elimizdiń aldıńgı qatardaǵı adamları bolıp jetiskenligin tolıp-tasıp, jırlayıdı.

N. Dáwqaraevtiń «Kóp kúnlerdiń birinde», «Internatta», «Toyǵa barǵanda», «Biybixan», «Baǵman», «Baxıtlı miynet», «Batırılıq», «Umtılmaytuǵın miynetler» dep atalǵan birqansha ocherkleri menen gúrrińlerinde 30 — 40-jillardaǵı xalqımızdıń turmısında júz berip atırǵan jańalıqlar menen birge miynet adamlarınıń is-háreketleri sheberlik penen sáwlelengen.

20 — 30-jilları qaraqalpaq awızekı ádebiyatı menen klassikalıq ádebiyatınıń úlgilerin jiynaw hám sistemalastırıw dáwiri bolǵan bolsa, mine usı 30-jillardıń aqırınan baslap-aq N. Dáwqaraev jańa jiynalıp, ele bir izbe-izlikke túspegen xalqımızdıń bay ádebiyatın izertlewge qunt penen kirisedi. Bul álbette ańsat emes edi, oǵan tazadan jol salıw kerek boldı. Onıń ústine bul jilları «ideyalıq qáte» ketip qalama degen de qorqınısh joq emes edi. Lekin, jaǵday usınday boliwına qaramastan N. Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń tariyxın úyreniwge batıl qádem taslaydı. 1935-jılı «Biziń ádebiyatımız hám tilimiz ósip kiyatır», 1934-jılı «Qaraqalpaq poeziyası haqqında», 1939-jılı «Ayapbergen», 1940-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı», 1944-jılı «Ádebiyatımızdı taǵı da kótereyik», 1946-jılı «Patriot shayır», 1937-jılı «Ádebiyat xrestomatiyası», 1944-jılı eki bólimli «Ádebiyat xrestomatiyası» (Mektepler ushın oqıw kitabı), 1950-jılı «Berdaq shayır», dúnyadan ótkennen soń birneshe ret, 1968-jılı «Shıǵarmalarınıń tolıq jiynaǵı», 1970, 1977, 1979-jilları «Shıǵarmalarınıń tolıq jiynaǵı» (1, 2, 3-tomları) maqalaları hám kitaplari basılıp shıqtı. Ol 1946-jılı «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen izertlew jumısı ushın filologiya ilimleriniń

kandidatı dárejesin alǵan bolsa, 1951-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen miyneti ushın filologiya ilimleriniń doktorı dárejesin alıwǵa miyasar boldı.

N. Dáwqaraev poeziya, proza, dramaturgiya hám ádebiyat-taniw tarawı menen birge awdarma jumısların da alıp bardı. A.P. Gaydardıń «Mektep» povestinen úzindi, V.M. Garshinniń «Signal», A.P. Shexovtıń «Vanka» gúrriňin, A.S. Pushkinniń «Kapitan qızı» povestinen úzindi, «Qıskı jol», «Tutqın», «Gúl» qosıqların, I.S. Krilovtıń «Gargá menen túlki» tımsalın qaraqalpaq tiline awdardı.

ALPAMÍS

(4 aktli, 8 kartinalı muzıkalı dramadan úzindi)

Ádebiy variantı

PERDE

AKT

2-kartina

Jarıq aydın tún. Alıstan munarlanıp taw kórinedi. Bir jaqta jaltırıp ağıp atırǵan dárya. Perde ashılganda bir qız, bir jigit átkónshek tewip atır. Birneshe qızlar shıngobız shertip otır. Qızlar bir jaq, jigitler bir jaq, ay qulash oy-naydı. Kóphsilik xorǵa qosıladı.

Jay qulashti, shıqsın pátiń aspanǵa,
Kewil yoship qıyal alıp qashqanda.
Búk dizeńdi irkilmesten iyiliп,
Kewil párwaz eter báлent shıqqanda.

Jigitler: — Ay qulash, ay qulash,
Ayǵa qaray qushaq ash.

Qızlar: — Aydan basqa ne kerek;
Jigitler: — Aydan artıq qız kerek.

Átkónshekti tepsem pátlı terbenip,
Jelbireydi samal menen kóylegim,

Tazarıp qayğıdan kewlim yosh urıp,
Párwaz eter yar jolında júregim.

Jigitler: — Ay qulash, ay qulash,
Ayǵa qaray qushaq ash.

Qızlar: — Aydan basqa ne kerek;
Jigitler: — Aydan artıq qız kerek.

Kórinis

(*Qojalaq Qansulıwdıń qasına kelip iyilip sóyleydi*)

- Qojalaq: — Haw, adam beken desem, qızlar eken-ǵoy...
Qız: — Qız adamnıń qorı ma!
Kózge ilmes tarı ma?
- Qojalaq: — Hár tawdıń jirası bar?
Hár sózdiń mánisi bar.
- Qansulıw: — Mániniń mánisi bar.
Biymániniń ne mánisi bar.
Jortaq at japqa jígilsa,
Onıń ne mánisi bar. (*kúlki*)
- Qız: — Amanbasań, Qojalaq. (*kúlki*)
Qojalaq: — Tentektiń aqlı tústen keyin (*kúlki*)
Ayjan: — Jerine qaray jílanı,
Tawına qaray qulani. (*kúlki*)
- Qojalaq: — Ğargá ǵańqıldap ǵaz bolmas
Kempir sıńsıp qız bolmas (*kúlki*)
Ayjan: — Sáwir bolmay táwır bolmas
Siyır bolmay sawın bolmas (*kúlki*)
- Qansulıw: — Tamshı jawıp jawın bolmas,
Iyttúynekten qawın bolmas (*kúlki*)
Qojalaq: — Baspalatıp jiberdińler ǵoy,
Shóńgerilip ketpesin.
- Ayjan: — Qarın bawińdi qattıraq bayla (*kúlki*)
Qız: — Jańılmış jaq bolmas,
Súrinbes tuyaq bolmas.
- Qojalaq: — Adasqannıń ayıbi joq,
Qaytip úyirin tapqan soń.
Ornı pitpes jaraniń,
Uwlı jílan shaqqan soń.

- Ayjan: — Sóylemeseń netedi,
Sóyleseń qádiriń ketedi. (*kúlki*)
- Qojalaq: — Qádirli jigit otırmas,
Qádırsız jerden ketedi.
- Qansulıw: — Kelemen deseń ılashıq,
Ketemen deseń jol ashıq. (*kúlki*)
- Qojalaq: — Ketsem de munnan Qansulıw,
Aynalıp taǵı kelermen.
Birew túwe ekew ústine,
Alıp toqal etermen.
- Qansulıw: — Jiydeli Baysınnıń sultani
Baybóriniń qızıman.
Alpamıstay ağam bar,
Saǵan toqal bolmayman.
- Bir jigit: — Teń-teńi menen
Tezek qabı menen
Aspandaǵı ayǵa qol sozǵansha
Óz teńińdi tapsańa (*kúlki*)
(*barlıǵı burılıp qosıq aytadı*)
Kel, Baysınnıń ádiwlı ulı Alpamıs,
Kelgenińdi hámme qarsı alamız.
Aytqanıńdi aynıtpastan orınlap,
Seniń menen bárha birge bolamız.

Kórinis

(*jigitleri menen Alpamıs kiredi*).

- Saw turǵanda bul sıyaqlı erimiz,
Bárha abad ullı Baysın elimiz.
Keliń doslar, erkin oynap kúleyik,
Baǵı-bostan bolsın paytax jerimiz.
— Jiydeli Baysındı jaylaǵan ermen,
Dushpannan qoriqpayman ketse de gellem,
Qoldawlı, qońırat, qıtay, qıpshaqtı,
Birkitirip eldi abad etemen.
Ruwlar biriksin tatıw qılaman,
Jeńilmes-jeńimpaz sultan bolaman.
Toy-tamasha qılıp seyil berińler,
Ölgenimshe usı jolda turaman.
- Barlıǵı: — Durıs-durıs, sultanım.

Qaytadan oyın baslanadı, Alpamıs ta oyingga aralasadı.
Oyın qızğan waqitta daladan bir jigit Gúlparshınnıń orama-
lin ákelip beredi!

Alpamıs: — Bul ne?

Jigit: — Oramal.

Alpamıs: — Tanıymań, bul Gúlparshınnıń oramalı góy.
Ne boldı?

Jigit: — Baysarı pútkil jalayıŕ, müytendi zorlıq penen
Tayshaxannıń eline aydap alıp ketti.

Alpamıs: — Qashan ketti?

Jigit: — Búgin úsh kún boldı. Awıldıń adamları
kóshpeymiz dep edi, Baysarı qırıp-joyıp aqıret
berdi. Aydap alıp ketti.

Alpamıs: — Ur dabıldı (dalada gernay-sırnay dabıl qağı-
ladı).

Qojalaq: — (*óz adamlarına*) Jaw ketken sóń qılıshińdi
tasqa shap, (daladan qarıw-jaraqlı adamlar
kiredi).

Alpamıs: — El arası búlinbesin dep jür edim, Baysarı
degenine jetken eken. Asıqpasin, kórsetemen
qúdiretimdi. Jigitler aǵayın-tuwǵandı jat elge
aydatıp jiberip otira beremiz be? (Qojalaq óz
adamları menen sóylesip turadı).

Bir jigit: — Atlanamız!

2 adam: — Aǵayındı jiberedi degen ne?

3 adam: — Atlanamız.

Qojalaq: — Jalǵız qızdırın keyninen shabıwıllay berip
ne bar, ketken el ketip otırsın, barmaymız.
(Qojalaq jaqlılar).

— Barmaymız.

— Kete bersin.

— Barmaymız.

— Jar basına úy tikpe,

Jar qulasa úy keter.

Ala bolsa aǵayın,

Qoradaǵı mal keter.

Ańlıǵan dushpan kóbeyip,

Jaw qolında bas keter.

Ne sóylep otırǵanıń? (*Qojalaqqa umtiladi*).

- Jigitler: — Jamanlıqqa kelgende, Qojalaqtıń qojańlaytuǵıń ádeti.
- Alpamıs: — Attıń sırı iyesine málim,
Seniń sırıńdı álleqashan-aq bilgenmen.
- Jigitler: — Jerdiń sáni suwi,
Erdiń sáni eli,
Suwsız jerdiń keregi ne,
Elsiz erdiń keregi ne?

Jalayır müyten, qoldawlını, qońırattı Baysarınıń aydawına jiberip qarap otıra almamız.

Kórinis

(*Baybóri kiredi*)

- Baybóri: — Haw, janım, bul ne dawrıǵıp atırǵanlarıń?
Ne bolıp qaldı?
- Jamal: — Búgin úsh kún Baysarılar kóshipti,
Tayshıxanniń elatına ketipti.
Baysarınıń qısıwmeti ótken soń,
Qalıń qońırat bul Baysınnan kóshipti.
- Alpamıs: — Aq sawitti bir ilgekten sótemen,
Ketken eldiń keyninen jetemen.
Batırılıqtı tar tabanda kórsetip,
Ketken eldi qaytip alıp kelemen.
— Qartayǵanda hár qıyalǵa dónenem,
Aldı menen tamashańdı kóremen.
Ketpe balam, kóshken eldi quwalap,
Bir arıwdı saylap alıp beremen.
- Alpamıs: — Bayshubardıń quyriq jalın óremen,
Báhár bolsa tawdan gúller teremen.
Tezirek, ata, ruqsatıńdı bere ber,
Ketken eldi qaytip alıp kelemen.
- Baybóri: — Minseń bedew qıya shólde jelerseń,
Bunnan ketip ne sawdaǵa túserseń.
Anıq bunnan keter bolsań jalǵızım,
Neshe ayda, neshe künde kelerseń?
- Alpamıs: — Bunnan ketip ara shólden ótermen,
Kóshken eldiń keyninen jetermen,

Kóp irikpesten pátiyańdı ber, ata,
Altı ayda kelindi alıp kelermen.
— Bellerime altın qamar buwğanım,
Qartayǵanda neden boldı gúnayım.
Keter bolsań uzaq jolǵa atlanıp,
Aman barıp, saw kelgeyseń, palwanım.
Atıńa taqqanıń tilla sádepti,
Xızmetińe tández janım kabaptı.
Aman barıp, saw kelgeyseń perzentim,
Atań saǵan berdi búgin juwaptı.

Baybóri: — Jigitler!

El namısı, er namısı,
El ushın, namıs ushın,
Kóshken eldiń keyninen atlanamız!
Qiyın-qıstaw kún bolıp,
Qanjiǵadan qan aqsa, jat elde,
Tariǵatuǵın kún bolsa,
Tabansızlıq isleytuǵın bolsańız,
Maǵan ermeńler.

Jamal: — Janımızda, tánimizde,
Seniń menen birge batırıım,
Sen ólgen jerde ólemiz,
Solay emes pe jigitler.

Jigitler:
— Solay!
— Solay!

Alpamıś:
Qojalaq:
Alpamıś:

— Qojalaq, sen de solay ma?
— Hawa batır, men de solay.
— Aqılsız doston,
Aqıllı dushpan artıq.

Barmay-aq qoysań da bolar edi. (*oylanıp*) Kel endi júre ber.

— (óz adamlarına) Alda talay ótkel bar, Kórermen seniń kúshińdi. Qalmaqtıń elinen Baysıńǵa kelmestey etermen ele.

Alpamıś:
— Bayshubarǵa minemen,
Quyırıq jalın óremen.
Belime qamar buwaman,
Námert bolsam anadan,
U1 bolıp nege tuwaman?

Ketken eldiń keyninen,
Ólgenimshe quwaman,
Ketken eldi qaytarıp,
Aǵayindi jarastırıp,
Jiydeli baysın jerinde.
Sultanlıq ózim quraman.
Gúlparshındı ákelip
Úlken toy, tamasha qılaman.

PERDE

III AKT

1-kartina

Aq bułaqtıń boyı. Tawdıń etegi. Tawdan tómen qarap bulaq aǵıp atır. Bułaqtı jaǵalay qonǵan qalıń awıl. Saxna ashılganda eki úydiń ishki kórinisi. Birewinde Tayshaxannan kelgen jawshılar. Baysarı awılıniń kátqudaları. Tamaqtı jep bolıp, qudalıq sóylesip atırǵan waqtı. Ekinshi úyde Altıshash jip keleplep otır. Awıldıń sırtındaǵı bułaqtan tómen qarap, Gúlparshın birneshe qızlar menen qosıq aytıp tómen túsip kiyatır.

Barshın: — Atam erip dushpanlardıń sózine,
Jasımnan daǵ tústi qızıl júzime.
Árman menen kisi elinde zarlanıp,
Óler boldım yarım seni kórgenshe.
Qara shashım álwan-álwan tarayman,
Nalıs etip men kimlerge jilayman,
Ele turman saǵan bergen wádemede
Kisi elinde jollarıńa qarayman.

Sapar: — Ádiwli qonaqlar, jón soraspaqtıń ayıbı joq.
Kelgen jumıslarıńızdıń ózin aytıp otırıń.

Baysarı: — Hawa, jón sorasıp otırǵan jón.

Kókamancı: — Ha, Baysarı, Baysarı
Qulaq sal meniń sózime
Xan jiberdi bizlerdi,
Qolıńda tilla sazındı,

At kótermes nazińdi,
Xan ayttırdı Baysarı,
Gúlparshın atlı qızıńdi,
Jawlastırmaq jawshıdan
Ellestirmek elshiden,
Elshilikke kelgenmen.
Sizler sawıt men usta
Seplemege kelgenmen.
Qolińda tilla sazińdi,
At kótermes nazińdi,
Xan ayttırdı Baysarı,
Gúlparshın atlı qızıńdi.
Xanǵa berseń qızıńdi,
Xan atası bolasanı,
Altın taqqa mineseń.

- Sapar: — Baysarı inim, bul bir maql is kórinedi...
Baysarı: — Qaydan bileyin, ózlerińiz sóylesip kóre bersiz daǵı. Basi baylı nashar edi. Onıń ústine, Qarajannıń tawda júrgeni anaw. Olardı da eske alıw kerek.
- Kókaman: — Xan menen qara talasa ala ma? Qayaqtaǵı qashıp júrgen qaraqshını araǵa ákep salǵanıń ne qılǵanıń? Ashıwlansa xan xanlıǵın islemez me?
- Baysarı: — Sirádagısın aytıp atırmán-aw.
Sapar: — Wa, quda, basqa sózdi ne qılasız, xannıń beretuǵın qalıń malı qansha?
- Kókaman: — Qansha dep, xannan mal tabılmaz deyseń be? Qız sizlerdiki, soray berińler.
- Sapar: — Seksen tuwar, qos jorǵa.
Kókaman: — Xannıń malı tawsılar deyseń be? Maql. Pátiya bolsın.
- Sapar: — Quriǵa pátiya júreme, maysók ákel, maysók.
Barshın: — Kishe, kelgen-ketkenlerden hesh xabar bolmay ketti-aw.
- Kelinshek: — A a biykeshjan-ay, xabar-atar esitetügen jerge kelip otırmız ba?
- Barshın: — Qáyteyin, dártım ishime sıymağan soń sorap turman-aw. Mına qalmaqlar ne jaqsılıqqá kelip otırǵandı deyseń.

- Kelinshek: — Kóz kórmes, qulaq esitpes túpkirge keldik góy.
- Baysari: — Nashar bala erjetken, onıń ústine Barshın tik minez, maǵan azıraq mawlet beriń.
- Kókamancı: — Baysarı quda, endi oylanıwdıń hájeti joq, xan-xanlıǵıń isleydi, mawletti kópke bere almaymız, bir juwabın alıp ketiwimiz kerek.
- Baysari: — Men úyge kirip shıgayıń.
- Kókamancı: — Onda eglenbe, tez shıq. (Baysarı úyge kirip, qızına ayta almay tómen qarap).
- Baysari: — Haw qızım... Barshın... Altınshash...
- Barshın: — Ashılǵan baǵımnıń gúli soldı ma,
Ájel jetpey paymanamız toldı ma
Nege munsha oylanasań, jan ata,
Aq ordańa nashar tulǵa boldı ma?
Shashkenemdi árman menen tarayman,
Muńlı nashar ne müşhkilge jarayman.
Sóyleseń-ó ishim janıp baratır,
Ata-janım, nege jerge qaraysań.
- Baysari: — Ziya zulpıń besten tallap óreseń,
Qız da bolsań aq ordaga tóreseń,
Tayshıxannan jawshi keldi perzentim,
Kel esikke, qanday juwap bereseń?
- Altıñshash: — Sáhár waqta sarı atıńdı aydadıń,
Jetemen dep tánde jandi qıynadıń,
On mıń úydi Baysın elden ayırip,
Qalmaqlarda qansha dўnya jiynadıń?
- Barshın: — Minip bedew qıya shólde jelmey me,
Yarınan ayrılgan palwan ólmey me,
Óziń qálep berdiń qońırat sultanǵa
Aman bolsa tezden izlep kelmey me?
At kekilin besten tallap óreseń,
Ígbalıńdı talayıńnan kóreseń.
Erteńgi kún mal bergeni kelgende,
Janım ata ne dep juwap bereseń?
Ziya zulpım besten tallap óreyin,
Ígbalımdı talayımnan kóreyin,
Ashpa awzıńdı eki birdey ata-ene,
Jawshılarǵa ózim juwap bereyin.

- Baysarı: — Balam...qızım... qattı sóz aytpay-aq qoy.
Xanǵa maqlu deygór.
- Altınsash: — Aljiǵan...
- Barshın: — Aqılsız áke, ol ne degeniń! Xanǵa tiysem
de el búlinedi. Batırǵa tiysem de el búlinedi.
Meni otqa salǵanıń menen turmay, eldi de
otqa salmaqshımısań? (*Baysarı ekinshi úyge
baradı. Barshın kiyine baslaydı*)
- Sapar: — Qáne, Baysarı inim, maysók te tayın bol-
dı.
- Baysarı: — Barshınjanniń ózi kiyatır.
- Barshın: — Xannan kelgen xan aǵa.
Biyden kelgen biy aǵa,
Úlkenińiz qaynaǵa.
Kishkeneńiz mirzaǵa,
Ortanshıńız qurdasım,
Qabil bolǵay kóz jasım,
Baysınnan kóship kelgende,
Nan tappay bizler kelippek,
Mal jaymaǵa qaynaǵa,
Kól tappay bizler kelippek,
Telegen arba júrmestey,
Teńselmemedi jerińiz,
Gárip-qáser júrmestey,
Tergewlimedi elińiz.
Qanǵa tiysem qaynaǵa,
Batırdıń keler kewline,
Batırǵa tiysem, qaynaǵa,
Xanniń keler kewline.
Jurtıń eki bóliner,
El arası búliner,
Bul búliktiń kesiri,
Biziń elge bir tiyer,
Xanıńnan da támem bar,
Batırdan da támem bar,
Tayshaxanǵa aytıp bar,
Dárbert joldıń awzına,
Sarkabın báleńt úydırsın,
Uzaǵına xat jollap,

Jaqıñına at jollap,
Eli-jurtın jiydırsın,
Qırq kúnshilik jollarǵa,
At jibersin bayraqqa,
Sorlı bolǵan basımdı
At bayraqqa tigemen.
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi batır demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Kimińdi bala demeymen,
Qalis bolsın, qaynaǵa,
Atı ozǵanga tiyemen. (*iyilip shıgıp ketedi*)

Kókamán:

— Durıs aytılǵan sóz. Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı, degen xanǵa aytıp barayıq. Xan da maqlı der.

Barlıǵı:

— Durıs sóz, solay bolsın.

Kókamán:

— Onda qudalar, bizler atlanayıq.

Baysarı:

— Ha balalar, qonaqlardıń atın sheshiń (*Barlıǵı shıgacı. Saxna az ǵana bos. Baysarı menen Altıňshash sóylesip kiredi*).

Baysarı:

— Xanniń atı kelmegende kimniń atı keler deyseń.

Altıňshash: — Xaniń da qurısın, atı da qurısın basımdı aylandırmá. (*beldewdegi súzbeni bilǵaydı*).

Baysarı:

— Hay, aqılsız, xanniń atası boldıń ne, xan boldıń ne, báribir emes pe?

Altıňshash: — Sen aqılsızǵa xanlıq túsip qalıptı. (*Ekewi de shıgıp ketedi. Barshın qızlar menen qosıq aytıp bulaqtıń basına baradı*).

Barshın:

— Árman menen bir-birewdi kóre almay, Azǵana kún dáwran súrip jüre almay, Torga túskən qarşılıǵaday tawlanıp, Men jılayman saǵan jaqın bara almay. Qamıstiń basların qálem degeyseń, Barsań Alpamısqa sálem degeyseń, Aq suńqarıń qara qusqa jem bolıp, At bayraqqa basın tiki degeyseń.

- 1 - Qız: — Barshın, anaw atlını qara.
 2 - Qız: — Jolsız qula düzde neğip kiyatırǵan atlı ózi?
Barshın: — Óybey, minaw Alpamıştıń shubarı góy.
 1 - Qız: — Alpamış kiyatırǵan shıǵar.
Barshın: — Ústindegi basqa adam góy. Sorım qaydan qaynap qalıp edi.
 2 - Qız: — Anaw, kóz ushında taǵı bir atlı kiyatır.
Barshın: — Jılay-jılay eki kózım góŕ bolıp,
 Artım japqan qara shashım jún bolıp,
 Yarım mingen shubar atı kórindi,
 Boz ordada qaldımbeken tul bolıp.
 At bolıptı miyan kóldıń taylorı,
 Qoyın satıp qozi qılar bayları,
 Arjaǵı Türkstan, berjaǵı Qoqan,
 Háziretimniń qádem urgın jayları.
 Moyınıńda sulıw qara jalın bar,
 Bul bálege qaydan boldım giriptar,
 Kórineseń Qarajanniń astında,
 Tiliń bolsa sóyleseń-Bayshubar,
 Súrindiń be báleńt tawdıń tasına.
 Ráhim etkil meniń kózde jasıma,
 Ústińdegi arzıwlımdı Bayshubar,
 Taslap keldiń qaysı tawdıń tasına.
 — Tarqar endi seniń muńlı ármaniń,
 Jáne aylanıp keldi seniń dáwranıń,
 Súyinshi ber tezirek maǵan Barshınjan,
 Qońırat elden izlep keldi palwanıń.
 At shapqanda jete almadım jol alıs,
 Báhár bolsa tawǵa shıǵar ma qamıs.
 Súyinshi ber tezirek maǵan Barshınjan,
 Izlep keldi Qońıratıń begi Alpamış.

Kórinis

(Alpamış kiredi)

- Barshın:** — Ashıǵım atqa minipseń,
 Meni izlep kelipseń,
 Jipek shapanlar kiyipseń,

Kóriseyik qolıńdı ber,
Kóriseyik qolıńdı ber.
Arqa bette dizbekli taw,
Tabıldı maǵan qarsı jaw,
Elge kelipseń aman-saw,
Kóriseyik qolıńdı ber,
Kóriseyik qolıńdı ber.

A l p a m i s : — Ayrılǵalı neshshe aylar,
Iyesiz turdi aq saraylar,
Qutlı bolsın jańa jaylar,
Kóriseyik qolıńdı ber,
Kóriseyik qolıńdı ber.

Barlıǵı : — Ótken kúnler bılay tursın,
Dushpanlardıń júzi solsın,
At tonıńız qutlı bolsın.
Kóriseyik qolıńdı ber,
Kóriseyik qolıńdı ber. (*Kórisedi. Baysarı awı-*
luniń adamları shuwlap, juwırısıp keledi. Barlıǵı
awılǵa qarap ketedi).

PERDE

III AKT

2-kartina

Dárbeit tawdıń etegi. Bayraqtan at keletuǵın jer. Altın-qabaq quriwlı tur. Qara qurımday adam. Daladan gernay, sırnay menen adamlar kóshkini kóterip keledi. Basında qos jiǵa, Tayshıxan shıǵadı.

Kókam an : — Taqsır, búgin toydıń aqırǵı kúni. Atlar bayraqtan keledi (*xan qolın kóteredi*).

Seyis : — Qullıq, taqsır

X an : — Seyis, qaysı at ozıp keliwi múmkin?

Seyis : — Taqsır, Baysınnıń Bayshubarınan qáwpim bar.

X an : — Ne ilaj.

- Kókaman: — Taqsır, at qashatuǵın tas qudíqtıń basında Bayshubardıń tuyağına gúl miyıq qaǵıp, Qarajandı qudíqqa taslawǵa adam jiberildi.
- Xan: — Qarajan... Qarajan! (*Pauza*) Bayshubar ozıp kele qoyǵan kúnde?
- Kókaman: — Alpamıstı sarayǵa qonaqqa shaqıramız.
- Xan: — Qojalaq penen sóylestiń be?
- Kókaman: — Qojalaq wádesin orınlayıdı.
- Xan: — Jaraydı...
- Kókaman: — Taqsır, házir altın qabaq atıwdı baslaymız. (*Alpamıs óz jigitleri, Baysarı awılıniń adamları menen kelip ottradı*) Jarshi, há Jarshi! (jarshi keledi). Házir altın qabaq atıw baslanadı. Mergenler bolsa shıqsın.
- Jarshi: — Házir altın qabaq atıw baslanadı. Mergen bolsań shıǵa bereseń! (*Dalaǵa shıǵıp ta baqıradi*) Bir topar qızlar menen Arzayım kelip turadı. Mergenler shıǵıp altın qabaqtı ata baslaydı. Gezek Alpamıstiki. (*Muzıka, Alpamıs oqjay menen qoñırawdı atıp túsiredi. Xanǵa iyiliп tájım beredi. Adamlar taňlanıp*).
- 1 - Adam: — Mergenligińe bolayın.
- 2 - Adam: — Sımbatı da kelgen eken.
- 3 - Adam: — Batır dep usını aytса bolar. (*Daladan*)
- At kiyatır!
- At kiyatır!
- At kiyatır! Hámme dalaǵa qaraydı. (*Bir topar qız benen Barshın shıǵadı*).
- Barshın: — On segizde meniń baqtıım ashılgay, Duz nesiybem Baysın elge shashılgay, Toqsan attan ozıp kelseń Bayshubar, Tórt ayaǵıń aq siyneme basılǵay.
- 1 - Adam: — At kiyatır!
- 2 - Adam: — At kiyatır!
- 3 - Adam: — Xanniń atı kiyatır!
- 4 - Adam: — At kóteriwge shıǵıń!
- Kóphıilik: — (*Xanǵa*) atıńız kiyatır, taqsır kóz aydın!

Barshın: — (*dalaǵa qarap*)
At shabilǵan báalent tawdıń bawrında,
Jallad keler jan almaqtıń qastında.
At keldi dep shuwlamańlar qalmaqlar,
Qarsı shıqpań, Bayshubardıń aldına.
Bunı shapqan márttiń tarqar qumarı,
Jaltırap kórindi tilla tumarı.
At keldi dep lalawlaspań qalmaqlar,
Bul kiyatqan Alpamıstıń shubarı.

(*Alpamis Barshın taman umtiladi. Daladan qiyqıw esitiledi. Barshın aldıraq shıǵıp.*)

Bağdıń gúli solsın dep,
At jibergen qalmaqlar.
Namıs penen ólsin dep,
Kóz aydın aytpaǵa kelip tur.
Bayraqqa qoyǵan shorıńız,
At keldi tórem kóz aydın,
At keldi tórem kóz aydın.
Ashıldı baǵda gúlińiz,
Bayraqtan keldi atıńız,
Xızmetińe kelip tur,
Bayraqqa qoyǵan shorıńız,
(*attıń moynına oramal baylaydı*)

At keldi, tórem, kóz aydın,
At keldi, tórem, kóz aydın.

Alpamıś: — Baǵda gúliń soldırdıń,
Qarındaslıǵıńdı bildirdiń.
At jibergen qalmaqtı,
Namıs penen óltırdıń,
Kóz aydın bolsa Barshıńjan
Birge bolsın kóz aydın.

(*Alpamis Barshıńdi qushaqlap, attıń moynınan stıypaydı. Attıń ayaǵındaǵı jarani kórip:*)

Alpamıś: — Mınaǵan ne boldı?

Qarajan: — Dushpanlardıń qılǵanı. Tas qudíqtıń basında
ayaq-qolımdı baylap, Bayshubardıń ayaǵına gúl
miyıq qaqtı. Úsh kúnnen soń bosadım. Jolda
balamdı hám atımdı óltırdım.

- Alpamıs: — At moynına taqqan tilla tumarım.
Ózim shawıp tarqatpadım qumarım.
Jat ellerde at shapqanı qurısın,
Tórt ayaǵın basa almaydı Shubarım.
Bayshubardıń tórt ayaǵı gúlli tas,
At qádirin bilmeydi eken qızılbas.
Bayshubardıń bir bahasın aytayın,
Qarajanday qırq bes erge basma-bas.
- Qarajan: — Qádirimdi meniń bilmediń,
Bir tay shelli kórmediń.
Áweli balamdı,
Sońinan atımdı óltirdim.
Bayshubardı ozdırıp,
Doslıqtı bárjay keltirdim.
Eń bolmasa, Alpamıs,
Harma, dostım demediń (*ashıwlanıp shıǵıp ketedi*).
- Barshın: — Uzaqta Baysın ellişi,
At shapqan tawdıń shólleri,
Harma dep kewlin al,
Qarajan dostoń kerekти.
(*Barshın shıǵıp ketip Qarajandı alıp keledi*).
Atıńa taqqan sádepti,
Tández janım kabaptı.
Jekke keldiń qalmaqqa,
Qarajan dostoń kerekти.
- Alpamıs: — At shapqan jollar taqırdı,
Palwanlar qurar shatırdı.
Harma, dostım Qarajan,
Bilmediń be batırdı? (*qushaqlasadi*).

«Alpamıs» pyesası urıs jilları saxnaǵa qoyıldı. Bul pyesa xalıq dástanı «Alpamıs»tıń syujetine tiykarlańǵan. Lekin, bul drama «Alpamıs» dástanınıń kóshirmesi bolmastan, onda avtordıń qosqan úlesleri, jańalığı ayriqsha kózge taslanadı. Pyesada Alpamıstiń, Gúlparshınnıń, Qarajanniń, Baybóri menen Baysarınıń, Tayshaxanniń, Qultay babaniń obrazları menen bir qatarda avtor oyınan bir topar qız-jigitlerdiń, Sapar biy hám Qojalaq obrazları kirgizilgen. Sonıń nátiyjesinde

tórt aktlı, segiz kartinalı «Alpamıs» muzıkalı draması payda boldı. Dramanıń teksti qosıq hám qara sóz aralas jazılǵan.

N. Dáwqaraevtiń «Alpamıs» pyesasınıń ekinshi jáhán urısı dáwirinde saxnaǵa qoyılıwı úlken áhmiyetke iye boldı. Sebebi, bul pyesada urıs epizodları sóz etilmegeni menen, Alpamistiń batırılıq háreketleri menen birge ruwlar arasındaǵı awızbirshilikti saqlawǵa umtılıwı, bir el menen ekinshi eldi tatiwlastırıw jolındaǵı háreketleri, jáne de súygeni Gúlparshıńga bolǵan sadıqlıǵı sol dáwir ushın oǵada xarakterli jaǵday boldı.

Dramaturgtıń «Alpamıs» pyesası ruw baslıǵı Baysarı baydıń Baybórige ókpelep óz elin zorlap Jiydeli Baysınnan qalmaq xanı Tayshaxannıń eline kóshiriw háreketi menen baslanadı.

Ruw baslıǵınıń bul háreketine miynetkesh xalıq qarsı boladı. Biraq, onı bay tınlamaydı, Sapar biy hám taǵı basqalardıń járdemi menen olardıń qarsılıǵın bastırıp kóshiwge májbür etedi. Birinshi akttiń Ekinshi kartinasında Alpamistiń eldi bólip alıp ketken, Baysarınıń izinen atlaniwı sóz etiledi. Bul jerde de dramaturg Alpamıs penen Qojalaq arasındaǵı qarama-qarsılıqtı sóz etedi. Alpamıs hám onıń jigitleri kóshken eldi qaytip ákeliw tárepdarı bolsa, al, Qojalaq hám onıń jigitleri oǵan qarsı shıǵadı. Dramanıń baslanıwında-aq Alpamıs unamlı qaharman sıpatında berilse, Qojalaq unamsız qaharman sıpatında kórinedi. «Alpamıs» pyesasındaǵı Alpamıs obrazı dástandaǵı obrazdan pútkilley ajıralıp turadı. Alpamıs ayriqsha kúshke iye batır bolǵanı menen de bir ózi háreket ete bermeydi.

Pyesada **Gúlparshın obrazı** tek sulıwlığı menen emes, parasatlılıǵı, aqıllılıǵı hám óz súygenine opadarlıǵı menen de ózgeshelenip turadı. Gúlparshınnıń unamlı tárepı sonda, Alpamıs óz dostı Qarajanǵa ókpelep qáteleskende:

Uzaqtı Baysın elliş,
At shapqan tawdıń shólliři,
«Harma» dep kewlin al,
Qarajan dostıń kerekli,

— dep durıs aqıl berip, jaqın keńesgøyi boladı.

Tórtinshi akttiń birinshi kartinasında xannıń otırıspası, onda Alpamıstiń qural-jaraǵınan ayrılıwı, Qojalaqtıń oǵan jamanlıq etiwi, Qarajannıń Alpamısti ólimnen qutqariwı sóz boladı. Pyesaniń birneshe ornında Qarajan Alpamıstiń eń jaqın dostı sıpatında kórinedi. Usı kartinanıń sońında Tayshaxan taxttan qulatılıp, ornına Qarajan batır xan boladı.

Tórtinshi akttiń ekinshi kartinasında Alpamıstiń atanasińıń balası kelmegennen soń qayǵı-uwayımǵa túsiwi, olardıń psixologiyalıq kewil-keshirmeleri sheberlik penen beriledi hám usı kartinanıń sońında Alpamıs kóshken eldi hám Gúlpashındı óz eline alıp qaytadı.

«Alpamıs» pyesasın dóretiwde avtor obraz, syujet hám konflikt jasawda da birqansha jetiskenliklerge erisedi.

Alpamıs obrazi. Pyesada Alpamıs obrazi ayriqsha kúshke iye márт, batır hám bir sózli adam sıpatında súwretlengen. Onıń gúres jolı ádillik, xalıqlar doslıǵın bekkemlew, ruwlardı biriktiriw hám sol arqalı eldiń tınıshlıǵın qorǵawdan ibarat.

Jiydeli Baysındı jaylaǵan ermen,
Dushpannan qorqpayman ketse de gellem.
Qoldawlı, qońırat, qıtay, qıpshaqtı,
Biriktirip eldi abat etemen.

Usılayıńsha «Alpamıs» dramasındaǵı Alpamıstiń xalıqtı biriktiriw, doslıqtı bekkemlew ideyası búgingi kúni de áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladi. Avtordıń «Alpamıs» pyesası hám onıń qaharmanları Ekinshi jáhán urısı jılları hám onnan sóńğı dáwirlerde de ideya-tematikası, waqıyalardı sheber súwretlewi menen de xalqımız júreginen jılli orın alıp kiyatır.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. N. Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına qanday úles qostı?
2. N. Dáwqaraevtiń qanday shıgarmaların bilesiz?
3. Dramanı oqıń hám onıń «Alpamıs» dástanınan qanday ózgesheligi bar?
4. Dramada dástan qaharmanlarına qosımsısha qanday obrazlar kirgilgen?

5. «Alpamış» dramasınıń qaraqalpaq dramaturgiyasında tutqan orni qanday?
6. Drama qaharmanı Baysarı ne sebep óz elinen kóshiwge májbúr boladı?
7. Dramada Alpamistiń bólingen eldi, xalıqtı biriktiriwdegi erligi qalayınsha súwretleniwin tapqan?
8. Gúlparshinniń aqillılığı menen Alpamısqa bolǵan opadarlıǵı qaysı orınlarda kórsetilgen?
9. Dramadaǵı basqa qaharmanlarǵa da sıpatlama beriń.

ADEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Drama haqqında túsinik

Drama (grek sózi. háreket) — dialog formasında qurılǵan saxnalıq shıgarma. Drama eki túrli mánide qollanıladı: birinshi mánisinde — avtor sózi aralaspay, dialog túrinde jazılǵan syujetli shıgarma, bular tek teatrǵa arnalıp jazılǵan boladı. Ekinshi mánisinde adamnıń sezimi, ishki dúnyası, qarım-qatnásları tereń konfliktlerdiń tiykarında ashıp beriletuǵın shıgarmalar. Drama áyyemgi grek ádebiyatında payda bolǵan hám onıń geypara nızamları biziń kúnimizde de saqlanıp kelmekte.

Ádebiyattıń úlken úsh janrıniń bıri bolǵan dramaniń basqa janrlardan ózgesheligi, ayırmashılıǵı bar. Olardıń iri başlıları minalardan ibarat: a) basqa janrıga qaraǵanda bunday waqıya ayrıqsha dramalıq sıpatqa iye boladı hám tamashagóydiń dıqqatın dinamikalıq xarakteri menen orap aladı. Soǵan baylanıslı adam minez-qulqı ayqınlana beredi, minez-qulqınıń bir-biri menen soqlıǵısıwiniń nátiyjesinde olardıń ishki dúnyası ashıp beriledi; b) háreket birliginiń saqlanıwında izbe-izlik kúshli boladı hám bul qattı talap etiledi. Dramaniń háreketi bir maqsettiń átirapında bolıwı kerek hám oǵan qosımsıha waqıyalı jat. Baslı pikir sol tiykarǵı qaharmannıń táǵdirine qaratılǵan boladı. Dramalıq qaharman sózde emes, iste kórinowi kerek; v) drama saxnaǵa arnalıp jazıldı hám ol ótken waqıyanı tamashagóydiń köz alındına tap házır bolıp atırǵanday etip elesletedi.

Drama úlken úsh túrge bólinedi: tragediya, komediya, drama.

Qaraqalpaq ádebiyatında bulardıń barlıq túrleri de rawaj-langán. Biraq, XX ásirdiń 20-jıllarına shekem drama qaraqalpaq ádebiyatında arnawlı janr sıpatında bolǵan joq. Ol mádeniyatımızdıń ósip, jetilisken waqtında payda bolıp otır. Dramanıń payda bolıwı hám rawajlanıwı teatr kórkem óneri menen tiǵız baylanışlı. Dramalıq janr jańa kórkem ónerdiń gúldástesi, poeziyaniń eń joqarǵı túri degen Belinskiydiń sózi dál tawıp aytilǵan danışpanlıq pikir.

ABBAZ DABÍLOV

(1898 – 1970)

Qaraqalpaq poeziyasınıń sóz zergi A. Dabıllov qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme güllep rawajlanıwına óziniń ájayıp shıgarmaları menen salmaqlı úles qostı. Shayırkıń «Qosiqlar» (1940), «Jeńisler yoshi» (1942), «Alǵa» (1959), «Qosiqlar» (1962), «Júrekke jaqın adamlar» (1965), «Arnawlar» (1966), «Bilimlen» (1968), «Temir jol» (1973), «Námárt jigit nege dáŕkar» (1976), hám basqa da poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı. Shayırkıń «Bahadır» dástanı eki mártebe 1950, 1957-jılları, al onıń tolıq nusqası rus tilinde 1989-jılı basılıp shıqtı. Bunnan basqa da shayırkıń úsh toplamı (1, 2, 3 tomları) 1958, 1967, 1972-jılları jarıq kórdı.

A. Dabilovtıń kóplegen shıgarmaları ózbek, qazaq, rus tillerine awdarılıp basıldı. Onıń ózbek lílinde «Qo'shiqlar» (1956), rus tilinde «Светлый кон», «Стихи» (1973) degen toplamları shıqtı.

Ádebiyatımızdı rawajlandırıwdaǵı xızmetleri ushın «Qaraqalpaqstan xalıq shayırı» (1945), «Ózbekstan xalıq jırshısı» (1957) húrmetli ataqları berildi. Shayır «Bahadır» dástanı ushın Berdaq atındaǵı Respublikalıq siyliqtıń laureatı boldı (1967).

A. Dabıllov «Miynette batırılığı» hám «Miynette ayrıqşağı ushın» ordeni hám medalları menen Özbekstan hám Qaraqalpaqstan Joqarğı Keńesi hám Prezidiumınıń húrmet jarlıqları menen sıyılıqlandı.

A. Dabıllov 1898-jılı Taxtakópir rayonınıń «Qaraoy» awılında tuwıladı. Onıń ómir bayanına ser salsaq, júdá qiyın turmısti bastan keshirgenligin kóremiz. Ákesi jaslay qaytıs bolıp, anası menen qaladı. Ol dáslep eski diniy mektepte, sońıman Qaraqum iyshannıń mediresesinde tálım aladı.

1927-jılı «Shimbaydan arman ótpegen, kúni qursın bayanıń» dep jazǵan shayır jańa turmıstiń talantlı jırshısı boldı. Ásirese, onıń dýnya tanımı hám jańa dáwirge bolǵan kózqarasları 30-jıllarǵa kelip burıngıǵa qaraǵanda ádewir báyıdı.

Onı húkimet basshıları Tórtkúlge shaqırtıp aladı.

Moskva, Tashkent saparları oǵan pútkilley jańa dýnyanıń esigin ashadı. Bul shayırdıń jasi jaǵınan aql-oyı tolısıp, elimizdegi ózgerislerdi jan-táni menen jırlaǵan waqtı edi. Shayır «Búlbúldey sayrap hár kúni» dep jazǵanınday, hár kúni xalqımız arasında bolıp, úzliksız jańa shıgarmalar dóretip bardi.

Xalıq shayırı A. Dabıllov 1970-jılı 72 jasında qaytıs boldı.

30-jılları shayır «Segizinshi mart», «Súwenli kanalı», «Taxtakópir», «Mektepte bolar», «Hayal-qızlar», «Xalıq aynası» sıyaqlı birneshe mapazlıq qosıqların jazıp, onda sol waqıtta bolıp atırǵan waqıyalarǵa óziniń kózqarasların bildiriw menen birge turmıstaǵı ózgerislerdi de, jańalıqlardı da xalıqqa jetkeriwde kóp xızmet etti.

Sebebi, óz dáwiri ushın xızmet etiw hám onı jirlaw hárbir shayır ushın da azamatlıq is edi.

Abbazdıń qosıqlarınıń tásırlılıgi birinshiden, tuwma talantqa iye bolıwı, ekinshiden, xalıqlıq ruwxtıń basımlığı, úshinshiden, waqıyanıń arasında bolıp, óz kózi menen kórgenlerin kórkem súwretlewinde kórinedi.

Jer júzilik urısı jıllarında shayır óziniń tereń xalıqlıq ruwxta jazılǵan «Biz jeńemiz», «Jeńgen jaqsı», «Námárt jigit nege dáŕkar», «Stalingradta», «Harmasın», «Qız benen kelin-shek» h.t.b. birneshe qosıqların dóretedi.

Urıs jilları hám urıstan sońǵı dáwirde qaraqalpaq poeziyası lirika, poema, ballada, dástan sıyaqlı túrli janrlıq formalar menen bayıp bardı. Xalıq shayırı Abbazdiń filosofiyalıq mazmundaǵı lirikalari, búgingi kún temasına arnalǵan qosıqları poeziyamızdı belgili dárejede rawajlandırıp bardı.

Mısali, shayır kúndelikli turmis talabınan kelip shıǵıp «Bir paxta joq suw kórgen», «Qaytar emes istiń páti», «Uyqındı ash — átirapqa qara», «Sarp etilsin bar kúshler», «Mynet erleri haqqında», «Harmasın», «Sen wádeden tabılmań», «Batırlarǵa tiygen joq pa ziyanıń?» h.t.b. qosıqların jazadı. Bul qosıqlardıń hárbirinde xalıqtı eń qıyın-qıstaw waqtları erinsheklikke jol qoymay ógalaba túrde jedelli mynet etiwge shaqırıw ideyası xalıqlıq ruwxta kúshli súwretlendi.

A. Dabilovıtń poeziyalıq shıǵarmalarınıń mazmuni bay, tematikası oǵada keń. Ol tuwısqan xalıqlardıń sóz sheberlerine hám zamanlaslarına arnap, «Sadiq shayırǵa», «Sábit Mu-xanovqa», «Asan Begimovqa», «Qallı Ayimbetovqa», jáne de dóretiwshilik jolında ruwxıy ustazları bolǵan «Maqtımqulıǵa», «Berdaqqa», «Ayapbergen shayırǵa» degen qosıqların jazdı.

Shayırdıń Watan haqqındaǵı túsinigi oǵada keń hám mazmunlı ekenligi 50-jilları jazılǵan «Tınıshlıq haqqında» qosığında ayqın kórinedi. Bunnan kóp jillar burın jazılıwına qaramastan qosıqtıń ideya-tematikası hasla gónermeydi. Sebebi, onda búgingi kúni de xalqımız arasında óz Watanına hám xalqına qıyanet etiwshilerdiń tabılıp qalıwi mümkin ekenligi, lekin, onday arsız hám satqın adamları tuwrı jolǵa salıwdıń oǵada zárurligi tereń uqtırılıdı.

BAHADÍR

(dástannan úzindi)

Qaraqalpaqtıń elinde,
Keń salalı jerinde,
Ámiwdáryaniń boyında,
Mıń toǵız júz sáneniń,
Jáne de on birinde,
Basınan mynet ketpegen,

Shekpeni dizge jetpegen,
Zalımlardıń zulımınan,
Jılamay kúni keshpegen,
Ómirinshe jeri joq,
Miynetsiz jarma ishpegen,
Elden-elge barganda,
Arqalanbay kóshpegen,
Ómiriniń gúli órkenlep,
Bir jetilip pispegen,
Diyqan júrip mal baqqan,
Mudamı ırğıp, sekirip,
Qızıl sheńgel, aq sheńgel,
Aqpas penen jantaqtan,
Baydıń mali baqqanı,
Altı ayǵa azıq bolmaǵan,
On eki ayda tapqanı,
Jar basına tikeytken,
Jarti ılashıq shatpanı,
Allańgor degen bir adam,
Jılaw menen jáhánde,
Ishine túsip bir kesel,
Kókirek qıspa, kók jótel,
Durıslap kelip sum ájel,
Ótti paqır dúnyadan,
Shinargúl sonıń hayalı,
Jarti ılashıq shatpanıń,
Oń jaǵına qoyadı.
Kemshilikti yadqa alıp,
Túrli jaqqa ketedi,
Shınargúldıń qıyalı,
Abılaysań jamǵırday,
Kóziniń jası móltildеп,
Etegine quyadı,
Atın qoyǵan Arıslan dep,
On tórt jasar balasın,
Názerine qoyadı,
Ishten debdiw shıgarıp,
Dawıslap qattı ah urdı,
Qońsı-qoba awıldı,

Awillas meshit qáwimdi,
Tórkini menen tamirdi,
Bir qatar bárın shıgardi,
Awhalın aytıp Shinargúl,
Orninan ırğıp turadı,
Jynalıp kelgen xalqına,
Hal-jaǵdayın bildirip,
Tuwısqan dep tolǵanıp,
Arzasın aytıp zarlanıp,
Jer tebirentip gúrsinip,
Shınargúl shıntlap jıladı,
— Qıymıldawǵa shamam joq,
Soyıslıqqa malım joq,
Úyimde eger bar bolsa,
Ayamas edim qostardan,
Bir basım qurban jolına,
Ayaǵanday janım joq,
Mınaw turǵan shatpada,
Uramda da, qapta da,
Yarım batpan bolmasa,
Batpan shıǵar dánim joq.
Sıpiramda bolmasa,
Shanashımda unım joq,
Qalıń xalqım bolmasa,
Janı ashır qol berer,
Aǵa menen inim joq,
Írasın aytsam doslarım,
Esabın tawıp qalay da,
Kómip ber dep aytıwdan,
Basqa heshbir sózim joq.
... Shınargúl el-elatına,
El-elatınıń ákelgen,
Sıylıq zatına,
Kewli tolıp, raxmet ayttı,
Olar hám ruqsat alıp,
Úy-jaylarına qayttı,
Otız jıl otlas,
Bir qatar jıl qoslas,
Allangordıń ornı,

Kúndegiden góre,
Kózine basqasha kórindi,
Bunıń qostarlıq haqın,
Bir-eki awız joqlaw,
Jılaw menen bereyin dep,
Tulımların tarqatıp,
Shashların jazıp,
Ómiriniń áwel aqırınan,
Sóylep jılap turǵan usaydı:

Jáhánde jan bar ma sendey kúyingen,
Mudam shobit, jarǵaq penen kiyingen,
Kewlińde shashlanıp hárbir úyilgen,
Qayǵidan kóp qırman ketti qostarım.

Mal baqtıń, qolıńda qayda tayaǵıń,
Tilinip qırq jarıq bolıp ayaǵıń,
Qayǵığa qaynadı qaybir qayaǵıń,
Dalaǵa kóp dármán ketti, qostarım.

Qamıǵıp kóz jasın tógiп monshaqlap,
Óte almadım dedi dúnyada shaǵlap,
Ólerinde Arıslanjandı qushaqlap,
Qaray-qaray zordan ketti, qostarım.

Shıñargúl der nawqan masaq tereyin,
Endi óz baxtımdı sınap kóreyin,
Xalqım ushın shiyrin jandı bereyin,
Allanǵordı umıtpańız, doslarım!

Shıñargúl Arıslanniń qasına kelip,
Balam aqıllımeken,
Ya aqılǵa namaqulmeken,
Mártpeken, námártpeken,
Parasatlı sabırlımeken,
Ya ashıwshaq, shart-shúrtpeken,
Dep balasın sınamaq ushın,
«Aqıl jastan shıǵadı
Hasıl tastan shıǵadı»

Deytuǵın edi, balam,
Waqtı pitip ákeń óldi,
Saǵan jetimlik keldi,
Maǵan jesirlık keldi.

Endi kún kóris qalay bolar eken, balam? — dep Shınar-gúl balasına qarap sóylep tur:

— Jańa óspirim náwbáhár,
Tal shibiqtay buralasań.
Anańa sal sen bir názer,
Aql tappay tubalasań.

Balam azanda bir toysań,
Mezgilge zordan shıdaysań,
Mezgilden qalsań jılaysań,
Bir nan bersem jubanań.

Sóytip ketip asıq-topqa,
Meni taslap jańan otqa,
Qaramaysań barlı-joqqa,
Qarnıń toysa quwanasań.

Balam baslı bir kár etpey,
Nátiyjeli is dóretpey,
Ushı joyılǵan keleptey,
Aqırı bir shubalasań.

Teris putaq kórseń kóz benen,
Dúzetpey onı tez benen,
Yaki úgit, ya sóz benen,
Balam qalay ura alasań?

Úyińde asıń bolmasa,
Minerge atıń bolmasa,
Bererge naniń bolmasa,
Elde qalay júre alasań?

Ata kásibinde mal baqqay,
Ya elden bir aǵa tappay,

Abırayıñdı sóytip jappay,
Sen qalay kún kóre alasaań?

Balam ketti miyim awip,
Kún kórisim boldı qáwip,
Bir danishpan dana táwip,
Ayaǵına dumalasań?

Sóytpeseń baxıt keler me,
Qolınıń ushın berer me,
Quwsań saǵan jetkerer me,
Uslatar ma qamalasań?

Tez erjetip kámalińa,
Salsań bir názer halıma,
Qalmay balam obalıma,
Kemshilikti quwalasań.

Kewlimde tawsıłmas qumar,
Taqrap, otın dúziw janar,
Bolıp balam iske qardar,
Miynetüñdi panalasań.

Shıñargúl der boldım górip,
Ayaǵımda sansız jarıq,
Qıstan shıqpas men bir arıq,
Jortarman ba sabalasań.

Shıñargúl balasına qarap sózin tamam etti. Bul sózler Arıslannıń jeti-júyresinen ótti.

— Áy, ana meniń ákemniń,
Qullıqta júrip,
Mal baqqan kásibi qurısın,
Onday mal baǵıw jumıs,
Óziniń jayına tursın,
Jańa shıqtım on tórtke,
Balań tolısıp kámalına kelsin...
Dúnyada talap kóp,
Qaysısı maǵan gez keledi,

Onı meniň baxtım bilsin,
Shınargúl balasınıń sózin tı́lap,
Túrlı qıyalǵa ketkenin ańlap,
Balam nátiyjesiz bolmas,
Dep quwanishlı túrde,
Arıslanǵa qarap:
— Balam, ashshını hám tattıq,
Dushshını hám tattıq,
Qansha kúnler tamaq tappay,
Jılap jattıq,
Neshe suwlarǵa mantıgıp,
Neshe ılaylarǵa battıq,
... Shınargúl balasına,
Qádir-qımbat sózlerin,
Bir qatar bayan etti,
Arıslan bul sózlerdi,
Esitip bolıp oyladı...

«Bahadır» dástamı. Jaslayının «Góruǵlı», «Qız Jipek», «Gárip ashiq» sıyaqlı xalıq dástanlarının súyip oqıǵan hám kóphsilikke yadtan qıssa joli menen aytıp bergen A. Dabılov urıstan sońğı jılları dástan jazıwǵa qızıǵadı hám keń kólem-li epikalıq janrıda «Bahadır» dástanın dóretedi. Bul dástanının dáslepki nusqası 1949-jılı ádebiy almanax «Gúlistan»nın 7-sanında basıldı. Bul demek shayırdıń urıs pitiwden-aq dástan jazıwǵa kiriskenliginen derek beredi.

Dástannıń mazmuni tómendegishe: Shayır dástan waqıyasın «Míń toǵız júz sáneniń, jáne de on birinde» dep real turmistan aladı. Dástannıń baslanıwı birden dramalıq tús alıp, onıń qaharmanlarınıń biri — bir tapqanı bir tapqanına jetpegen Allangor qaytıs boladı. Izinde zayıbı Shınargúl menen balası Arıslan jetim qalıp, onı jerlew ekewi ushın awır qayǵı boladı. Úyinde bir shılım uni joq, bir manat pulı joq Shınargúl ishki dártın jiyılǵan xalıqqa qarap bılay bildiredi:

Doslarım qabımda dánim bolmasa,
Bir tandır shıqqanday nanım bolmasa,
Bar nanıma bir dasturqan tolmasa,
Kúnimdi sayılǵa barabar etti.

Shınergúldiń bul qayǵısın hám awırmanlıǵın xalıq birge bólisedi hám Allangórdı birgelesip jerleydi. Avtor dástanda adamlardıń sol waqıyaǵa qatnasın «Jarlı bolǵanlar jıladı, bay bolǵanlar kúldı» dep dál sıpatlap beredi. Endi dástandaǵı barlıq waqıyalar Arıslanniń átirapında sóz etiledi. On tórt jasında ákeden jetim qalǵan Arıslan dáslebinde belgili baslı kásiptiń yaki ónerdiń basın uslamay, asıq oyını menen waqtın ótkeredi. Bunnan qáweterlengen Shınergúl «balam adam bolar ma eken yaki usı nadanlığında qala ma eken», dep Arıslanǵa qarap bılay deydi:

Úyińde asıń bolmasa,
Minerge atıń bolmasa,
Bererge naniń bolmasa,
Elde qalay júre alaman.
Ata kásibińde mal baqpay,
Ya elden bir aǵa tappay,
Abrayıńdı sóytip jappay,
Sen qalay kún kóre alasań.

Sonda Arıslan anasına qarap bılay juwap beredi:

Seniń perzentiiń men hadal,
Joq bolsa da kóp dúnya-mal,
Kewlimde bar júz miń qıyal,
AytSAM ana sóz tiykarın.
Atı shıqqan palwan bolsam,
Bir sayalı nárwan bolsam,
Kúnde júz túr álwan dóensem,
Alǵa ósip bir qumarım.

Arıslanniń bul sózlerinen-aq óz aldına úlken maqset qoyǵanlıǵı sezilip turadı. Arıslan erjetip, turmıstiń ashshı-dushshısın ańlay baslaydı. Ol úylenip xojalıq bolayın dese, úyinde hesh nársesi joq. Bul qorlıqlı turmis Shınergúlge Allangordıń óliminen de awır boladı.

Balam ketti miyim awıp,
Kún kórisim boldı qáwıp,
Bir danışhan Dana tawıp,
Ayaǵına dumalasań.

Ana aqılı Arıslanǵa tásir etip, ol Azat degen ári batır, ári aqıllı jigitti tawıp aladı hám «sırtım pútin, ishim tútin» dep óziniń qiyın turmısın jasırmastan bayan etedi. Ekewi el aralaydı. Arıslan Azat penen qay jerde toy bolsa birge barıp, jaqsı hám jamanniń parqın ayıra baslaydı. Bir kúni olar Tájimbettiń qızı Qırmızınıń uzatılıw toyına baradı. Qırmızı bolsa Tolıbaydıń balası Artıqtı qálemyedi. Dástanda shayır Tolıbaydıń balası Artıqtıń kelbetin bılay táriyipleydi:

Bir balası bar edi,
Óttey úpik sarı edi,
Ózi jılan qabırǵa,
Jáne serke san edi,
Bay balası demeseń,
Áytewir tiri jan edi.

Qırmızı bay balası Artıqtıń óziniń teńi emesligin, jáne de baydıń bergen on bes ógiz, on siyır, on eki qoshqar, bes qozısına qızıǵıp ózin satqan ákesine qarap: «Baydıń malına qaraǵansha, qızıńnıń qalay kún kóretuǵın, halına qarasańshı» — dep óz pikirlerin aşıq aytadı. Biraq, Tolıbaydıń malına qızıqqan áke onıń sózine itibar bermeydi. Sonda Qırmızı ishi dárkte tolıp ákesine qarap bılay deydi:

Bul sawdań qaytpasa shorı bolarman,
Baxıtsız mańlaydıń sorı bolarman,
Adamnıń eń tómen qorı bolarman,
Mıń túmánlik basım arzan qıłarsań.

Usılayınsha xalıq turmısın jaqsı bilgen shayır Qırmızı obrazı arqalı zaman teńsizlige qaramastan bas erkinligin qorǵawǵa hám óz súygenine qosılıp baxıtlı turmıs quriwǵa umtilǵan qaraqalpaq qızlarınıń milliy ózgeshelik xarakterin jasaydı. Qırmızı buringı tártip boyınsha mal bergen adamǵa kete bermesten, súygen jigiti Arıslanǵa kewil qoyadı, hátteki, óz ákesine qarsı shıǵıp kewildegisin aşıqtan-aşıq aytadı. Dástandağı Qırmızı obrazı tuwrı sózligi, sulıwlığı, aqıl-parasatlıǵı menen de ajıralıp turadı.

Akesi qızınıń jaǵdayına qaramastan toydı baslap jiberedi. Bul toyda gúres bolıp, Tájimbettiń awılınıń palwanları

jıǵılıp qaladı. Arıslan gúreske túsip Tolıbaydını palwanlarınıń bárın jıǵadı. Onnan soń Xiywadan kelgen palwanlar Qaysar, Qılıshbay menen de gúreske túsip, olardı da jıǵadı. Buğan Xiywadan kelgen qırq atlı ashıwlaniп, Arıslandı uslamaqshı boladı, lekin, onı taba almay qalıp, Azattı alıp ketedi. Arıslan Artıq penen ushırasıdı. Artıq óz halına qaramay Arıslanǵa topılıs jasayıdı, lekin kúsh jaǵınan ázzi kelip Arıslannan jeńilip qaladı. Arıslan Artıqtıń Shaybas gúreńin hám shoqmarın tartıp alıp, awıl adamları menen birge Azattı qutqarıwǵa xiywalılardıń izinen ketedi. Qaratawǵa jetedi hám olardıń basshısı Mátjandı jeńiliske ushiratadı. Arıslan Azattıń izinen barıp, onı xiywalılardan qutqaradı. Dástanniń sońında Arıslan Qırmızıǵa qosılıp baxıtlı turmıs keshiredi hám balalı bolıp atın Bahadır qoyadı.

Arıslan obrazı — er jürekli, qara kúshten de aldına adam salmaytuǵın batır tulǵalı jigit. Ol ana aqılınıń durıs ekenligin waqtında tereń ańlap jetedi hám ózine sadıq dos, opalı qostar tabıwǵa umtiladı. Onıń táǵdir joli miynetkesh xalıqtıń táǵdiri menen sabaqlas. Sonlıqtan da ol, xalıq penen birge qıyın turmıstı basıp ótip, óz miyнетi hám aqılı menen baxıtlı turmısqa erisedi.

«Bahadır» dástanınıń qaharmanları oǵada kóp. Olardıń hárkıbiri ózine tán ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı.

Olardan dýnya-malı bolmasa da aqıllı hám mánili sózleri menen xalıq húrmetine bólengen hám balası Arıslannıń da keleshegine durıs baǵdar bergen mehriban ana Shinargúl, jaslardıń baxıtlı turmıs quriwınıń tárepdarı qız jeńgesi Durdana, Arıslan siyaqlı jigitlerge sadıq dos, qayırqom aǵa bolıwǵa tayın turǵan Azat obrazları menen birge xalıq dástanlarındaǵiday Shaxmaq kempir, Artıq hám Tolıbay siyaqlı qaharmanlar unamsız háreketleri menen kózge túsedi.

Dástanniń tili jeńil, kórkemligi oǵada kúshli berilgen. Shayır xalıqtıń ápiwayı tilinen, milliy úrp-ádet dástúrlerinen, naqıl-maqalları menen aforizmlerinen, jáne de kórkemlew qurallarınan da barınsha sheber paydalangan.

Bul shıǵarma shayırıdı dástan janrıını sheberi sıpatında tanıtıw menen birge házirgi dáwır qaraqalpaq ádebiyatınıń altın qorınan ılayıqlı orın iyeledi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Úzindide Allanǵor obrazı qalay súwretlenedi?
2. Shıñargúl balasına qanday násiyat sóz aytti?
3. Arıslan qolına tayaq alıp, shopan bolıwgá ırazı boldı ma?
4. Arıslan anasınıń sózine ne dedi?

SADÍQ NURÍMBETOV

(1900 — 1972)

S. Nurímbetov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, ásirese, poeziya janrında belgili ornı bar shayırlarımızdıń biri.

Talant iyesiniń dóretiwshilik joli 1920-jıllardan baslanadı.

Shayır 1900-jılı Kegeyli rayonınıń aymağındaǵı házirgi Qaniyaz Hábi-bullaev atındaǵı ijara xojalığınıń Nó-kis awılında tuwiladı. Ol jaslayınan ákeden jetim qalıp, ağası Sıdıq shayırdıń qolında tárbiyalanadı. Sadıqtiń shayırshılıq talantınıń payda bolıwına ağası Sıdıq Toqpan ulı menen

xalıq awızekи kórkem dóretpeleriniń bay dástúrleri unamlı tásır jasaǵan. Shayır 1919 — 1923-jıllar aralığında «Dawıtkól», «Tillaxan», «Kókshiyel», «Jańabergen», «Esetseń» degen qosıqların jazadı. Bul qosıqlardıń mazmuni shayırdıń ómir bayanı menen tiǵız baylanıshı ekenligin «Dawıtkól» qosığındaǵı «Men de keldim Dawıtkoldı panalap» yamasa «Kókshiyel» qosığındaǵı «Biraz adam awqat etken Kókshiyel» sıyaqlı qosıq qatarlarında ayqın kórinip turadı. Shayır da kópshilik xalıq sıyaqlı sol jerlerde turmıs keshirgen. Sonlıqtan da, bul qosıqlar usı jerlerdiń tábiyatın táriyiplew hám ayırım adamlardıń minez-qulqındaǵı ersi háreketlerdi sínǵa aliw usılında jazıladı.

30-jılları turmısımızda mádeniy ağartıw, bilimlendiriw jumısları qolǵa alındı, bul adamlardıń sana-seziminiń rawajlanıwına úlken tásır jasadı. Burın Dawıtkól menen Kókshiyeliń arasında ómir súrgen Sadıq shayırdı húkimet

bassħiları 1939-jılı respublikamızdıń orayı Tórtkúlge shaqırtıp aladı hám usı jılı ol Jaziwshılar awqamına aǵza boladı.

Shayırdań Ekinshi jer júzilik urısınan burın «Biziń Watan» (1940) degen qosıqlar toplamı basılıp shıqsa, urıs jılları «Jeńimpaz xalıq» (1942) hám «Batırlar alǵa» (1944) degen eki toplamı jarıq kórdi. Urıstan sońğı jılları shayır dóretiwhiligi burıngıǵa qaraǵanda tez pát penen óskenligin «Baxtiyar» (1950), «Túlkishek» (1956), «Farhad» (1958, 1978), «Jipekshi Jańıl» (1961), «Jańa zaman jırları» (1962), «Aqlıǵım» (1965), «Qanalaslar» (1968), «Shıǵarmalarınıń eki tomlığı» (1960, 1972) poeziyalıq toplamları sıpatlap beredi.

S. Nurımbetov dáwir jańalıǵın lirikalıq qosıqlarında gána emes «Berdaq», «Qamarı», «Teńizde», «Baxtiyar», «Jipekshi Jańıl», «Qanalaslar» dástanları menen poemalarında kórkem-lep súwretledi. Ol sonıń menen bir qatarda balalardıń da súyikli shayırına aylandı. Balalarǵa arnap jumbaqlar, jańılt-pashlar, qosıqlar hám poemalar jazdı. Shayır «Qanalaslar» dástanı ushın 1970-jılı Berdaq atındaǵı Respublikalıq siyliqtıń laureatı boliwǵa miyasar boldı.

S. Nurımbetovtıń kórkem ádebiyat maydanındaǵı islegen xızmetleri ushın 1942-jılı «Qaraqalpaqstan xalıq shayırı», 1957-jılı «Ózbekstan xalıq jırshısı» degen húrmetli ataqları berildi. Elimizdiń belgili shayırı Sadıq Nurımbetov 1972-jılı qaytıs boldı.

BERDAQ

(poemadan úzindi)

Jámet basıw jarıq ultan qonısı,
Gedey japtıń eki jaǵı tolısı.
Usı jerler Ğargabaydıń jaylawı,
Etken isi Sewilbaydıń jumısı.

Otırǵanı jaman shatpa ılashıq,
Joqshılıqtan hárne bolar qurasıp.
Óne boyı xızmet qılıp tapqanı,
Mezgillikke jeter zorgá ulasıp.

Urada dáni joq, qorada malı,
Bir jutım as tappay qıynalıp janı.
Ğargabay da kúni ushın is qılar,
Xojalıq bop Qarqaranı algalı.

Kún kórisi tómen awhal qıyında,
Úyinde joq bir bahalı buyım da,
Tósengeni qamış boyar sabannan,
Dán alıwǵa záriw qara tiyingá.

Qıs azaqtı oylap janı ashınıp,
Tońbaslıqqqa jińgil, tomar tasınıp.
Kúndız-túni tınbay sarsılıp júrgen,
Sherim etik jambasınan basılıp.

Jaman halda boldı mine Ğargabay,
Kúneltti er awır turmis arqalay.
Baxitsız miynette sarǵayttı júzin,
Jaynap-jasnap bir qumarı tarqamay.

Bir kún Berdaq oqıwinan erte kep,
Aziraq awqatın aldı maqlı jep.
«Baqsıǵa baraman aǵa men búgin —
Tínlamaǵa kópten háwes qıldım» dep.

Quwanısh dáryası tolqınlap tasıp,
Júregi sháwkildep albırap sasıp.
«Baqsıǵa taslawǵa aǵa pul ber» — dep,
Ğargabayǵa turdı qushağın ashıp.

Berdaqjandı súyip-súyip aldı da,
Názerledi eki kózin saldı da.
Baláǵa bergendey aqsha taba almay,
Kóp oylandı, qapalıqta qaldı da.

Berdimurat aǵasına qaradı,
Dedi: — Pul bermeseń qalay boladı.
Qatarda aqshasız otırsam múlgıp,
Qabatlanıp jürekke dárt toladı.

Bolmas endi sol baqsığa barmasam,
Shertken sazlarına zeyin salmasam.
Ótken toyda arımızdı keltirgen,
Bolmaydı Dáwlennen namıs almasam.

Onıń artıqshalıq jeri bay shıǵar,
Isenimli sógan kewli jay shıǵar.
Baqsı tuńlap esik bette otırsaq,
Bir nárseler aytıp bizge biljırar.

Bayağı baqsı da berdi ızanı,
Sóylese túrshigip denem qızadı.
Aqshasız otırǵan gedey balları,
Merekede gúńdey boldıq mísali.

Aytqan sózim usı aǵa shın kewil,
Qápestegi quslar kibi sayrar til.
Búgingi kún aqsha tawıp bermeseń,
Qatardan qalarman endi óziń bil.

— Jaqsı, balam, sorastırıp kóreyin,
Múmkin bolsa tabıstırıp bereyin.
Sabır áylegil ózim barıp kelgenshe,
Alasım kóp, Sewilbayǵa jóneyin.

— Siziń menen barayın men de,
Haqıń ushın hálek boldıń góy kúnde.
Sol jerde bir ashshı sózge kelseńiz,
Shatasıp qalarsań qarańǵı túnde.

Bul sózdi aytıp, aǵasına erdi ol,
Sewilbayǵa qaray tarttı bular jol.
Kún batar aldında barıp úyine,
Esikte otırdı áste alıp qol.

Keldiń be demedi bularǵa qarap,
Hesh nárse aytpadı hal-jayın sorap.
Tórde Sewil menen hayalı otır,
Aldında quwırdaq, barmaǵın jalap.

Qatını ornınan túrgelip zorgá,
Qolına kishirek aldı da qırma.
Asxanaǵa kirdi basıp aqırın,
Ishine tolträp keltirdi jarma.

Sóytti de bulardıń qoydı aldına,
Ishiń dedi qırınlap kóz saldı da.
Hayalı da tórgé shıǵıp jey berdi,
Kersen tolı quwırdaqqa bardı da.

Berdaq shayır bul awhaldı kórdi de,
Ishpey-jemey qaytip berdi kúldi de.
Sewil ayttı sonda Berdaqqa qarap:
— Seniń de quwırdaq jegiń keldi me?

— Oylanıń Sewilbay, olay deme sen,
Tamaq ushın saǵan kelgenim joq men.
Nesip etsin quwırdaǵıń ózińe,
Asıgısız bizden bir jol sora sen.

Men aytaman sizge sózdiń durısın,
Abıroyıńdı tógiń bul ne qılısıń. —
Qoydıń góshi turıp jarmasın bergen,
Mal jiynaǵan mınaw kúniń qurısın.

Baylıq nishanıńdı biz kórdik kele,
Jarmańdı ishken joq diyqanlar ele.
Aldıńda telmirtip qoyǵansha Sewil,
Ógarǵabay aǵamnıń haqısın tóle.

— Qorqpaysań, áy bala, tilińiz ótkir,
Erterek ózińiń basıńa jetkir.
Ashshı sóziń nishter boldı janıma,
Bul jerde turmaǵıl, jayıńa ketgil.

Maǵan sóz aytqanday balasań netken,
Hárbir sóziń jeti júyemnen ótken.
Sewilbaydıń jaǵasınan alıń dep,
Kim edi ózińe aqıl úyretken?

— Turmısın, awhalın salmaysız kózge,
Misalǵa alsańız qarańız bizge.
Eki jılǵı haqısın ber aǵamnıń,
Quwırdaqqı toyıp qashpańız házge.

— Oq kibi qadaysań maǵan sózińdi,
Haqıńdı bereyin joǵalt kózińdi.
Kelgenińniń sońı bolsın usı kún,
Biziń úyge qarap salma izińdi!

Haqısın bergen soń quwanıp qaldı,
Sewilbaydan miynet tabısın aldı.
Aqshasın da sanamaǵa asıǵıp,
Júzi gúldey jaynap úyine bardı.

Quwanısıp bári kewlin xoshlap,
Basınan uwayım-qayǵısın taslap.
Óndirgen soń eki jıldın haqısın,
Asıqpay sanadı qolına uslap.

Kóp waqt tınbastan qılıptı jumıs,
Mańlaydı terletip, pitkerip kóp is.
Jeti júz jigırma kúnniń ishinen,
Úsh yarı� ayınıń haqısı kemis.

Bilip bergen kemisligin Sewilbek,
Ğarǵabaydı taǵı qılmaqshı ermek.
Sonda Berdaq aǵasına aytqanı,
— Nadurıs sol zalımnıń diydarın kórmek.

Jatıp isher zalımgá bolıpsań duwshar,
Jarlı diyqanlardıń ne jazıǵı bar.
Aǵa Sewilbaydıń xızmetin etpe,
Isleseń basqa da jumıs tabılar.

Berdimurat kerek aqshasın sorap,
Aldı aǵasınan jeńine orap.
Onnan keyin joldasların ertti de,
Ketti baqsı aytqan awılǵa qarap.

Jarı jolǵa barganında bir waqta,
Baqsı dawısı tal-tal keldi qulaqqa.
Júregi sháwkildep hallaslap urdı,
Jańadan yosh payda bolıp Berdaqqa.

— Shaqqan júriń ballar, kóreyik tıńlap,
Baqsınıń sesleri keldi góy jańlap.
Men bilsem eń aytqısh baqsı qusaydı,
Kem-kemnen shıǵadı hawazı shaǵlap.

Múmkin, baqsı Aqimbettiń ozi me,
Esitkenler hayran qalǵan sózine.
Ataǵı zor kisi deydi adamlar,
Altı-jeti shákirt ergen izine.

Táwir bolar edi kórip tanıssaq,
Húrmet sálem berip hám qol alissaq.
Qosıq aytıp qumarımdı tarqatıp,
Shákirtleri menen nama alissaq.

Nama tutıwımdı, sózimdi kórse,
Sóytip maǵan kóphilikte sín berse.
Jazıp júrgen qosıǵımdı oqıyman,
Jaqsıraq buǵan da kewilin bólse.

Dep quwandı Berdaq miyığın tartıp,
Jas júrekten tasqın muhabbat artıp.
Házillesip bular kúlisip oynap,
Bardı merekege hámmesi shalqıp.

Jańga jaylı jazdıń hawası keshki,
Kópti qızıqtırǵan baqsınıń sesti.
Qur bolıp otırǵan hawli ishinde,
Kewilli dım jigit-qızlardıń ústi.

Kese alışıp bir-birine salıp kóz,
Aytısadı naqıl, juwap, házil sóz.
Shad bolısar kempir menen ǵarrı da,
Naǵız baqsı hawijlenip aytqan gez.

Namanı qaytardı Aqımbet baqsı,
Merekeniń keldi sonıńday naqshı.
Sılt etken adam joq qızıqtırǵan soń,
Hámmesi tıńladı qulaq sap jaqsı.

Baqsınıń dem alǵan waqtında azmaz,
Berdimurat basıp ayaǵın ǵaz-ǵaz.
Aqımbetke sálem berdi saldamlı,
Amanlıq-esenlik aytispaq biraz.

— Harma, harma baqsı ata Aqımbet,
Ózińizge kópten háwes bolıp ek.
Aytqan namańızdan búgingi kúni,
Kókiregime toqıp aldım kóp órnek.

— Uzaq jasa, qatarıńnan kem bolma,
Ómir bolsa aldıńızda kóp olja.
Xalqıń menen birge kámalǵa jetip,
Doslarińız benen birge shaǵlasıp oyna.

— Qánekey, saz duwtar tabılsa maǵan,
Úyreniwim ushın joqdur shek gúman.
Satıp aliwıma aqsha kóp kerek,
Pul taba almay, soǵan qapa bolaman.

— Bolmassań Berdaqjan, heshkimnen de kem,
Sizge bul duwtardı qlayın járdem.
Kewlim toldı adamgershilik isińe,
Ádep-ikram menen bergende sálem.

— Minekey, saz duwtar qolıńa usla,
Bunı shertip balam, kewlińdi xoshla.
Baqsı Aqımbettiń sizge sıylığı,
Atań násiyhatın umitpa hasla.

Bul sózdi esitip shadlandı Berdaq,
Kewli erip tura almadı ol shıdap.
Duwtardı bergende baqsı usınıp,
Quwanǵannan birden jiberdi jılap.

Berdaq uslaǵanda duwtar jarastı,
Qızıqsınıp kórgen janlar qarastı.
Dáwlen sılbir uship turıp ornınan,
«Ózime bereseń!» — dedi tarmasti.

Ayttı baqsı: óziń netken balasań,
Kóphsilikte kórgensizlik qilasań.
Berdaqjanǵa bergen meniń nıshanım,
Zorlıq etip bunı qalay alasań?

— Sózińdi qoy, Berdaqtan al, baqsı aǵa, —
Men aqsha bereyin saǵan kóp ǵana.
Esheyin usınba jaqsı duwtardı,
Qádirin bilmeydi gedey, jas bala.

Qáytseńiz de zorlıq etip alaman,
Sazdı shertip men de házlik qılaman.
Bermeymen duwtardı Berdimuratqa,
Kerek dese men ayamay uraman.

— Dáwlen, urıs emes meniń tilegim,
Sonday isler me edi seniń keregiń?
— Dedi daǵı Berdaq ashıwǵa minip,
Kúshine niǵayttı mıqlı bilegin.

Ashıwın da hesh adamǵa bildirmey,
Dáwlenge duwtardan gúder úzdirmey.
Qos ókpeniń tusı emes pe usı,
Dep bir urdı tek janınan bezdirmey.

Sol sebepli úlken jánjel baslandı,
Birneshe adamnıń kózi jaslandı.
Berdaqqa bolısıp gedey balları,
Diyqan Bayjan degen jigit uslandı.

Berdimurat tókip kózinen jastı,
Bul awhaldı kórip qıynalıp sastı.
Qorıqqanı sonshelli jánjel ǵawǵadan,
Duwtarın jasırıp úyine qashti.

Bayjan qarıw etip shoqmardı algan,
Jónsizdi urmaqtı bir maqset qılğan.
Dáwlenge bolısıp kelgende Sewil,
Esinen tandırıp sulaytip salğan.

Sol sebep Bayjannıń qolı baylandı,
Zulım baylar óltirsem dep oylandı.
Bunu kórip arlı gedey balları,
Birlik penen qutqarıwǵa saylandı.

Jazdırıp Bayjandı dárriw jasırıp,
Qarańǵıda kóp jerlerge asırıp.
Jawızlar azaplap júrer seni dep,
Jiberdiler uzaq elge qashırıp.

Keldi Berdaq esik aldına jaqın,
Qayta-qayta aytıp Bayjannıń atın.
Hawlıgıp ornınan turdı Óargabay,
Ne deyseń dep meniń qolı-qanatım.

Bayjanday azamat ǵayratın saldı,
Birneshe zulimlar esinen tandi.
Jalǵız ózi kóp adamǵa tay kelip,
Urıp Sewilbaydan namısın aldı.

Óargabay da onnan algänday kegin,
Gúrsinip shıǵardı ishinen demin.
— Júrek qıspam jaman qattı tıǵadı,
Búgingi kún balam bolmay tur shenim.

Men ólsem sıı berme Berdimuratjan,
Dos-dushpanıń keler jaqın-jıraqtan.
Albırama, jumsawın bil aqshaniń,
Tariǵıp jürme sen aziq-awqattan.

Gedeyege erkinlik zamандı jırla,
Óargabay aǵańız ırazi sonda.

Qostarım Qarqara, perzentim Berdaq,
Óz erkimnen kettim xosh qalın munda.

Xosh degendey jáne bir qaqtı ımdi,
Írzashılıq etiw isharat qıldı.
Neshe jildan dawam etken keselden,
Sóytti de erksiz kózlerin jumdı.

Ógábabay óldi dep bayan etiwge,
Íngaylanıp Sewilbayğa ketiwge.
Tağı da bir sınap kórmekshi bolıp,
Ógan qaray júrek qıldı jetiwge.

Buğan júris qılǵan Qarqara edi,
Tarıǵıp baratqan biyshara edi.
Keldi de otırǵan Sewilbayğa ol:
— Ógábabay atańız óldi góy — dedi.

— Ólse ólsin, adam az emes bizde,
Neshe diyqanım bar onnan da ózge.
Ógábabayǵa járdemim joq bergendey,
Kete ber Qarqara túsinseń sózge.

Degen gáp sózlerin aytqanda Sewil,
Bul sóz Qarqaraǵa tiygen joq jeńil.
Táme etip barganda onıń úyine,
Umıtpas máńgige qaldırdı kewil.

Ógábabaydı jerlep balası Berdaq,
Qońsı-qoba xızmetinde turdı taq.
Qarqara da bar jumısın ayanbay,
Jayǵastırdı qay bir iske bolıp shaq.

Qaldı Berdaq sóytip atadan jetim,
Pitkere almay kewlindegi maqsetin.
Sondadığı oqıwınan qalmadı,
Óz isiniń bárha tawıp retin.

Qıssı kitaplardı oqıy basladı,
Hám de saz duwtardı qolǵa usladı.

Jigitliktiń kámalına jetken soń,
Kóp dástandı yadlap waqtın xoshladı.

Xat jazıp kitaptı oqıy bilgen soń,
Qosıq shıgarmaǵa zeyini ilgen soń.
Heshqanday waqtın bosqa ótkermey,
Jumısın órletti ıqlas bergen soń.

Doslar arasında ataǵı astı,
Merekede yoship dáryaday tastı.
Ótkir sózli, tilge sheber shayır bop,
Qosıq dóretiwge berdi ıqlasti.

Bir kún Berdaq kiyidi kiyimin saylap,
Aytlap júrmekshi bop búlbúldey sayrap.
Toylap keldi diyqan Sayman awılına,
Yar-dosları menen kúlisip-oynap.

Bağıtına jiberer kewil yoshınıń,
Túrli namalardıń bilip usılın.
Esitkenler tań qalısqan aytqanda,
Azatlıqtı súygen shadlı qosığın.

Sóylegende kóphilikti kúldirip,
Qızıqtırdı shayırlığın bildirip.
Sol waqtında Sayman qızı Baytqan,
Sharshı berdi duwtarına ildirip.

Sóytip qız qaradı miyığın tartıp,
Kewlinde muhabbat-ıshqısı artıp.
Berdimurat kórip diydar jamalın,
Mereke maydanda kettiler shalqıp.

Ayttı anasına oyında barın,
Shın wáde berisken Baytqan yarım.
Qarqara da maqlı taptı bul sózdi,
Toqtatıp bir jerge kewil qararin.

Sóytip kóp waqıtlar ótip aradan,
Úy turmısın dúzep Berdaq jańadan,
Alıp kelip Baytqanday ashıǵın,
Toyın berdi kelgeninshe shamada.

Sayran etip qaraqalpaq sháhárin,
Araladı neshe awıldıń bárin.
Maqseti Kúnxoja shayırdı kóriw,
Shekken ǵárrılıqtıń awır máhálín.

Sorastırıp taptı Kúnxojanı ol,
Izzet, húrmet penen Berdaq aldı qol.
Xosh keldińiz, dedi kúlimlep bárha,
Hám de qoldan kelgeninshe sıylap zor.

— Shayır kiyatır dep esitip edim,
Sol aytılǵan Berdimurat sen be ediń?
Dedi Kúnxoja da kútá más bolıp, —
Oqıp beriń, shıgármańdı kórsetiń.

Sonda Berdimurat shaǵladı tasıp,
Qosıqların aytıp kewlin ashıp,
Jańladı qolında ullı duwtarı,
Shayırdıń dástinde gúldey jarasıp.

Kúnxoja ayttırıp qosıǵın kórdi,
Mazmunın tekserip oǵan sín berdi.
Jazǵanların kewiline unatıp,
Bahaladı Berdaqdayın sheberdi.

Taǵı aytti: — Endi neler jazasań?
Tereń oylap jır arnasın qazasań.
Dóret Berdimurat, ullıraq dástan,
Qatardan erekshé sonda ozasań.

Jırlayman xalıqtı súygen ullardı,
Qorǵaǵan dushpannan namıslı ardı.
Bostanlıq, azatlıq ushın gúresken,
Xalıq dóretken batırlardı, sárdardı.

Dedi, qolındaǵı sazin jańlatıp,
Oy-pikirin Kúnxojaǵa tıńlatıp,
Waqtı xosh bop, Berdaq úyine keldi,
Onıń menen birge qırq bes kún jatıp.

Baylıq sózi menen dáryaday tastı,
Xalıq isine keńnen qushaǵın ashti.
Berdaqtıń da ul-qızı er jetip,
Basınan ótkerdi jigitlik jasti.

Baqsı boldı úlken qızı Húrliman,
Ulı Nazıbek te saz shertip mudam.
Berdimurat dańqli gúressheń shayır,
Kórkem ótkir qosıq jazǵan neshe san.

«Aqmaq patsha» shıǵarmasın pitkerdi,
Qayta-qayta oqıp onı tekserdi.
Qorazbektey xatkerine jazdırıp,
Xalıq ishine tarattırıp jiberdi.

Berdaq shayır bir teńlik te kórmeli,
Waqtı xosh bop erkinlikte jürmedi.
Bay zalımnıń qısıwmetin kóp shegip,
Miynetkeshler shadlı dáwran súrmedi.

Basqa túsip joqshılıqtıń saldarı,
Kúnnen-kúnge júrekke dárt ornadı.
Mudamı sarsılıp iste jürse de,
Gedeylerge bir erkinlik bolmadı.

Berdaqtı da qapashılıq kernedi,
Sondadaǵı namıs-ardı bermedi.
Jazdı qálem ushın ótkir shıǵarıp,
Erlık isi kúnnen-kunge órledi.

Bir kún Ótesh shayır Berdaqqa keldi,
Kópten saǵınışlı sálemin berdi.
Qumsawıtqa qıdırıldılar ekewi,
Ármansız sóylesip tarqatıp sherti.

Joldas bolıp eki shayır sóylesip,
Aytqan sózi bir-birine úylesip,
Berdaq ángimesin baslap jiberdi,
At basınday árman yadına túsip.

— Ómir súrdik sum qayǵılı zamanda,
Kún júzin bult basqan qara dumanda.
Kewilli júrmedik kewilsiz júrdik,
Ezildik, jenshildik qalip tabanda.

Jazǵandı qádirler zaman keler dep,
Sózlerimdi keyingiler kórer dep,
Ótesh shayır isenishim kóp meniń,
Álpeshlep, qásterlep baha berer dep.

Bul kárada yaran dosların kórip,
Ótesh penen birge qídırıp júrip,
Xosh aytısip eki shayır tarqasti,
Dálkeklesip más bop, oynap hám kúlip.

Kelip Húrlimannıń úyine bardı,
Baqsı qızın kórip kútá shadlandı.
Oynap júrgen Qarajanǵa qaradı,
Duwtarin shertkizip oǵan ser saldı.

Hám de aqlığına usınıp sazin,
— Atadan estelik alıwı lazım —
Dedi jáne Húrlimanday qızına —
Saz benen ósirsin bilim sanasın.

Ayttı Berdaq baqsı qızına bárin,
Usı pikirlerin qıldı ol málím.
Sóytip uzaq jıllar ótip aradan,
Ketti shayır jazıp sóz baylıq kánin.

Bul poemada shayır Berdaqtı balalıq turmısınan baslap, onıń ómirine tiyisli waqıyalardı súwretleydi. Poemada Berdaqtıń shayırlıq talantı menen qosa baqsıshılıq jolı da ashıladı. Álbette, shayır Berdaq obrazın dóretiw ushın ol jasa-

ǵan dáwirge, ondaǵı qarama-qarsılıqlı turmısqa da úlken itibar beredi hám óz qaharmanın qıyın ótkellerden alıp shıǵadı. Poema qaharmanlarınıń biri el arasına dańqı taragań Aqımbet baqsı óz duwtarın Berdaqqa uzata otırıp bileyinsha násiyat etedi:

Mártlikke úyreniń bolsań da jarlı,
Shekseńiz de balam kemtarlıq zardı.
Sóz kelgende tartınbaǵıl dushpannan,
Qolińnan jiberme namısti-ardı.

Solay etip, Berdaq baqsıshılıq ónerdi Aqımbet baqsıdan úyrenedi hám onıń násiyatlarına ómir boyı sadıq bolıp qalaǵdı. Xalıq ushın xızmet etken Aydos biy, Ernazar biy sıyaqlı xalıq qaharmanlarınıń obrazın dóretedi. Poemada Berdaq shayır hám baqsıshılıq óneri menen xalıqtıń jırın jırlaǵan, muńın muńlaǵan xalıqshıl qaharman dárejesinde súwretlenedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdań «Berdaq» poemasında Ğarǵabay hám Berdaqtıń obrazı qalay jasalǵan?
2. Berdaq Sewilbaydıń aldına ne sebep bargan edi?
3. Aqımbet baqsınıń Berdaqqa óz duwtarın sawgá etiwiniń sebebi nede?
4. Berdaq Dáwlen sılbır menen ne sebep jánjellesip qaladı?
5. Berdaqtıń Kúnxoja ham Ótesh penen ushırasıwı qalay ótedi?
6. Berdaq Baytxan menen qalayınsha tanıсадı?
7. Poemanı oqıp mazmunın aytıp beriń hám Berdaq obrazınıń jasaliwına sıpatlama beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Poema — grek sózi — dóretiw, dóretiwshilik degen mánisti aňlatadı. Qosıqqa túsirilgen liro-epikalıq janr. Poema óziniń kólemi hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan povestke oǵırı jaqın, sonıń ushın da biz kóphilik orınlarda «qosıq penen jazılǵan povest poema» degen atamalardı ushıratıwimızǵa boladı. Biraq, povestke salıstırǵanda poemada epikalıq waqıyalarǵa lirikalıq qosıqlar arqalı qosıq úlgisinde ashıladı. Sonıń menen birge, epikalıq prozaǵa salıstırǵanda poemada

syujettiń ıqsham bolıwı emocional, tásırsheń momentlerdiń, keskin dramalıq jaǵdaylardıń jiyi-jiyi ushırasıp otırıwı áh-miyetli orın tutadı. Poema bayanlaw türinde, soraw-juwap türinde, syujetli bolıwı da, syujetsiz (lirikalıq) bolıwı da mümkin. Onıń qanday formada bolıwı shayırdıń tayarlıǵına, mádeniyatına baylanıslı.

Poemada qaharmanlardıń sanı da onıń kólemine, tańlanǵan waqıyaǵa baylanıslı boladı. Poema tuwralı B.G. Belinskiy bılay degen edi: «Poema — turmıs shinlıǵın súwretleydi, oǵan qosımsha ómirdiń irı faktlerine umtıladi, jay turmıslıq prozaǵa jol bermeydi, ómirdiń tek poetikalıq jaǵın ǵana aladı» dewi usıǵan baylanıslı. Poemanıń kelip shıǵıwi da bunı tastıyıqlaydı. Mısalı, áyyemgi grek ádebiyatında iri-iri batırlardı, qudaylardı jırlaytuǵın shıǵarmalardı poema dep ataǵan bolsa, al bizde túrkiy xalıqlar ádebiyatındaǵı epikalıq shıǵarmalardıń ashıqlıq haqqındaǵı dóretpelerdiń «dástanlar» dep atalıwı usınday túsiniklerden kelip shıqqan.

«Poema — poeziyanıń júregi» degen pikir durıs aytılǵan, óytkeni adam táǵdirin súwretlew, onıń ájayıp islerin sáwle-lendiriw poemanıń minneti. Ol turmısıń keń realistik kórinisin beriw menen úlken orın tutadı.

Túrkiy xalıqlarında poema janrı milliy dástúrlerdegi-dástanlardaǵı liro-epikalıq úlgilerdiń hám Evropa ádebiyatlarındaǵı poemashılıqtıń jolların ózlestiriwden hám olardıń ajiralmas birikpesinen payda boldı. Buni biz qaraqalpaq ádebiyatında I. Yusupovtıń «Joldas muǵallim», «Aktrisanıń iǵbalı», «Dala ármanları», «Búlbúl uyası», T. Mátmuratovtıń «Uris dártleri», «Sadıqlıq», K. Raxmanovtıń «Tazadan kelgen oqıwshı» taǵı basqa da poemalardıń mísalında anıq kóriwge boladı.

Búgingi kún ádebiyatımızda J. Izbasqanovtıń «Ótemis», «Oqıwshıma xat», «Kamal», X. Dáwletnazarovtıń «Hásiret hawiri», «Qaraqalpaq bayazı», «Iyesiz jurt» poemaları jarıq kórdı.

Poemalarda shayır óz shıǵarmasınıń qaharmanlıq yaki qaharmanlarınıń bastan keshirgen waqıyaların, sezimlerin súwretlew menen birge, sol waqıyalarǵa óziniń tikkeley kóz-qarasın da quwanıw yaki qayǵırıw, ayiplaw yaki maqullaw, jekkóriw yaki unatıw sezimi türinde bayan etip otıradı.

IBRAYÍM YUSUPOV

(1929 — 2008)

Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupov 1929-jılı 5-mayda Shimbay rayonınıń Azat awılında dúnyaǵa kelgen.

1949-jılı Qaraqalpaq mámlekетlik pedagogikalıq institutın tamamlap, usi institutta oqıtılwshı bolıp islep qaladı. 1961 — 1962-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori, 1962 — 1965-jılları N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim başlıǵı, 1965-jıldan 1980-jılga shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń başlıǵı, 1980 — 1985-jıllarda «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasınıń bas redaktori, bunnan keyingi jıllarda Respublikalıq paraxatshılıqtı qorǵaw komitetiniń başlıǵı, Ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq orayıınıń başlıǵı lawazımlarında jumis isledi.

Ibrayım Yusupov hár qıylı tarawlarda xızmet etiwine qaramastan dóretiwshilik miynet onıń ómir jolınıń ajiralmas bólegi boldı. Shayırıń dáslepki shıgarmaları 1946-jıldan baslap járiyalana baslasa, birinshi poeması «Joldas muǵallim» 1949-jılı jarıq kórdi, al «Baxıt lirikası» degen tuńǵish qosıqlar toplamı 1955-jılı basılıp shıqtı. Sońınan «Kúnshıǵıs jolawshısına» (1959), «Oylar» (1960), «Jeti asırım» (1961), «Garı tuttaǵı gúz» (1963), «Dala ármanları» (1966), «Zaman aǵımı», «Tumaris hám basqa poemalar» (1968), «Kewil kewilden suw isher» (1971), «Tumaris hám basqalar» (1974), «Dala orfeyi» (1975), «Yosh» (1977), «Shıgarmalarınıń eki tomlığı» (1978 — 1979), «Dáwır samalları» (1982), «Alasatlı dúnya bul» (1987), «Duzlı samallar» (1988), «Kewildegi keń dúnya» (1989), «Úmit jaǵısı» (1990), «Tańlawlı shıgarmalarınıń eki tomlığı» I — II tom (1992), «Begligińdi buzba sen» (1995), «Búlbúl uyası» (1997), «Ómir, saǵan ashiqpan»

(1999), «Hárkimniń óz zamanı bar» (2004) qosıqlar toplamları hám poemaları jarıq kórip, qaraqalpaq poeziyasın ba-yıttı.

Ibrayım Yusupovtıń dóretpeleri kóp ǵana xalıqlar tillerine awdarıldı. Rus tilinde «Песни горного рушья» (1960), «Ме-ридианы сердца» (1966), «Глаза ящерицы» (1973), «Стихи» (1976), «Степной орфей» (1975), «Розы и полын» (1980), «Звон стремени» (1981), «Стремлюсь всей душой» (1986), ózbek tilinde «Buloqlar qaynaydi» (1960), «Oltin qırǵoq» (1962), «Sahro orzuları» (1967), «Sho'l to'rǵayı» (1972), «Raxmat senga, zamonim» (1979), «Qora tol» (1988), qırǵız tilinde «Tala qiyaldarı» toplamları jarıq kórse, ayırım shıǵarmaları basqa da tillerge awdarılıp basıldı.

Ibrayım Yusupov dúnnya ádebiyatı klassikleriniń shıǵarma- ların qaraqalpaq tiline awdarmashı retinde de belgili boldı. Shayır Pushkin, Lermenov, Geyne, Bayron, Shevshenko, Hafız, Omar Hayyam, Nawayı, Maqtımquli, Hamza, Vur-ǵın, ǵ. ǵulam, H. Álimjan, Zulfiya, R. ǵamzatov hám taǵı basqa da sóz zergerleriniń klassikalıq shıǵarmaların qaraqal- paq tiline awdarıp, oqıwshı qáwimine inám etti. Shayırkıń birneshe lirikalıq qosıqlarına kompozitorlarımız namalar ja- zip, qosıqshılarımız súyip atqaratugoń qosıqlarına aylanǵan. Shayır Qaraqalpaqstan Respublikası gimniniń avtorı.

Ibrayım Yusupov tek shayır bolıp qalmastan «Garri tut- taǵı gúz» prozalıq toplamı arqalı bul tarawda da shıǵarma dóretiwdiń sheber úlgisin kórsete aldı. Ásirese «Seydan garri- niń gewishi» gúrrińi qaraqalpaq ádebiyatında usı janrıdaǵı eń kórnekli shıǵarmalardıń biri bolıp qaldı.

Dramaturgiya tarawında ol Á. Shamuratov penen birge qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı tiykarında «Qırq qız» muzıkalı dramasin jazdı. Avtordıń «Aktrisanıń iǵbalı» liro-dramalıq poeması, «Ómirbek laqqı» komedyası, «Ájinyiaz» operasınıń librettosı, «Máńgi bulaq» (ápsanawiy-fantastikalıq poema) qaraqalpaq dramaturgiyasınıń jetiskenliklerinen bolıp tabıladi.

Sondai-aq, poeziya ıqlasbentleri ushın shayırkıń tańlamalı shıǵarmalarınıń I, II, III tomları (2018) jarıq kórdı. I — II tomda shayırkıń qosıqları kirgizilgen bolsa, III tomda qosıqları menen birge ayırım poemaları da orın algan.

ARAL ELEGIYALARÍ

(üzindi)

Suwı qumaytlanǵan bir ázim dárya,
Ruwhım arqalı aǵıp baradı.
Demikken eń sońǵı baliqlar onda,
Eseńkirep qalash qaǵıp baradı.

Burqıp aqqan ılay suwda sayranlap,
Dáryadan teńizge bulqınıp oynap,
Erkin túser edi. Joq endi ol waq.
Suwı kesilgen soń naǵıp baradı?

Muz túserde tuwlap ol hasıl baliq,
Qızıl suw teńizge gúwlep jetkende,
Dáryaniń kóp uzaq órine barıp,
Uwıldırıq shashar edi kóklemde.

Gúmis shabaqların dürletip aydap,
Kók teńizge keler edi masayrap.
Endi hálden tayıp, jigeri qaynap,
Teńiz táńirisinen mádet kútkendey.

Teńiz táńirişi joq. Bar bolǵanda da,
Bálki bul jaǵıstı umitar edi.
Sayran etip alıs okeanlarda,
Bizge degen kewlin suwıtar edi.

Tubalasa irkip kúshli aǵısın,
Dáryalar teńizge jete almas eken.
Teńiz taslap óz máńgilik jaǵısın,
Tágdirine ilaj ete almas eken.

Baliq oynar shalqar suwdıń tusında,
Teńiz alıp ketken barlıq qusın da.
Adamnıń eń ázzi jeri usında,
Óz watanın taslap kete almas eken.

Suwǵa ne? Bári bir qayda tolǵanda,
Jańa jaǵıslardı jatırqay bilmes.
Qay jerde suw bolsa, shaǵala sonda,
Qurǵaqtıń qımbatın qádirley bilmes.

Qumshawit jaǵısta oyǵa talaman,
Shańǵıt kóz ashtırmas, júziń kórinbes.
Eski ultan menen ketip baraman,
Qayırlısam, artımda izim kórinbes.

Kemeler qawságan qayırda tozıp,
Korseń júrek sızlar, dártleriń qozıp.
Qansha qarasam da moynımdı sozıp,
Kóz ushında kók teńizim kórinbes.

Házir dárkar emes maǵan toy-bayram,
Awlaq júrip qıyal súrgım keledi.
Bul apat islerden aqıllar hayran,
Sebeplerin serlep bilgim keledi.

Tasiwdan awıllar jawraqan gezde,
Burın qurban bergen dárya, teńizge.
Qaytip berer bolsa Araldı bizge,
Jandi qurbanlıqqa bergim keledi.

Toy tarqaǵan alan yańlı átirap,
Jaǵısta awıllar jetim qalǵanday.
Suwsız balıqshınıń isi patirat,
Kemesi kóshkisiz ketip qalǵanday.

Sonıńday már edi bunda adamlar,
Dawıl hám tolqında sinnan ótkendey.
Xosh kewilli, eden edi adamlar,
Bekire kespelep qonaq kút kendey.

Qısta muzdan muzǵa sekirer edi,
Dawilda kók tolqın ókirer edi.
Shadlıǵın, ruwhın, bekirelerdi
Endi bárin birew urlap ketkendey.

Shayırdıń «Aral elegiyaları», «Bul jer ele zor boladı», «Bazar jolında», «Korrupciya», «Begligińdi buzba sen», «Anemiya», «Trnalar», «Alıs áwladlarga», «Boranlı keshte», «Bayıwlığa», «Súmelek qaynatqan jeńgeyge», «Korabller qoymıshılıǵındaǵı eles» qosıqlarında hám «Poseydonniń gázebi» allegoriyalıq poemasınıń ideya-tematikasında búgingi ekologiyalıq mashqalalar menen birge ekonomikalıq jáne de, sociallıq máselelerdi de tereń túsingen lirikalıq qaharmannıń kewil-keshirmeleri menen jaqınnan tanışamız. «Aral elegiyaları» qosığında biz teńiz qaytip, dáryasına uyıq tewgen xalıqtıń bir perzenti sıpatında usı jaǵada jasawshı xalıq táǵdirine hám Aral táǵdirine janı ashıǵan lirik qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri menen tınıshsızlanıwin kóz aldımızda janlı elesletemiz.

Shayır «Aral elegiyaları» qosığında hám basqa da lirikalarında Aral boyları, Qaraqalpaqstannıń búgingi ekologiyalıq kórinislerin realistik kózqaras penen sızıp beriw arqalı da ana topıraqqa degen súyispenshilikti jetkeredi. Zamanlaslarımızǵa joqarı talaplar qoyadı, olarda ana tábiyatqa degen mehribanlıq oyata biledi. Shayır qosığında tek Watanımızdıń búgingi ayanıshlı táǵdirin, Aral máselesin bir tárepleme úmitsizlik kózqarastan súwretlew menen sheklenbegen. A1, kerisinshe, shayırdıń bul baǵittaǵı oyları, keleshekke isenimi úlken.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayırdıń «Aral elegiyaları» shıgarmasınıń ideya-tematikası qanday máseleni sóz etedi?
2. Qosıqta shayırdıń Aral teńizi haqqında ishki tolǵanısları qalay súwretleniwin tabادи?
3. Teńizdiń ótmishi hám búginı haqqındaǵı salıstırıwlarǵa óz pikirlerińizdi bildiriń.
4. Qosıqta shayırdıń keleshekke bolǵan isenimi, kewil tolǵanısları qalay berilgen?
5. Aral apatshılıǵına ne sebep bolǵanlıǵın kórsetetuǵın qatarlardı oqıp, óz oylarıńızdı hám táśırlerińizdi aytıp beriń.
6. Shayırdıń jáne qaysı qosıqlarında ekologiyalıq mashqalalar sóz etiledi.
7. «Aralım — dártım meniń» temasında kishi gúrriń jazıń.

BÚLBÚL UYASÍ

(poemadan úzindi)

*Jürek jarasınıň qani menen ol,
Quslar dýnyasına baxit keltirgen...*
G. Geyne

*Sheńgelge qonǵan búlbúldıň
Shimşıq qurlı sáni bolmas.*

Berdaq

Qanıńday shıraylı sheńgel gúlleri!
Jupqa oramal jayıp ketkendey qızlar.
Sol sheńgel astında kóp kúnnen beri,
Ózim kórip júrgen qus uyası bar...

Kózge ısiq Kegeyliniň jağası,
Tuwíp-ósip shańda oynaǵan jerim.
Muzam menen tal astında tabisip,
Tuńğısh muhabbattı jırlaǵan jerim.

Onda adamnıń ısiq júzi, dawısı,
Onda doslar zamanıma enshiles.
Úlken joldan shette awıldı usı,
Kórip turmasam hesh kewlim kenshimes.

Ketip baratırsam tanıs soqpaqtan,
Qulaqqa bir hálısız ses kelip jetti.
Palapan eken ol shıyqıldap atqan,
Ayanıştan janım seskenip ketti.

Uyası buzılǵan shóbi shashılıp,
Sheńgellikke kirdim tırnalıp áste.
Sarı awzı topıraqqa basılıp,
Jerde jatır qus balası náreste.

Úpledim qondırıp ala姜anıma,
Shımşıq deyin desem, basqaraq onnan.
Jatır jalǵız máyek qabıǵı óana.
Netken qus bunshelli násilge sarań!

Uyanı jónledim shóp terip jerden,
(Saǵal súykengen be, samal buzǵan ba?)
Eplep uslap epsiz qollarım menen,
Palapandı saldım óz uyasına.

Ol óz besiginiń jumsaq qayızına,
Bólengen baladay emshek sorap...
Awzım menen suw tamızdım awzına,
Qurt ákelip salsam jutpadı biraq.

Anası qayda eken? Nege kelmeydi?
Ya bayǵus qurt izlep júrgen be eken?
Atasın aytpay-aq qoyayıq meyli,
(«Ákeniń jaqsısı jezdededey» degen...)

Qanıńday shıraylı sheńgel gúlleri!
Sonshelli tikenli, sonshelli dilbar.
Tanıs soqpaq penen men sonnan beri,
Sol uyadan alıp turaman xabar.

Bir barsam, qanatı shıgıp palapan,
Talpınıp ushıwǵa talwas etedi.
Bazda barganımda sol bir uyadan,
Biytanıslay bir qus ushıp ketedi.

Shımshıq deyin desem, onnan ǵawıraq,
Men kórgen quslarǵa qatnashlı emes.
Túri boz torǵayga megzes táwır-aq,
Biraq poshshabayday shotbaslı emes...

Terekli el boldı biz ósken óńir,
Biraz erik, shabdal baǵı bar edi.
Olar erte báhár ashqanında gúl,
Tún boyı búlbúller sayrasar edi.

Názik gúl juparı ańqıp túnlerde,
Júrer edim jalǵız baǵlarǵa shıgıp.
Bala kewlim ańsap álle kimlerdi,
Búlbúl sestin tıńlar edim ıntıǵıp.

Sonday suliw, sonday sırlı ún menen,
Olar tamiljitiп sayraǵan waqta,
Sáwbetles bolǵandyń «Míń bir túń» menen,
Qıyal súrer edim júrip awlaqta.

Bir iláhiy qustay ózin sır tutıp,
Búlbúller kórinbey sayrasar uzaq.
Tíńlar edim barlıǵımdı umıtıp,
Qanday quş ekenin kórmédim biraq.

A1 jazda quşlardıń shoq sayrawında,
Onı esitpedim. Qayda joǵalǵan?
Biraq bir muǵallim boldı awılda,
Búlbúldıń dál ózi bolıp «sayraǵan».

Awılda háwesker koncert bolǵanda,
Duwtar shertip, tambur shalar edi ol.
Jurtti duw kúldirip ısqırıp sonda,
Aynımaǵan búlbúl, bolar edi ol.

Bazda awıl palızinan túnlerde,
Biz uyatsız qawın urlap jer edik.
Búlbúl sayrap ketse qaysı jerlerde,
«Muǵallim keldi» dep zıp berer edik.

Ákelgen dáryanıń argı jaǵınan
Kúygelek kóz kelinshegi bar edi.
Qosıq aytqan waqta xosh hawazınan,
Ay tuwıp, juldızdı saǵınar edi.

El abat, baǵlarda ashıldı gúller,
Biraq urıs baslandı hámmege málím.
Awıl tolı tasırıǵan jigitler,
Bári urısqa ketti, ketti muǵallim.

Qaldı eki qabat jas kelinshegi,
Kózi dóńgelenip jaǵısta jılap.
«Jolǵa ayday qarap kútemen» dedi,
Jawdı jeńip, aman keliwin sorap.

Kegeyli boyında xalıq iğin-jığın,
Jigitler kemege mindi pesinde.
«Búlbúl» sayrap ketti, Muskat iytiniń,
Suwǵa sekirgeni jurttıń esinde.

Urisqa baratırǵan tabelshik ağam,
Taslap ketti «asha tayaǵın» maǵan.
Óńkey qız-kelinshek penen bizdaǵı,
Jumısqa jegilip qaldıq, oqıwdan...

Jalǵız máyek salıp quriq basqanda,
Bir intıqlıq sezim juwırıp qanǵa.
Erik náwshesindey jüregi qustıń,
Miyrim bulaqına shomılar sonda.

Qus niyeti dúziw, iqlası qalıs,
Bawırı eljirep, tabar jubanısh.
Boyınsınıp jaratılıs zańına,
Uwız iyini qurıp jatadı bayǵus.

Sheńgel arasına uya salǵanda,
Tiken tırnamaǵan jeri qalǵan ba?
Sol sızlap awırgan jaralar pitip,
Jata berdi uyqılı-oyaw solmanda.

Jubayı qurt uslap awzına saldı,
Bazda suliw sayrap kewlin aldı,
Sheńgel qorǵap onı tikeni menen,
Kún ısiǵan waqta sayasın saldı.

Bazda qáwip-qáter kelgendey bolar,
Túnlerde qızıq tús kórgendey bolar.
Baǵda uship qonıp palapanına,
Sayrawdı úyretip júrgendey bolar.

Máyek shayqap, waqtın-waqtın qozǵaldi,
Kúndız shuwaq, aqsham ayaz ızǵarlı.
Gúbelektiń qanatınan oyanıp,
«Qustıń uyqısınday» degen sóz qaldı.

Qurq basqan quslardıń sabırı zıyada,
Azıp-tozıp sarǵayadı uyada.
Sepkil máyek bir kúnleri jarılıp,
Qus násili shıqtı jaqtı dúnyaǵa.

Anası eljirer shúkir etkendey,
Jubayı da maqsetine jetkendey,
Sayrar jaqın jerde sheńgelge qonıp,
Shadlıǵın járiyalar, súyinshi kútkendey.

Bazda tań bolaman sarǵayıp atqan,
Geyde jolawshıman sharshap kiyatqan.
Ne qubılıs bolmas kewil dúzinde,
Bir de qus bolaman uyada jatqan.

Sonda ásten túsip dáwran atınan,
Oylayman «áh, sonsha asqınlar adam».
Sonda bul keń dúnya qus uyasınday,
Bir músápirxana kóriner maǵan...

Bir keshe hawanıń rayı qashqan,
Óázep oǵın attı burshaqlı tastan.
Aldı dawıl, keyin jawın degendey,
Jırtıq úzik úydey jawradı aspan.

Ájel sawdaları tústi basına,
Palapanın basıp bawır tusına,
Urqanatı ushıp ábigerlendi,
Tágdır qast etkendey kirttay qusına.

Shaqmaq shaǵılǵanda jani ishqınıp,
Kórdı bir jilandı kelgen ısqırıp,
Qus bayǵustıń jarılǵanday júregi,
Ushti-qondı jan sawǵalap qıshqırıp.

Sonıń arasında boldı tasırlı,
Jılanga bir kirpisheshen asıldı.
Quyriǵınan tislep tartıp aldı da,
Tobanayaq bolıp basın jasırdı...

Bilsem, qus uyası buzılğan sonda,
Men kórmey ketkende búgin azanda,
Bir qusqa kemislik qılmış pa edi,
Olsız da jetpesin orkestr-dúnya...

Qaydaǵı balalıq alıp esimdi,
Taslap ketippen góy baslı isimdi,
Qoy, ertelep barıp kórip keleyin,
Sheńgelliğte qalǵan bayǵus qusımdı.

Bul ǵawǵalı, arasatlı dawırde,
Qáwip-qáter kóp uya basqan kewilde.
Dúzdegi qus túwe, úydegi adam,
Ógam qayğıdan sawa emes ómirde...

Aspan qumaytlanıp bir kúni keshte,
Quw qamıs ızınlap, ızǵırıq esti,
Sel burshaq sabalap erik gúllerin,
«Quralaydín ǵayı» bul kelgen desti.

Qayǵırıp sheńgelde qalǵan uyanı,
Tań sáhárde shirt uyqidan oyanıp,
Barsam, mennen úrkıp júrgen sol qusım,
Ólip atır qanatına tayanıp.

Shímshıq deyin desem, zárre ǵawıraq,
Ájel menen ayqasıptı tágiraq,
Sellegen denesi muzlap ayazda,
Uyasınan ushpay ólipti jawrap.

Qozǵap kórsem jansız qustı uyadan,
Astında shúykildep jatır palapan.
Ájel ayazınan qorǵap perzentin,
Ana — bayǵus ózi bolıptı qurban.

Ya ájep, ne degen qustaǵı miyrim!
Tikenge tırnalıp shópshekler jiydim.
Jamǵır qurtın palapanǵa jutqızıp,
Irgesin tikledim buzılğan «úydiń».

Neligin bilmedim ólgen qustıń bul,
Kózime jas aldım, eljirep kewil.
Ayaz tańda arasınan sheńgeldiń,
Jaqın jerde sayrap qoydı bir búlbúl.

Ey, toba, qoyaber adam degendi,
Qayda ózgertse de mákan degendi,
Uwız-iyni qurıp saǵınar jürer,
Kindik qanı tamǵan watan degendi.

Qoya ber usı bir — shayır degendi,
Eljiretip júrek-bawır degendi,
Sheńgelin gúl eter, shımsıǵıń-búlbúl,
Usı bir usqınsız awıl degendi.

Bir túp tal kórse oǵan jańalıq,
Bir garrı sóylese, tursı danalıq.
Dáwranday elesler urıs waǵındaǵı,
Qırq jıl arjaǵında qalǵan balalıq...

Qálem jańga tiydi tún boyı jazıp,
Awıldıń hawası janıma aзиq.
Azıraq bas samallatıp qaytayıń,
Sırtqa shaqırıp tur báhárdıń sazı.

Atızlarda shigit egisi qızǵın,
«Arba bol» dápterdey tabalar sızǵan,
Isti tındırıp júr úsh-tórt traktor,
Órden ıqqa shabar brigad jazǵan.

Hám burıldım úsh túp garrı tal betke,
Biz oqıǵan mektep ornı bar betke.
Qublasında kól boyınan qashiqlaw,
Muǵallimniń úyi turǵan álbette.

Ol jaylardıń ornı házır egislik,
Japtıń jaǵaları otlaq kógislik.
Sabaqlar joq, mázi oyımda qalǵan,
Kól hám sayızlangan, boyı tegislik.

Sol balalıq árman yadıma tústi,
Sol ashıqlıq árman yadıma tústi,
Sol bir joq perige jalınıp atqan,
Marhum áziyz anam yadıma tústi.

Tuńgışh muhabbatım — jaralı erlik,
Kóz aldımnan óter kórinis berip.
Qıyalımdı serpip qızıl «Jiguli»,
Sol máhál toqtadı tusıma kelip.

Xanatlas kólegi shoqtay lawlaǵan,
Bir sánem, tústi de betledi maǵan.
Qıyalımnıń qıyadaǵı tórinde,
Bir ańsawlı eles tústey oyanǵan.

Kórdim arıwlıqtıń tolıp-tasıwın,
Ayaq basıwın ayt, ayaq basıwın!
Tuwılǵanda súyinshi sorap úyinen,
Jegenim esimde maysók shashıwın.

Yadımda quwırshaq oynaǵanları,
Kempiri ólgende jılaǵanları.
Kanikulǵa kelsem bir jola mennen,
Negedur anasın soraǵanları...

Jıllar shapqan attay óttiler demde,
Seyil payıtı bir dem alıs keshinde,
Shayqalıp qız bolǵan bul qarındastıń,
Zaldı awzına qaratqanı esimde.

Serpilip zer naǵıs saxna perdesi,
Kewillerdi biylep išhqı zerdeśi,
Bult artınan kóringendey tolǵan ay,
Şıqtı jaynap kórkem óner erkesi.

Hawazında barday bulaq sıldırı,
Maqpal jumsaqlığı, gúmis sıńgırı.
Qara kózi kólge imırt túskendey,
Taldırmash boyında taldıń súmbili.

Kózlerim — saxnada, qıyalım — alış,
Shabırısıp atqanday qayğı, quwanışh.
«Usamasa tuwma» degen sózdiń sol,
Uqtım mánisinde joqlığın shalıs.

Izlep tawıp sonda saxna artınan,
Mańlayınan súyip, quwandım oğan.
Anasınıń biz xabarsız turmısın,
Aytıp bergen edi qız sonda maǵan.

Aytqan, arjaǵında Ámiwdáryaniń,
Anası jańadan turmıs qurǵanın.
Eki ul, bir qızı bar eken onda,
Aytti awılǵa kelip-ketip turǵanın.

Ayttı: «ájem bayǵus óldi ármanda,
Bir uyada jalǵız qaldım men sonda.
Anam alıp ketti meni úyine,
Hám mektep pitirdim júrip solmanda.

Nesip etti qosıq, muzıka maǵan,
Konservatoriya pitti sońinan.
Turmıs qurdım, bir ul, bir qızımız bar,
Kúyewim sázende, ájayıp adam...»

Mashinadan túsip jetkenshe maǵan,
Hámmesi háp zamat keshti oyımnan.
«Ága» dep atımdı aytıp, kúlimlep,
Pák názeri iybe menen qaraǵan.

Sol tanıs jaǵısta otırıp keshte,
Ótkendi asıqpay túsirdik eske.
Aytıp berdi qara kózli qarındas,
Bir ájep hádiystiń tariyxın áste.

«Búlbúl uyası» poeması haqqında. Shayırdıń bul poeması-
nın lirik qaharmani ózi tuwılıp ósken jerdiń gózzal tábiyatı.
Bir kúni ol, usı jerde tanıs soqpaqta ketip baratırıp buzıl-
ǵan uyaǵa duslasadı. Máyekten jańa ǵaná shıqqan sari

awızlı qus balasınıń topıraqqa bılǵanıp atırǵanlıǵına janı ashıǵan ol uyani jónlestirip, palapandi óz uyasına jaylastırıp ketedi. Ol usı kúnnen baslap palapannan tez-tez xabar alıp, ayriqsha ǵamxorlıq kórsetedi. Poemanıń sońǵı bólimlerinde shayır óz kózi menen kórip gúwası bolǵan búlbúl uyası menen onıń jetim qalǵan palapanın óz awılında búlbúldey xosh hawaz muǵallim jigittiń táǵdirine teńlestirip súwretleydi. Urıs sebepli ol súygen yarı menen jalǵız qızınan ayra tú-siwe májbür boladı. Poemada muǵallim jigittiń frontta kórsetken erlik isleri, awılda qalǵan kelinsheginıń óz yarına-bolǵan sadıqlıǵı menen opadarlıǵı, izinde qalǵan jalǵız qızınıń da ákesine usap xosh hawaz qosıqshı bolıp jetilisiwi lirik qaharmanniń tilinen isenimli túrde súwretlenedi. Urıs sebepli eki ayaǵı menen eki qolınan teńdey ayrılp mayıp bolıp qalǵan muǵallim jigit óz awılına keliwge arsinadı hám shańaraǵına óldı degen «qara qaǵaz» jibertedi. Kelinshegi kóp jıllar dawamında onı kútip jasayıdı. Poemada usı payıtta awıl keńes baslıǵınıń jas kelinshekke kórsetken zulımlıq isleri, kelinshektiń gáp-sózlerden qashıw ushın basqa birewge turmısqa shıǵıp ketiwi, lekin aradan kóp jıllar ótkennen soń onıń qızınıń belgili qosıqshı bolıp erjetkennen soń shayır menen tosattan ushırasıp qalıp, ákesiniń tırı ekenligi haqqındaǵı xabardı aytıwi, onıń aytqan qosıqlarınıń magnitofon lentası arqalı beriliwi poema waqıyalarınıń tásırlı shıǵıwın támiyinleydi. Poemada súwretlengen búlbúl uyası, búlbúl hám onıń palapanı simvolikalıq mánide súwretlenedi. Poemadaǵı buzılǵan uya, jetim qalǵan palapan, oǵan ǵamxorlıq etken lirik qaharman, urısqa ketken muǵallim jigit hám onıń kelinshegi menen qızı obrazları birin-biri tolıqtırıp, ekinshi jáhán urısı jıllarınıń awır kórinislerin kóz aldımızǵa janlı elesletedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır «Búlbúl uyası» poemasında qaysı dáwır waqıyasın sóz etedi?
2. Bul poemanıń lirik qaharmanı uyası buzılǵan qustıń palapanına qanday gamxorlıq kórsetedi.
3. Poemada ekinshi jáhán urısı sebepli mayıp bolıp eline qayta almay qalǵan jigittiń táǵdiri qalayınsha súwretlengen?

- Muǵallim jigittiń sońǵı táǵdiriniń qalayınsha ótkenligin shayırǵa kim aytıp beredi?
- Poemadaǵı urısqa ketken muǵallim jigittiń hám awılda qalǵan kelinsheginin táǵdiri ne sebepten buzılǵan búlbúl uyasına teń-lestiriledi?
- Sizler de búgingi paraxat turmista átirapińzdı qorshaǵan ana tábiyatqa hám quşlar uyasına qanday ǵamxorlıq kórsetken bolar edińiz?

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 – 2010)

Ózbekstan Qaharmanı, Qaraqalpaqstan hám Ózbekstan xalıq jazıwshısı Tólepbergen Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonında (házirgi Nókis rayonınıń Shortanbay awılında) tuwlıǵan. 1947-jılı Xojelidegi ped-uchilicheni tamamlap, awıllıq mektepte muǵallim bolıp isleydi.

«Ámiwdárya» jurnalında ádebiy xızmetker, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń juwaplı xatkeri, Qaraqalpaqstan radiosında aǵa redaktor, baspa sóz boyıńsha mámlekетlik komitet başlıǵınıń orınbasarı, 1980-jıldan 2010-jıllar aralığında Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń başlıǵı bolıp isledi.

Jazıwshı T. Qayıpbergenov jámiyetlik jumıslardı atqarıw menen birge óz dóretiwshilik tájiriybesin jetiliſtiriw ústinde tınbay miynet etti. 1956-jılı onıń «Sekretar» atlı birinshi povesti járiyalandı. Bunnan keyingi jılları «Muǵallimge rax-met» povesti, «Sońǵı hújim» romanı, «Bloknot sóleydi» gúrriń hám ocherkler toplamı, «Qaraqalpaq qızı» romanı, «Suwiq tamshı», «Uyqısız túnler» povestleri, úlken tariyxı dáwirdi óz ishine qamtıǵan «Qaraqalpaq dástanı» roman-trilogiyası (1968, 1971, 1976), «Kózdiń qarashiǵı» romanı, «Tánha ózińe málım sıń» dóretpeleri baspada jarıq kórdı.

T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesı tek gána qaraqalpaq prozasında gána emes, al házirgi Oraylıq

Aziya xalıqları ádebiyatlarında ayriqsha ádebiy qubılış boldı. Gárezsizlik jillarında jazıwshınıń esseleri hám publicistikaliq shıgarmaları jáne de jańasha kórkemlik tús aldı. Onıń «O dýnyadaǵı atama xatlar», «Qálbimniń qamusı», «Túrkiy-nama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Jol jónékey berilgen asıǵıs sorawlarǵa juwaplar», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-esseleri hám publicistikaliq shıgarmaları qaraqalpaq ádebiyatın jańa janrlar menen bayitti.

T. Qayıpbergenovtiń shıgarmaları kóp ǵana tillerge awdarılıp járiyalanǵan. Rus tilinde «Дастан о каракалпаках», «Из юрты в мир», «Время, мир, жизнь», «Каракалпакнаме», ózbek tilinde «Qoraqalpoq dostonı», «Bobomga xatlar», «Qoraqalpoqnomı» shıgarmaları kitap bolıp basılıp shıqtı. Jazıwshınıń «Qaraqalpaq qızı» romanı boyıńsha qaraqalpaq hám ózbek tillerinde teleradiopostanovkalar, Tashkentte Mu-qimiy atındaǵı teatrda spektakl, «Ózbekfilm» kinostudiyası tárepinen «Qaysar qız» atlı kórkem film jaratıldı. «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası tiykarında ózbek hám qaraqalpaq tillerinde tele hám radiopostanovkalar, trilogiyaniń birinshi kitabı («Maman biy ápsanası») boyıńsha Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik sazlı teatrında spektakl qoyıldı. Sonday-aq, «Familiya», «Berdaq» («Sahra búlbúli»), «Aydos baba» dramaları qaraqalpaq hám ózbek tillerinde basılıp shıqtı.

T. Qayıpbergenovtiń respubikamızdıń mádeniyatı hám ádebiyatına qosqan salmaqlı úlesi joqarı bahalandı. Ol «Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı» (1974), Ózbekstan xalıq jazıwshısı (1993) húrmetli ataqlarına miyasar boldı. «Qaraqalpaq qızı» roman-dilogiyası ushın Berdaq atındaǵı mámleketlik siyliqtıń (1967), «Muǵallimge raxmet» povesti ushın Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik siyliğininiń (1971), «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyası ushın burıńǵı awqam mámleketlik siyliğininiń (1986), «Pravda» gazetasınıń (1987), «Krestyanka» jurnalınıń (1988), «Qaraqalpaqnama» roman-essesı ushın Mahmud Qashgariy atındaǵı Xalıqaralıq siyliqtıń, «O dýnyadaǵı atama xatlar» dóretpesi ushın M. Sholoxov atındaǵı siyliqtıń laureati boldı. Jazıwshıǵa 2003-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» húrmetli ataǵı berildi.

ISIŃ SÓZİŃDEY EMES

(*gürriň*)

Dem alıstan burıngı kúni edi. Tórebay úyine kelse, apası jumisqa ketip qalǵan eken. Esikiň ashti da, ishke kirdi. Jaydiń ishinde jańa ǵana pisirilgen awqattıń iyisi ańqıp tur. Onıń birden awqat jegisi kelip, awzınan suw shubıra basladı. Óyer-búyerdi qaradı. Tipırshılap júrip, peshtiń quwiśinan aq kastryuldı tawıp aldı. Qaqpaǵın ashıp jibergeni, kúni menen demigip turǵan sorpanıń puwi burqıray tústi. Tórebay eriksiz eziw tarttı. «Apam qanday mehriyban», dedi ol góshıti jep otırıp. — Meniń ash bolıp keletügenimdi bilip, dem alıs waqtında da tınbay awqat tayarlaǵan. Erjetip úlken adam bolǵan soń, onı jerde otırǵızbastan arqalap júrsem kóplik etpes edi-aw!

Awqattan keyin biraz dem aldı. Soń sabaq tayarlawǵa stolına kókiregin berip, otırıp aldı.

— Keshte Amangúl jeńgey jumıstan keldi.

— Keldiń be, apa? — dedi Tórebay apasın saǵınganday alındına shıgıp.

— Erkelep aldına juwıra shıqqan ulınıń mańlayınan súyıp aldı da Amangúl jeńgey shıranı jaǵıp jiberdi.

Apam meni «nám-naǵan bolǵansha bóbektey súyedi», — dep marapatlandı Tórebay, biraq ol usı oyn anasına esitirmmedi. Tek qıp-qızıl erinleri búlkildedi de qoydı.

Amangúl jeńgey awqat tayarlawǵa kiristi.

— Búgin túste nege keshikiń, balam? — dedi ol balasına awqattı tayarlap bolǵan soń.

Bul waqitta Tórebay peshtiń quwısında otırǵan edi. Ornınan ushıp-aq turdı.

Jıynalıs boldı.

Amangúl jeńgey basqa sóz aytpay, awqattı tarelkalarǵa salıstırıa basladı. Balasınan qanday jıynalıs bolǵanın soraǵan da joq. Kim bilsin, jıynalısta bolatuǵın sóz, qaralatuǵın másele oǵan belgili shıgar! Tórebay ári-beri apasınıń soraw beriwin kútti. Aqırı shıdamadı.

— Búgingi jıynalısta úlkenlerdi húrmetlew jóninde másele qaraldı, — dep baslaǵan sózin anası sorawı menen bóldı.

— Qalay húrmetlew kerek eken?

— Apa-aw! Ata-analarǵa, awırıwlarǵa kóshede, jolda, mektepe, qısqasın aytqanda, olar menen gezlesken jerde húrmet etiw kerek. Misal ushın, olar menen teatrda, jiynalısta, mashinaǵa mingende, eger orın awıspay qalsa, ornıńdı olarǵa bosatıp beriw kerek.

Ana balasınıń sózine kewili tolıp, qızıqsınıp:

— Usıǵan qasaqana jüretuǵın biytártip balalar siziń klasta bar ma? — dep soradı.

Tórebey basın qasıp dım úndemey biraz otırdı da birew shımsıhp alganday selk etip keskin juwap berdi:

— Joq!

Balasınıń juwabına ana quwanıp ketip, burıngı ádetinshe qasına bardı da mańlayınan shorp etkizip súydi.

Erteń dem alis kúni olar Xojelidegi Amangúl jeńgeydiń sińlisiniń úyine qídıratuǵın boldı. Ekewi de azan menen mashina kútetuǵın jerje keldi. Jolawshılar oǵada kóp eken. Mashinaǵa gezek kútiw kerek boldı. Topar-topar adam mashinaǵa asığıp minip atır. Állen waqtta bularǵa da gezek keldi. Adamlarıń arasınan barıp Tórebaydıń mashinaǵa mingenin ana eskermegen edi. Mashinaǵa minip bolgannan keyin, balasın izlep hawlıǵa basladı. Qaytip túseyin dese, esik bekitilip qalǵan, konduktordıń qasına kelip shıja-pıjası shıqtı.

— Túsir meni!

— Túsetuǵın bolsań nege mindiń?

— Balam sırrta qalıp qoydı.

Mashinanıń aldı betinde ornıǵıp alǵan Tórebaydıń esinde anası joq eken. Onıń shır-pı́r bolıp atırǵan ayanıshlı sestine ǵana dawısladı:

— Apa! Men mındaman!

Amangúl jeńgeydiń júregi ornına túsip quwanıp qaldı. Alısırıqta turǵanına da taqatı bolmay, balasınıń qasına bardı. Tórebay aldı menen orın alǵanına maqtanıp, «shaqqanlıǵımdı kórdıń be?» degendey, melshiyip otıra berdi. Ana onıń basınan sıypalap tur. Mashina zıńǵıp kiyatır. Oylı-bálent jerje kelgende mashina asaw attay óńkip ketip, Amangúl jeńgey bir jaǵına qulay jazladı. Biraq qasındaǵı adamlar onı súyep qaldı. Tórebay ele ornınan tapjılǵan joq edi.

— Apa, — dedi ol mardiyip. — Aldıńa qarap turmasań, jiǵılasań!

Tórebay bul sózdi aytıp, bolmay-aq onıń qaptalında birge otırǵan qızıl júzli, semiszhek bala ornınan turdı:

— Sheshe, meniń ornımda otıra qoyıńız.

— Raxmet, shıraǵım, jaqınladıq góy, usılay-aq baraman.

Jańaǵı bala qoyarda-qoymay Amangúl jeńgeydi ornına otırǵızıp ózi tikeyip túrdı.

— Sheshe, mınaw balańız ba? — dedi ol Tórebaydı kór-setip.

Tórebay apasınan burın jılmań etip:

— Bul meniń anam! — dedi.

Anaw bala salmaqlılaw kórindi.

— Him, — dedi basın shayqap. — Neshinshi klasta oqıysań?

Ózine berilgen sorawdı Tórebay qolaysız kórdi. Degen menen juwap bermey qalsa, uyat bolatuǵının sezdi de:

— Tórtinshi. Óziń-she? — dedi.

Jaqıń orınlarda otırǵanlar eki balanıń sózine qulaq túrdı.

— Men de tórtinshi klasta oqıymań. Oqıwshılar qádesin oqıdiń ba?

— Há, oqımay? — dep shártımeklendi Tórebay. — Sawatsız dep oylaysań ba!

— Qayerde oqıdiń?

— Mektepte, Koridorda qaǵıwlı tur. Kúndelik dápterde de jazıwlı. Dus kelgenin oqıp júrmən.

— Siziń klasta oqıwshılar qádesin buziwshılar kóp pe?

— Onday birde bala joq!

Amangúl jeńgey tanıs emes balanıń bergen sorawlarına tańırqanıp otır.

— Joq emes, — dedi biytanıs bala Tórebayǵa jaqınlap.

Sen qalay bileseń? Biziń klastı ómiriń tuwıp kórgeniń joq!

— Seni kórip otırman.

— Men ne qıldım?

— Sen, hátteki, basqa birewdiń ata-anası túwe, óz anańda ornıńdı bermey kiyatırsań...

Tórebay sóyley almadı. Beti burıshтай qızardı. Bası tómen qarap salbırıap ketti. Baǵanadan beri bolıp kiyatırǵan

áńgimeniń nege toqsıralajaq ekenin kútip kiyatırǵan jolawshılar Tórebaydı kóz janarları menen atqıladı. Keshe jiynalıstan ulınıń keshigip kelgenin esine túśirgen ana oǵan qarap ásten ǵana:

— Áy, shıraǵım, isiń sózińdey emes ǵoy, — dedi.

Tórebay únsız tómen qarap astırıńǵı ernin tisledi.

T. Qayıpbergenovtuń dáslepki gúrrińleriniń tematikası tiykarınan jaslarǵa arnalıp, tálim-tárbiyalıq mazmunda bolıp keledi. Olarda jaslardı miynetke tárbiyalaw, ádep-ikramlıq máseleleri qozǵaladı. «Isiń sózińdey emes» gúrrińinde de mektep oqıwshısı Tórebaydıń jaramsız is-háreketleri arqalı isi sózine say emes balalardıń ruwxıy kelbetin ashıp beredi. Mısalı, oqıwdan kelgen Tórebay anasına: — Búgingi jiynalısta úlkenlerdi húrmetlew jóninde másele qaraldı, — dep aytadı. Anası oǵan: — Qalay húrmetlew kerek eken? — deydi. Tórebay: Ata-analarǵa, awırıwlarga kóshede, jolda, mektepte, qısqasın aytqanda, olar menen gezlesken jerde húrmet etiw kerek. Mısal ushın, olar menen teatrda, jiynalısta, mashinaǵa mingende, eger orın awıspay qalsa, ornıńdı olarǵa bosatıp beriw kerek, — dep aytıldı deydi.

Lekin dem alıs kúnleriniń birinde Tórebay anası menen qıdırıp baratırıp, avtobusqa anasınan burın ózi minip, orın tawıp otırıp aladı.

— Apa, — dedi ol mardiyip. — Aldıńa qarap turmasań, jiǵılasań! — dep eskertiw jasaydı. Bul jaǵdaydı kórgen ózi menen teńles bala Tórebaydıń anasına qoyarda-qoymay orın beredi. Jazıwshı usı kishkene waqıyanıń syujetı, qaharmanlardıń is-háreketleri menen dialogları arqalı-aq, isi sózindey emes balalardı áshkara etedi hám hámme balalardı qay jerde bolmasın ata-analar menen jası úlkenlerdi húrmet etiwge hám siylawǵa shaqıradı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Isiń sózińdey emes» gúrrińinde Tórebay anasına nelerdi aytıp beredi?
2. Tórebaydıń anası menen qıdırıp baratırǵanında mashinada qanday waqıya júz beredi?

3. Mashinada Tórebaydín anasına kim ornın beredi?
4. Tórebay ne ushın uyalıp qaladı?
5. Anası Tórebayǵa qanday sóz aytadı?
6. Sizler de kóshede, mashinalarda hám taǵı basqa orınlarda óz ata-analarınızǵa hám jası úlken adamlarǵa qanday qatnasta bolar edińiz?

MEHIRLILIKTIŃ KELBETI

(*ocherk*)

Allaniyaz Óteniyazovqa studentlik jıllarında «Universal» degen laqap taǵılǵanı esimde. Bul laqap orta dármıyan ápi-wayı studentke, onıń állegeqanday dárejede hár tárepleme ótkirliǵi ushın berilgen emes, al miynetkeshliginiń húrmetine onı usilay ataǵan. Atız miynetkeshi, dep esaplaŋǵan universal traktorınıń, hár máwsimde hár iske qolaylastırılatuǵın traktor ekenligi yadıńızda shıǵar? Paxta teriminde Allaniyaz tap usı traktor menen barabar miynet isledi! Onıń qarıqlar boylap eńkeyip júrip tıńımsız etken háreketleri hám shaqqan qollarına kóz ilespeytuǵın edi...

Onı jumıs islew uqıbı boyınsha, álbette traktorǵa emes, al paxta teriw mashinasına teńgeriwe bolar edi, biraq ol gezleri bunday mashinalardıń sanı kútá az bolǵanlıqtan, oǵan teńgerilmedi. Allaniyazdıń tergen paxtasınıń taw bolıp úyılıp atırǵanın kórip adamlar hayran qalısatuǵın edi. Sonday miynet etse de, ol tergen paxtasınıń barlıǵın óz atına jazdırıwǵa asıqqan emes. Onıń bir bólegen norma orınlay almaǵan, yaması orınlawǵa shaması kelmegenlerge úlestirip júrdı. Sonda da ol óz atına ótkergenleri ushın-aq ádewir muǵdarda miynet haqı alatuǵın edi. Tek ǵana stependiya menen jasaytuǵın student ushın bul aqshalar, álbette, oǵan xoshametgoy bolatuǵın edi. Biraq ol paxta terip tapqan aqshasin heshqashan úyine alıp kelmewge tırısıp, ulları 1941 – 1945-jıllarıǵı Ekinshi jähán urısında qaytis bolǵan jalǵız baslı analarǵa, jawingerlerdiń jesirlerine úlestirip júredi. Onıń ózi de usınday xojalıqtan. Anası Jumagúl Erniyazova urıstiń ortalarında «qara qaǵaz» aldı. Allaniyazdıń ákesi Óteniyaz qırq úshinshi jılı Kursk qalasında qazaaptı.

Artında úsh perzenti qaldı. Úlken eki qızı turmısqa shıqtı, al, Allaniyaz bolsa pedagogikalıq instituttıń shet tiller fakultetine oqıwǵa tústi. Ol ózi haqqında az sóyler edi, lekin, bári bir, instituttaǵılar ol tuwralı kóp nárseden xabardar boldı, jasıratuǵını joq, olardıń ayırımları onı misqıllap, «adamlarǵa jaqsılıq etiwdiń de shegin biliw kerek» — desip júrdı.

Bir jaqsı jeri jazǵı dem alıs waqtında onıń ne menen shuǵıllanǵanın instituttaǵılar bilmedi. Birinshi kurstı tamamlap, óziniń tuwilǵan awılına keliwden qartayǵan qońsısı Qurbaniyazovlardı ayap, olarǵa jay salıp beriwge kiristi. Qońsısısının jalǵız perzenti frontta qaza tapqanlıǵı sebepli xojalıq sıpatında ele qáddin düzete almay júdá jaman ilashiqtı jasayıtuǵın edi. Írasın aytqanda, sol qońsısısınıń ilashiğında jasaw bılay tursın, sırtınan qarawdıń ózi qorqınıshlı edi.

... Allaniyaz basqalar kibi bul jayǵa qarap, ayanışh sezimlerin bildiriw menen sheklengisi kelmedi, dárhəl is baslap, jay salıp berdi. Álbette, qalıs saldı, sebebi olardıń tóleytuǵın aqshası da joq edi. Bir ózi ılaydan birneshe mın gerbish quydı da, diywalların tiklegen soń, taqtay, cement, fundamentke tóseytuǵın qara qaǵaz, áynek-qapıların tabıstırıdı, qullası qartayǵan kempir menen garrını suwiq túspey-aq, taza jayǵa kirgizdi... Bul onıń, studentlik gezinde salǵan dáslepki jayı edi. Onıń tek rayonlardaǵı górip-qáserlerge salıp bergen jaylarınıń sanı 19 dan asıp ketti...

Haqıqatın aytısam, onı izlep, dáslep jergilikli mekteptiń direktori menen ushırástıım. Ol Allaniyazdı qısqasha táriyip-lep: «Ápiwayı adam, muǵallım sıpatında da jaman emes», — dedi. Jol-jónekey birewler menen sóylesip Allaniyazdıń hayalı, úsh perzenti, qartayǵan anasınan ibarat xojalığınıń kútá tatiw turatuǵınlıǵıń bildim. Olardıń xojalığında artıq-aspay hesh nárse joq kórinedi... Sonda nege ol, haqıqıy mánisinde social-támiynat bóliminiń awıldaǵı jámiyetlik shólkemlerdiń wazıypaların óz moynına algan? Ne ushın? Qullası, gáptıń ırası, men Allaniyazdı kóriwge niyetlenip gána qoymastan, onday insandı kóriw, aniǵıraq aytqanda, ózimniń parızıım dep túśindim. Óytkeni bunday mehirli adamlar aramızda oğırı siyrek ushırasadı. Sonıń ushın da onıń menen tanıspaw, men ushın gúná bolıp túyilip júrgen edi.

Shofyor menen birge onı kóp izledik. Állekim bizlerge onıń ketken jaqların siltedi... Awıl posyolkasında bolsa kóp kósheleriniń atamaları joq. Kóp izlestirip, úyin taptıq, biraq úyinde heshkim joq eken, qapısı ashıq qalıptı. Qartayǵan anası da álleqayda ketken qusaydı, al hayali jumista bolsa kerek. Úyde aytarlıqtay zat ta joq. Kishkentay stol onıń joqarısında, diywäldegi shegege ilingen bir papka turıptı, onıń da tozıwı jetken, bir müyeshte ápiwayı tigiw qol mashinası kózge taslanadı. Esikiń alındına shıǵıp qayda izlerimizdi bilmey tur edik, bir qońsısı bizlerge jaqınladı:

— Úydiń iyesi gerbish quyıp atırǵan shıǵar. Azanda balaśin eritip ketken edi, — dedi. Sóytip ol bizlerge awıldıń shetiregidegi keń atızlıqqa qaray iyek nusqadı.

...Balşıqlı maydanshanıń átirapında birneshshe terekler ósip tur sol tárepte — mákke atızları, oń tárepte pálekleri shiyratılǵan qıyarlar, art jaǵımızda qawın-atızları. Maydanshanıń ortasında kishkene háwiz, onıń qaptalında úyilgen ılay hám deneleri quyash áptabına kúyip qaraltım tartqan eki adamnıń gúybeńlep jumıs islep tırganın kózim shaldı. Olardıń biri eresek, ekinshisi jas óspirim ekenligi alıstan-aq málimplendi. Shofyorımız ekewmiz solay qaray júrdik... Kókkómbek egis atızlarınıń ortasındaǵı surǵult túslı maydanshanıń qalıń bóleginde keptiriw ushın qatar jayıp qoyılǵan gerbishler birinshi qaraǵan kózge sál-pál qarawitip kórinedi. Mashinasız, qol menen quyılǵan míňlaǵan gerbishler jatır. Bul bizler ushın biraz tańlanarlıq kórinis boldı.

Ele onsha keppegen qam gerbishlerdi basıp almwı ushın qádemlerimizdi abaylap basıp, olardıń arası menen algá qaray júrdik. Eresek adam bizlerdi kórdi de qolındaǵı bos qálıbin uslawı menen bizlerge jaqınlap sálemlesti. Bul Allaniyaz eken. «Gerbishti síndırıp alamız, dep qoriqpay-aq qoyıńlar ústinen basıp óte berińler» — dedi ol. Endi batıl türde gerbishlerdiń ústinen algá júrdik. Olardıń ılayı pisik bolǵanı ushın gerbishleri kútá bek kem eken, «míńq etpedi». Allaniyazdiń túrine qarap onıń jası 50 de, hátteki 60 ta shıǵar dep oylaysań, biraq shoyınnan quyıp qoyǵanday míǵım denesi onı jasartıp kórsetedi. A1 bet álpetic ájimler basqanına qaramastan jaslığında suliw bolǵanga uqsayıdı,

házir de sulıw, ásirese onıń ashıq kewli menen miyuq tartıp kúlgeni oǵada shıraylandırıp jiberedi eken. Júzi jarqın...

Allaniyaz institutti tamamlaǵannan keyin óz awılına qaytip kelip, muǵallim bolǵan, al, hayalı jumısshı bolıp isleydi eken.

Ózi, mine, otız jıldan beri awıllıq mektepte inglis tiliňen sabaq beredi. Perzentli bolıw jaǵınan da ákesiniń jolın quwǵan sekilli, Allaniyazdıń da eki qızı, bir ulı bar..

Tanıstiq, «Jas jigitteysiz» dedim men oǵan. Ol kúldi hám jumıs babında kiyip júrgen eski diz kiyimin kóterip qoyıp, jas kóriniňiwiń sebebi fizikalıq miynet penen shuǵıllanǵanlıqtan ekenligin, ómirinde araq iship, temeki shekpegenligin, eń baslısı úsh qádeni: waqtında dem alıw, waqtında awqatlanıw, waqtında juwınıw tártibin qatań saqlaytuǵının aytı.

— Mine, — dedi ol gerbisherlerdi kórsetip, — dem alıs baslangalı beri balamız benen ekewmizdiń quyǵanımız. Búgin sani otız míńga jetti.

— Birewge jay salıp berejaqsız góy, shaması?

— Yaq, balalar baqshası menen medpunkt salmaqshıman.

Bizler Allaniyaz benen gúrrińlesip atırǵanda onıń balası jumısın dawam ettire berdi: balşıqtı dumalaqlap qumǵa bılǵap, keyin qálipke salıp jerge taslaydı. Áne, gerbish tayar, endi ol tek kebiwi kerek.

— Hayran qalarlıq bir jaǵday, sizler quyǵan gerbisherler kútá bekkem kórinedi. Ílayına bir nárse qospaysız ba? — dedim men.

— Yaq, balşıqtıń quri ózi...

Balası bizlerge dıqqat bermey óz jumısın dawam ete berdi.

— Balańız-ám gerbish quyıwǵa teperish hám shaqqan kórinedi!

Allaniyaz kúlki aralas gúrsinip qoydı:

— Awa, shaqqan... Kerekli muǵdardagı gerbishti tez arada quyıp ta bolamız. Álbette, is bunıń menen pitpeydi! Gerbish quyılıp bolǵan soń basqa da mashqalalar kútip turıptı. Bilesiz, imarattı tiklew, ústin bastırıw, áynek, qapılarıń quriw... Qullası jumısı kóp...

— Olardı qaydan hám qalay tabasız?

— Qalay bolatuǵın edi!? Burınları satıp alatuǵın edim...

— Öz aqshańızǵa ma?

— Basqa kimnen soraydı dep edińiz! Álbette, óz aqshańıma. Jay salıp bergen adamlarımnıń ǵarejeti bolmaydı. Jazda hám gúzde miynet etip aqsha toplayman. Solardan awıstińırip-súyistirip degendey...

— Sonda sizge hesh járdem bermey me? Siz jay salǵanda onıń adamları ushın salasız góy.

— Nege járdemlespeydi eken? Awıl basshıları meniń ótinishim boyinsha qıyırshıq tas, taxtay, cement jetkerip bere basladı. A1 sógan, bilesiz be... Joq, joq... Qos perzenti urısta qaza tapqan jalǵız baslı kempirge jay salıp bergenim ele esimde. Áne, isler solay. Deniń saw bolsa, niyetiń dúziw bolsa hesh qıyını joq. Adam balası kútá qiyın awhalda qalsa, oǵan dárhål járdem kórsetiw hár insanniń parızlı isi emes pe?

Usılayınsha Allaniyaz sóylep turıptı, ózinshe pikirler júritip atır, bazı islerin esine túśirip atır... A1 men bolsam, bul jerje qanday oylar menen kelgenligimdi eslep, ózimshe qısınıspaǵa da túse basladım. «Qalay-qalay ózi? Payda ziyanın bilmeytuǵın adam ba? Qiyaliy adam ba? Jo-oq! Joq, joq, adamlar! Baslarıńızǵa jaman oy kelmesin, bul kútá aqıllı adam! Ómirdiń uńqlı-shuńqlına tereń oy jiberip, ómirdegi óz ornın, adamgershilikitıń maqsetin durıs túsinetuǵın adam! Járdemge mútáj hám qiyın halǵa duwshar bolǵan adamdı mámlekettiń ózi de ǵamxorlıqtan tis qaldırmayıǵının da jaqsı biledi!

Allaniyaz ǵárip-qáserlerge hár qıylı jaǵdaylardı siltaw et-pesten, óziniń sap hújdanı, bar dıqqatı hám shın ıqlası menen tikkeley ǵamxorlıq etti!

— Aytıńızshı, — bul jumısta sizge tikkeley járdem berip gerbish quyisatuǵınlar bar ma?

— Bar, — dedi ol aqırın. — Ánekey balam! Soǵan qosımsısha ara arasında ayırım oqıwshılarım da járdemlesedi.

— Bolǵanı ma?

— Adamlar jawrıńınıń keńligi menen ǵana emes, asıra aytsam keshirersiz, peyliniń keńligi menen de ajıralıp turadı. Hárkim óziniń adamgershilik parızın hár qıylı túsinedi. Jazǵı dem alıstan aldın ótkerilgen pedagogikalıq keńeste men úshinshi brigada haqqında máseleni ortaǵa qoymadı. Ol

jerde medpunkttiń de, balalar baqshasınıń da joq ekenligin, olardı quriw zárúrligin, onıń ushın maǵan járdemshiler kerek ekenligin ayttım. Muǵallimler biri-birine qarastı da, názerlerin tómen aldı. Solay etip járdemge heshkim kelmedi.

— Bilesiz be? — dep dawam etti ol azmaz únsizlikten soń: — Jaylardı qalıs salıp beriw menen ǵana sheklenbeymen. Jumıstan bos waqtılarım bolsa ot-shóp orıwǵa, pishen tayarlawǵa, paxta terimine qatnasaman.

— Al, balańız-she?

— Balam Ájiniyaz, orta mektepti pitkerdi. Onıń televizor ońlaw boyınsha qánigelikke oqıǵanın qáleymen. Házır hár bir úyde televizor bar. Aparıp ońlatıwǵa mûmkinshiliği joqlardıń televizori tez-tez buzılıp turatuǵınlığı belgili góy.

Mine, ol meniń kóz aldımda naǵız miynet adamınıń, adamgershilk hújdanińıń heshqashan sarqılmayıtuǵın janlı úlgisi sıpatında kúlimlep, ózi quyǵan mıń-mıńlaǵan gerbisherdiń arasında turıptı. Al, onıń átirapı misli áyyemgi qurılıs maydanshası kibi. Al ózi misflerde aytılǵanınday-aq, áyyemgi dáwırlerde birinshiler sıpatında ılaydan binyat etilgen adam sekilli. Tórt qırlı ótkir gerbisherler ótkir kúnnıń astında úyin-úyin bolıp aynalasında jatır.

Usı kórinis mende aqılǵa uǵras kelmeytuǵın qorqınıshlı sezimler oyattı. Meniń kóz aldımda ósheń ǵárip-qásereń mútájin pitkeriw menen jasap atırǵan ullı insan menen bir qatarda, oǵan qarama-qarsı, hátte, pútkilley jat adamlar eleslep ketti.

Yaqshı, olardı qoyayıq. Men házirshe, kútá mehirli qılıqlar qılıp, ózin pataslıqqa bılgamaǵan qarapayım adamlar haqqında oylayman. Al geyparalarǵa, men sóz etip otırǵan insannıń ǵárip-qásereńle kórsetken qalıs xızmetleri, ne ushın kúlkili túyiledi? Ne ushın jasalmaday bolıp kórinedi?

Hárkim ózin insan sanap, ǵárip-qásereńle, járdemge mütaj sorlılarǵa qol ushın berip, jan kúydirip júrgen usı muǵallim jóninde az ǵana oyǵa shúmse edi?! Allaniyaz benen sóylesiwlerimizdiń aqırına taman aqsha haqqında ǵap qozǵadıq.

— Aqsha kimge kerek emes? — dep gúrsindi ol. — Hayalıım meniń islerime kónligip ketkenine qaramastan, tapqan aqshalarımnıń belgili bólegin úyge ákelip, onıń qolına salıw

ornına, biysharalardıń jayları ushın tas satıp alıwǵa cement-ke, áynek, qapiǵa jumsaǵanım ushın bazıda renish-ám bildi-redi. Ashıwlanadı. Degen menen, ol da insan! Ázzi insanlar ushın qanday mehir zárúrligin túsinedi!

— Siziń ózińzge hesh nárse kerek emes pe?

— Kerek, álbette! Biraq bizler jumis islep atırmız góy! Al, jumis islew mümkinshiligi joq awırıw, jalǵız baslı kem-pir-ǵarrıllardıń bizlersiz kúni ne keshedı? Qullası, — dedi ol kózlerin sál-pál qısıńqırap, oylı pishinde. — Meniń pikirim-she, adamda aqshanıń kóp bolǵanı jaqsı emes! Ol kóp te, az da bolmaw kerek. Awa, menińshe, solay bolǵanı maql!

Men kúldim. Mine naǵız házirgi kúnniń sózi. Aqshanı orınlı paydalaniw, materiallıq baylıqtan, aqılǵa uǵras payda-lana biliw kerek. Babalardıń, «artıq dúnja kóz shıgaradı», degen násiyati da bar góy. Meniń aldımda orta ásirdıń bir ağartiwsıshi emes, óz zamanlaşım, yaǵníy Qaraqalpaqstannıń Nókıs rayonındağı orta mekteptiń inglés tili boyınsha muǵal-limi turıptı! Ol házirgi kúnniń táshwishleri menen jasap atır. Ayriqsha sap hújdanlı, mehirli insan!

Bizler xoshlastıq. Men mashinaǵa otırdım, júzleri quyash áptabınan qarawıtqan, ústi-basına ılay jaǵılǵan Allaniyaz, meni bilayraqqa shekem uzatıp saldı. Men izime bir burıl-dım. Allaniyazdıń artında gerbish jayılǵan surǵılt maydansha jatır. Ol óziniń ájayıp, keń peyilli kúlkisi menen maǵan qol bılǵap qaldı. Ne derseń! Ol sonsha ápiwayı miynetkesh, sonsha ájayıp mehirli insan!...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jazıwshiǵa A. Óteniyazov haqqında ocherk jazıwına ne sebep bolǵan dep oylaysız?
2. Ocherk qaharmani A. Óteniyazov qanday pazıyletke iye insan bolǵan?
3. A. Óteniyazovtaǵı unamlı pazıyletler nede?
4. Ocherkti oqıń hám túsingenińiz boyınsha gúrriń jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Ádebiyat shıǵısı jaǵınan úlken úsh tekke bólinedi: epos, liirika, drama. Al, janrılıq jaqtan roman, povest, gúrriń, ocherk, poema, komediya t.b. bolıp bólinedi.

Ádebiy janrdı súwretlenip atırğan waqıyanıń sıpatı menen kólemi, Xarakteri belgileydi. Bul orında tek sırtqı forma emes, al onıń sapalıq sıpatın esapqa alıw kerek boladı.

Ádebiyat shıgarmaları epikalıq túr, lirikalıq túr, dramalıq túr dep úlken úsh túrge bólinedi.

Gúrriń epikalıq túrge kiretuǵın hám bir-eki epizodtı súwretleytuǵın waqıyalı prozalıq shıgarma. Epikalıq janrdıń basqa túrleri menen salıstırǵanda gúrrińniń ózine tán belgileri bar. Gúrrińge qatnasiwshı qaharman az boladı, waqıya bir yamasa bir neshe adamlardıń aynalasında jiynaqlanıp beriledi, qalǵanları ekinshi dárejeli qaharmanlar sıpatında boladı. Gúrrińde súwretlew basım orındı iyeleydi. Ádette, ol adamnıń turmısındaǵı ayırım waqıyalarga arnaladı, biraq onda jazıwshı usı waqıyadan burın hám soń bolǵan nárseleldiń mayda-shúydelerin qaldırmay tolıq súwretlep otırmayıdı. Qaraqalpaq ádebiyatında S. Májitovtıń «Oqıǵan bala», N. Dáwqaraevtıń «Internatta», T. Qayıpbergenovtıń «Isiń sózińdey emes» t.b. gúrrińleri usı janrdıń talaplarına tolıq juwap beretuǵın shıgarmalar esaplanadı. Novella da gúrriń siyaqlı kishi epikalıq túrge kiredi.

Ocherk — kólemi hám súwretlew usılları jaǵınan gúrrińge jaqın, biraq házirgi turmıstiń dálme-dál qaharmanları hám faktleri, máselelerinen alıngan kishi prozalıq shıgarma Bunday prozalıq shıgarmalarda bolǵandı bolǵanday etip súwretlew baslı talap hám onda qaharmanlardıń atı-jónin, mákan jayın, basqa ádebiy dóretpeleridegidey etip jasırıp kórsetiw yamasa ózgertiw mümkin emes. Sonıń menen birge bul janrıda zamanagóy máselelerdi juwmaqlastırıw áhmiyetli orın iyeleydi.

Ocherklerde dál faktlerge súyengenlikten de jazıwshı qıyalıy oylardan biraz sheklenip, ol qaharmanlardıń obrazın ashıp beriw ushın kóp qıyınhılıqlar keltirip shıgaradı. Qaraqalpaq prozasında T. Qayıpbergenovtıń «Dárya teńizge quymaǵı lazı́m», «Keńpeyilli insan», «Mehrliliktiń kelbeti», K.Sultanovtıń «Meniń awillası́m», «Balıqshınıń balası», S.Salievtıń «Jer ishqında» t.b. eń jaqsı ocherkler esaplanadı.

Sońğı górezsizlik jıllarında da qaraqalpaq prozasında bir-qansha ocherkler jarıq kórdı.

KÚNSHÍGÍS ÁDEBIYATÍNAN

«Türkiy» sózi — «türkiy tilles xalıqlar» mánisin aňlatıp, türk tilles xalıqlar mádeniyatı tariyxı maǵanasın bildiredi. Sonıń ushın da, tariyxta «türkiy jazıwı», «türkiy mádeniyatı» — dep atalǵan sózler menen de jíyi-jíyi ushırasamız. Buniń eń baslı sebepleri házirgi türkiy tilinde sóyleytugın birneshe xalıqlar ózbekler, ázerbayjanlar, türkmenler, qazaqlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar, tatar, bashqurt, Kavkaz hám Sibirdiń türkiy tilindegi xalıqları dáslep ózlerine ortaq bolǵan mádeniyattan nár alıp sońinan tili, ádebiyatı hám mádeniyati óz aldına bólínip ketken. Házirgi türkiya xalıqlarida tap sonday toparǵa kiredi. Sonlıqtan da, bul ellerdiń VI — XIV ásirdegi mádeniy tariyxın bir-birinen ajiratıp qarawǵa bolmaydı. Sonıń ushın da, bul dáwirler tariyxta «Túrkiy ádebiyat» — dep qabil etilgen. «Túrkiy ádebiyat» hárbir türkiy tilles xalıqlar ushın teńdey xızmet atqarǵan.

Túrkiy tilles xalıqlar Orta Aziya Qazaqstan hám Volga boyı elleriniń, Kavkazdiń negizgi xalıqlarınan esaplanadı. Sonıń ushın da türkiy tilindegi ádebiyat bul jerlerdegi ja-sağan xalıqlardıń, Watan ádebiyatınıń bir bólegi bolıp esaplanadı. Olar bul ádebiyatti ózleriniń ata-babalarınıń mádeniy mülki dep biledi.

Túrkiy xalıqlar bir-birinen bólínip ketkennen keyin de hárbir xalıqtıń arasına óz tásırın tiygize algan danışhpan klassik shayırları bar. Mısalı, Maqtımquli türkmen xalqınıń, Abay qazaq xalqınıń danışhpan perzentleri bolıwına qaramastan, XVIII — XIX ásirlerdegi Kúnshígis mádeniyatınıń bir bólegi bolǵan Orta Aziya Qazaqstan ádebiyatı tariyxında úlken orın iyeleydi. Olar türkiy ádebiyatı ushın ortaq sanal-maǵan menen de Shıǵıs klassikleriniń sońğı talantlı wákille-rinen esaplanadı. Bunnan tısqarı olardıń, ásirese qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwı ushın da ustazlıq jolın tutqanlığı bayqaladı.

Túrkiy poeziyası Shıǵıs klassikleriniń belgili bir bólegin óz ishine aladı. Sebebi, Orta Aziya hám Qazaqstannıń negizgi bólegi türkiy tilinde sóyleytugın bolǵanlıqtan bul til olardıń ana tili hám mádeniy qatnas quralı edi. Sonıń

ushın da, orta ásirlik mádeniyatta túrkiy tildigi ádebiyat tómen dárejede bolmadı. Buğan misal sıpatında Álisher Nawayı, Fizuliy, Maqtımquli dóretpelerin kórsetiwge boladı.

Shıǵıs mádeniyatı tariyxındaǵı uzaq dawam etken úsh tildegi ádebiyat (arab, parsi hám túrkiy) birin-biri kemsitken joq. Kerisinshe, birin-biri tolıqtırıp baradı.

Túrkiy ádebiyatı arab hám parsılar jiynaǵan kóp jıllıq mádeniy miyraslar, olardıń ózgesheliklerin úyreniw tiykarında bayıp bardı.

Monǵol imperiyası túrkiy tilles xalıqlardıń óz ara bóliniwlerine de sebepshi bolǵan edi. Usınday sebeplerge bayanıslı X – XIV ásirden baslap ózbek, túrkmen, qazaq, qırǵız, qaraqalpaq, tatar, bashqurt hám basqa da túrkiy tilles xalıqlar óz adına xalıq sıpatında tolıq qáliplese basladı.

Biraq ta bul xalıqlar awızeki tili bir-birinen ádewir aji-ralıp turǵanı menen ádebiy til normaları túrkiy (eski ózbek) tilinde, jazba til normalarına boysındırılǵan edi. Túrkiy tilles xalıqlardıń jazba ádebiyatındaǵı bul ulıwmalıq xarakter XVIII – XIX ásırdegi ádebiyatqa shekem húkim súrdı. Hújjetli is qaǵazlardıń qádelerinde bul til qádeleri, hátte XX ásirdiń bas gezlerine shekem saqlanǵan. Bunıń eń baslı sebepleri Orta Aziya hám Qazaqstandı mákanlaǵan túrkmen, qazaq, qırǵız, hám qaraqalpaqlar ushın Xiywa, Buxara, Türkstan, Samarcand medireseleriniń ilimiý oray bolıp qalıwında bolsa kerek. Bul medireselerde oqıǵan ózbek, qazaq, túrkmen, qırǵız hám qaraqalpaqlar negizinen arab, parsi hám túrkiy tillerde sabaqlar alǵan. Sol tillerdi tereń ózlestirip bolıp, awıllıq medireselerde sabaq bergeni ushın da Mashrab hám Furqat ózbekshe jazsa, Maqtımquli túrk-menshe, Abay qazaqsha, Berdaq hám Kúnxoja qaraqalpaqsha jazdı.

Óz sawatı hám talǵamına bayanıslı bulardıń ishinde de eski túrkiy tillerin kóp qollanǵanlar bar. Sebebi, sol waqıttıń ózinde de tasqın talantqa iye bolǵan eski túrkiy tiliniń sırların tereń iyelegen shayırlar tek óz xalqınıń arasında ǵana emes, bálki Orta Aziyalıq kólemdegi basqıshqa kóterilgen. Sonıń ushın da XVIII ásırdegi Maqtımqılı hám Mashrab shıǵarmaları shıǵıs elliři arasında úlken dańqqa eristi.

Abay hám Berdaqlar ayırıqsha talantqa iye sóz sheberleri bolǵanı menen de eń birinshi maqsette óz xalıqlarına milliy jazba poeziyaniń sırların úyretiwdi maqset etip qoyǵan. Óz xalıqlarına túsinikli boliwı ushın jazba hám awızeki poeziyanı bekkemlegen.

Abaydıń dańqi Qazaqstan dalaları átirapında bolǵanı menen Orta Aziyanıń kóphshilik jerlerine keńnen taraldı. Ásirese, qırǵız hám qaraqalpaq shayırları da onnan minnetdar boldı. Usınday sebeplerge góre ol shıǵıs klassikleri arasında da belgili orındı iyeleydi.

Al, türkmen klassigi Maqtımqulınıń shıǵıs klassikleri arasında tutqan ornı ózgeshe boldı. Ol türkmenlerden tısqarı Turkiya, Ázerbayjan, Orta Aziya xalıqlarına keńnen belgili boldı. Al, Qaraqalpaqstan onıń ekinshi shayırlıq watanı esaplanadı.

Temuriyler Orta Aziyanı hám basqa da úlkelerdi birikti-riw menen bir qatarda türkiy tilindegi úlken mádeniyattı da payda etken edi. Usınday sebepler menen ózbekler óz tiliniń erte dáwirdegi miyraslarǵa jaqınlığınıń nátiyjesinde onıń dawamshısı da bolıp qaldı. Sonıń ushın da, XV ásirde jasaǵan ullı danışhan hám oyshıl Álisher Nawayı ózbek xalqınıń perzenti boliwı menen birge, pútkıl türkiy tilles xalıqlar ádebiyatınıń ustazı bolǵan edi. XVI ásirde jasaǵan kórnekli ázerbayjan shayıri Muxammed Fizulydiń de türkiy xalıqlar ádebiyatına tiygizgen tásiri de usınday boldı. Olardıń shıǵarmaları mekteplerde sabaqlıq sıpatında oqıtılǵan.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Türkiy ádebiyat» degende qaysı dáwirlerdi esapqa alamız?
2. Mashrab, Maqtımquli, Abay, Berdaq shıǵarmalarınıń bárshege túsinikli boliwınıń sebebi nede?
3. Türkiy tilles xalıqlarǵa ortaq qaysı danışhanlardı bilesiz? Olardıń shıǵarmaların aytıp beriń.
4. «Türkiy» haqqında túsinik beriń.
5. X – XIV ásirlerde qaysı türkiy tilles xalıqlar óz aldına xalıq sıpatında tolıq qáliplese basladı?
6. Maqtımqulı hám Abay dóretiwshılıgi haqqında nelerdi bilesiz?
7. Türkiy xalıqlar ádebiyatına qaysı shayırlarıń shıǵarmaları sa- baqlıq retinde oqıtılǵan?

ALISHER NAWAYÍ

(1441 — 1501)

Ózbek xalqınıń ájayıp perzenti, dinishpan hám oyshıl talant iyesi Alisher Nawayı ózi jasaǵan XV ásirde-aq, dýnyanıń kóplegen ellerine belgili boldı. Kúnshıǵıs klassikalıq ádebiyatında «Jeti juldızdıń biri» sanalǵan ullı talant iyesiniń ismi tez waqittıń ishinde-aq, pútkıl Kúnshıǵıs penen Batısqı taralıp ketti. Onıń danishpanlıq penen jazılǵan dóretpeleri dýnya xalıqlarınıń júreginen jillı orın aldı.

Ol hátteki patsha sarayında wázir dárejesinde islewine qaramastan, hámelden góre xalıq mápin joqarı qoya bilgen hám óz dóretpelerinde ápiwayı xalıq mápin jirlawǵa hám barlıq nárseden góre xalıqtı, xalıq táǵdirin oylawǵa umtilǵan ullı talant iyesi boldı.

Alisher Nawayı 1441-jılı 9-fevralda Xorasan úlkesiniń paytaxtı Herat qalasında tuwıladı. Ákesi Óiyasiddin saray hámeldarlarından biri bolǵan. Anası Temuriy shaxzadalarınıń tárbiyashısı bolǵanı ushın da Alisher jaslıǵınan baslap-aq, shax balaları menen birge tárbiyalanadi.

Saray shaxzadaları arasındaǵı talas-tartıslar jas Alisherge de tásır etpey qalmayıdı. Shahrux mırzanıń óliminen keyin Alisherdiń shańaraǵı Irakqa kóshedi, sońinan Ábilqasım Babur járdeminde Heratqa qaytip keledi hám óz oqıwın dawam etedi.

Ol jas waqıtlarınan baslap-aq, kórnekli parsi shayırı Saadiy Sheraziyydiń «Gúlistan» hám «Bostan» shıǵarmaların, sonday-aq, Fadratdin Attardıń «Quslar tili» shıǵarmasın qunt penen oqıy baslaydı.

Onıń Temuriy shaxzadalarının bolǵan Xusayn Bayqara menen mektepte birge oqıwı hám doslaşıwı keleshegi ushın úlken jol ashıp beredi. Nawayı on eki jaslıǵınan-aq, qosıq jazıwǵa kirisedi. Bul jolda oǵan óz zamanınıń eń kórnekli

shayırlarınıń biri bolǵan Lutfiydiń ustazlıq járdemi ayırıqsha bolǵan.

Alisher ata-anasından jetim qalıp, on bes jaslarından baslap dostı Xusayn Bayqara menen birlikte Ábilqasım Babur sara-yına xızmetke kiredi. Sol jılları ol óz zamanınıń eń ájayıp adamları parsi-tájik ádebiyatınıń kórnekli shayıri Ábdırxaman Jámiy hám Mashhad qalasınıń danışhpan adamları Sayd Xasan Ardasher hám Kamal Turbatiyler menen ushırasqan. Biraq bul dáwirlerde de Xorasan taxtı ushın bolǵan sawash jánjellerdiń izi úzilmeydi. 1459-jılı Xorasan taxtın iyelegen Ábdisayıt mırza zalım hám reyimsiz bolıp shıǵadı. Bunnan keyin Nawayı ilajsız Samarqandqa ketiwge májbúr boladı. Ol Samarqandta kóp ǵana alımlar menen ushırasıp birneshe doslar arttıradı. Sońınan 1469-jılı óziniń dostı Xusayn Bay-qaranıń birinshi wáziri bolıp tayınlanadı. Ol wázır bolıp turǵan waqtında átirapına kóp ǵana alım hám dilwarlardı jiynap, Xorasanniń abadanlığı ushın xızmet etedi. Elde ádalat hám tártip ornatıwǵa belseňe qatnasadi. Biraq ózleri Temuriy áwladlarından esaplansa da, bilimsiz hám parasatsız bolǵan ayırım saray hámeldarlarına Nawayınıń bul háreketi unamaydı. Ásirese, wázirlık orıngá talasqan Majitdin buǵan jamanlıq isleydi. Solay etip, onıń ómırı oǵada qıyın jaǵ-dayda ótedi.

Alisher Nawayı ózinen keyingi áwladlarga jigırma tomnan aslam ájayıp ádebiy miyrasların qaldırdı. Onıń hárbir ǵáz-zeli menen muxammesi, qasidası menen dástanları, jáne de hár qıylı janrlarda jazǵan shıǵarmaları, búgingi kúngı ádebiyatımız tariyxında salmaqlı orın tutadı. Eger ózbek xalqınıń ullı shayıri Maxsud Sheyhzadanıń pikiri menen aytqanda: «Ol — ǵázzel múlkiniń sultani» boldı.

Nawayı lirikasınıń negizin quraǵan «Xazoyinul-maoniý» (Maǵanalar ǵáziynesi) shıǵarması tiykarınan úlken tórt kitaptan turatuǵın diywan (jiynaq) esaplanadı. Bul kitap túrli jıllar arasında jazılǵan bolıp, tiykarınan 1491 — 1498-jıllardı óz ishine aladı.

Alisher Nawayınıń dóretpeleri arqalı onı filosofiyalıq liri-kanıń sheberi sıpatında kóriwge boladı. Ol ómirdiń mánisin oǵada tereń túsinedi hám óz shıǵarmalarında álem gózzallıǵın, ómirdi súyiw, adamlarıń baxıtlı jasawı ushın gúres

ideyaların eń baslı orınlargá kóterip súwretleydi. Adamzattıń ana tábiyat penen dialektikalıq baylanısı, tábiyattıń adamzattan, adamzattıń tábiyattan gárezliliği máseleleri de shayır shıgarmalarında sóz etiledi. Misali:

Bul dўnya bar eken, sen barsań insan,
Álem saǵan mútaj, sen mútaj onnan, —

dep aytqan qatarları adam menen tábiyat arasındań baylanıslardı tereń súwretleydi. Nawayı lirikasınıń eń baslı tematikasınıń biri adamlardańı adamgershilik páziyletler menen hújdan máselelerin súwretlew boldı. Bul arqalı shayır hámme waqt adamlardı jaqsı islerge hám jaqsı páziyletlerge shaqırıp otırdı, yaǵníy: «Bul dўnyada heshkim gúldiń sebeti bola almas, biraq qalay bolǵanda da adamnıń óz jaqsılığı menen iz qaldırǵanı jaqsı» dep aytılǵan ájayıp pikirleri onıń shayırlıq hawazın anıq belgilep beredi. Misali:

Bul dўnyada heshkim bolmasa gúldiń sebeti,
Biraq bolǵay jaqsılıq at qaldırıw niyeti.

Mine, bunıń ózinən-aq kórinip turıptı, Nawayı hárbir adamdı ómirden óz ornın tabıw ushın jaqsı islerge umtilip, jaqsı jasawǵa shaqıradı.

Adam balasınıń bul dўnyada tutqan ornı oǵada úlken: Birew patsha bolsa, birewler bir kásiptiń iyesi bolıwı múmkın. Shayır hárqanday insan óz kásibinen nalımańı, onı qádirlep-qásterlewi kerekligin, kishkene kásiptiń ózinən-aq úlken nátiyjege, yaǵníy onnan baxıt hám abıray-mártebege erisiw múmkınlıgin oǵada durıs kórsetip beredi. Adam óz kásibinen kámal tabıwı ushın tıńımsız túrde izlenip, waqıttı únemlewi kerekligin: «Eger waqtıńdı uttırsań — baxıt qashadı», — dep uqtıradı. Sonday-aq:

Shax bolıw shárt emes, shártlı insan bil,
Biraq bul dўnyaǵa kerek insan bol.

Nawayı hesh waqt tek ózi haqqında qayǵırgan emes. Ol hámme waqt xalıq atınan sóyleydi hám xalıq dártı menen qıynaladı, quwanadı.

«FARHAD — SHIYRIN» DÁSTANÍ

(üzindi)

Gáwhar shashqan sarrap xabar beriwden,
Taraldı naq sózler hámmege birden:
Islerine Farhadtíń jurt tańlanıp,
Ârmen jaqqa júrip ketti jollanıp.
Farhad kesken tastı olar kórdi de,
Bunnan xabar berdi barıp Bániwe,
«Gáyratlı bir jigit keldi qıraqı,
Kórgen janniń bárın hayran qıladı.
Tas keskeni tań qalǵanday káramat,
Onday isti isley almas adamzat.
Túri bolsa basqalardan bir bólek,
Bunday erdi heshkim kórmese kerek.
Kúshi tawday perishtedey bir adam,
Kesek qurlı bolar deymen taw oğan.
Bir jumıstı úsh jıl emes adamlar,
Tek bir kúngi isi menen barabar»,
Usılayınsha ayttı Bániw bilgenin,
Eger bul sóz bolsa — dedi haqıqat,
Bariw kerek tez arada minip at,
Kúndehy bolıp mingən aspan atına,
Jetti tawip er Farhadtíń qasına
Bálent shıgıp názer saldı hár jayǵa,
Órtengendey bolıp turdı jer dúnya,
Meytin menen arna qazǵan jigitti,
Kórdi Shiyrin, ol tas gewlep júripti,
Qáhárlenip tastı jigit uradı.
Ursa taslar mayda-mayda boladı,
Sawlatınan qorqıp taslar shıdamay,
Meytin ursa omırıldı op-ońay
Qatarınan boyı biyik jürgende,
Ullılığı artıqmash bir pilden de
Mańlayınan súyiw dárti kórinip,
Bet álpinen gáriplik túr bilinip,
Balǵa emes shoqmarı bar qolında,
Kúl qıladı ursa Elbrus tawın da.

Shiyrin buğan kózin salıp keliwden,
Ündemedi, hayran boldı kóriwden,
Isin kórip kózinen jas quyıldı,
Qiyınlığın kórip kewli buzıldı.
Sır perdesi ashılsın dep turmadı,
Jaqın kelip sózin aytı oydağı,
Tań qalarlıq belgiler bar boyında,
Qiyınlıqtıń belgisi bar halında
Algıs aysań júz ásirler mudamı,
Tek bir kúnlik isińe teń boladı
Bir tabaqqa salıp gáwhar ákeldi,
«Xızmet haqiń emes arnaǵan» dedi.
Úzir aytıp ashti dárhäl tabaqtı,
Basınan aylandırıp xosh boldı waqtı.
Suliw sózler sóylese de Shiyrin qız,
Farhad-Májnún turdı essiz-aqlılsız.
Dámi dártli, ózin jerge jiqqanday,
Ishke jalın siymay sırtqa shıqqanday,
Qaltıratpadan táni tınısh tura almay,
Kúyip-janıp Farhad shidam qıla almay,
Dedi: «Seniń dártlerińnen men óldim,
Dawısıń menen qiyınlıqtan qutıldım.
Qay suliwsań qaydan bileyin,
Seniń ushın jandı meniń jüregim.
Ya senbiseń elden meni ayırgan,
Jat jerlerde búytıp biyshara qlıǵan,
Ay júzliniń sonda júzi kórindi,
Farhad kútken qız ekeni bilindi.
Aynada bir kórip sorlı bolǵanıń,
Endi kórdi jan júregi janinan,
Esi ketse aynada bir kórgende,
Kim tań qalar kórip turıp ólgenge.
Farhad bunıń Shıyrin ekenin bilip,
Qayǵı tartıp qaldı jerge jiǵılıp.
Farhadtı bunıńday awhalda kórip,
Óli dep oyladı biyjaǵday bolıp.
Ay júzin qara bult basqanday bolıp,
Jas júregin tútin bastı ah urıp.
Opanıń shamınıń jaqtısı sóndı,

Farhadtíń janına Shafur hám keldi,
Ol jiladı qushıp turıp basınan,
«Dárтten basqa nesiybesi bolmaǵan.
Qayǵı, dárttiń az bolǵanday bastaǵı,
Ómiriniń shamı sóne basladı.
Sózlerińdi orınlawdıń jolında,
Waq-waq, seniń shıdamlılıq jigeriń!
Waq-waq, seniń asqan aqıl hóneriń!
Essiz seniń taza júrek oylarıń!
Essiz seniń qayǵı menen zarlarıń!
Waq-waq, seniń oq jay tutıp oq atqan,
Kúshli qolıń oqtı qarday boratqan!...
Seni kórip battı qorlıq janıma,
Kórmegende qalmas edim qayǵıǵa».
Usılayınsha ayttı Shafur sózlerin,
Shiyrin qızdıń jas qapladı kózlerin.
Farhadtı patshaday zámberge salıp,
Zar jılap jayına kettiler alıp.

Shiyrinniń Farhadqa súyikli kóriniwi

Sol halda eki kún, eki tún jattı,
Kóz ashpadı, sonday janına battı.
Shiyrin jandi Farhadtíń bul halına,
Shafurdıń da azap battı janına.
Sonıń menen úshinshi kún boladı,
Kózin ashıp Farhad esin jiynadı.
Keń sarayıdı, shaxlıq taxtı kóredi,
Shaxtay bolıp jatqanlıǵın biledi.
Óz awhalın kóz aldına keltirip,
Oylaǵanda hayran boldı otırıp.
«Ay ma dedi kók júzinde kóringen,
Joq, kún shıgar jer jáhándı bezegen.
Nur sáwlesin shashqan shıgar basına,
Sóyleskende barıp jáne qasına.»
Kózi túsip sulıw qızdıń júzine,
Esten tanǵan qulaq salıp sózine.
Uyalgannan terge batıp shıdamay,
Shıǵıp ketti jalt etti de jasınday.

Bul ay eken janǵa járdem beripti,
Esten tanıp jatqanda nur tóipti.
Ayırsa da meni haldan burın da,
Járdem berdi essiz jatqan waǵımda.
Ketti tawǵa uyalǵannan shıdamay,
Essiz-suwsız asıwlarǵa qaramay.
Pitpey jatqan ol arnaǵa baradı,
Uyalǵanday suwday teri ağadı.
Tawıp alıp meytin menen teshesin,
Baslay berdi tezden peshesin.
Deydi Farhad: «janıma ol kelipti,
Men májnúnge jaqsı kómek beripti.
Esten awıp jatsam ketpey qasımnan,
Járdem etip súyep turǵan basımnan.
Jaqsılıǵı ushın etken janıma,
Júregimnen algıs aytSAM bola ma?
Bul arnaniń qaziwı tez bolıwin,
Árman etken suwı tezden júriwin,
Orınlasmam suliwdıń bul ármanın,
Orınlalar óz oyıma alganım».
Dep oylanıp taǵı qazıp ketedi,
Atqan tasi tap aspanǵa jetedi.
Tas qaziwda sonday hóner etedi,
Tawdıń tasi aspan kókke jetedi.
Tas jarǵıshın qıra tasqa salǵanda,
Usar taw da bir qıyamet bolǵanǵa,
Bult ta emes, báhárdıń ol jawını,
Tas boraǵan ala burqan dawılı.
Tasqa ursa meytin sińip ketedi,
Shıqqan waqta shaqmaqtay jalt etedi.
Shıday almay tas jarılıp sınadı,
Hár urganda bólek-bólek qıladi.
Izli-izinen xalıq künde keledi,
Hayran bolıp bul islerdi kóredi.
Kim kórse de buǵan hayran qaladı,
Barmaqların tislep ǵana turadı,
Usı túnde Máhin-Bániw úyinde,
Asqan aqlı ay júzliniń úyinde,
Adam bolıp ozi esin jiynadı.

Onnan keyin tawǵa qaray aydadı,
Barsa Shafur Shiyrin qızdıń izinen,
Qayǵı otı kórinip tur kózinen.
Táwip Shafur qutılsa da qayǵidan,
Shıǵalmadı Shiyrin dárttiń otınan.
Shafur kelip ayaǵına bas urdı.
Kózinen jas aǵıp Shiyrin de turdı.
Ayralıqtıń otı tiyip janına,
Esten tandı ay júzli qız taǵı da,
«Tas qoparıp júr dep Farhad arnada»,
Izlewshiler xabar taptı tez ara.
Kelgen zaman Farhadtíń bul xabarı,
Shiyrin kúldı gúldey bolıp jamalı.
Jazıw ushın óz kewliniń jarasın,
Qumar boldı bir kóriwge qarasın.

Farhadtíń Shiyrin ushın tawda arna qaziwi

Kórkem sózdiń kózge túskен sheberi,
Óz qıssasın bılayınsıa bezedi:
Tez qazıwdıń tawıp alıp ádisin,
Saldı Farhad ayamastan bar kúshi.

Bárjay etiw bul jumıstı waǵında.
Júdá qıyın, júrgen shıǵar sońında,
Tez arada bárjay etsem bunı men,
Sarbiy yańlı gózzal kúler kóriwden.

Pitkergende qıyın isti gezinde,
Tilegimdi bárjay eter meniń de,
Degen úmit kóz aldında kórinip,
Qopardı tas, jatpadı hesh erinip.

Jerdi ólshep arqan alıp qolına,
Eki sıziq saldı japtıń boyına
Japtıń eni úsh qulashtay bar edi,
Kem degende eki qulash tereńi.

Ólshep tartqan onıń hárbir sıziǵı,
Míń qulashtan aslam edi uzını.

Bir mıń qulash pitse eger waǵında,
Túser edi ekinshisin qazıwǵa.

Bir mıń qulash jerde tastı qazǵanda,
Taslar qashti meytininiń aldında.
Eki júz adam qazıp júrgen burında,
Eplep qazıp júrgen eken shınında.

Olar tastan tazartqansha jaǵanı,
Bul kephesin tutıp demin aladı.
Sazlaǵansha japtıń múltik jerlerin,
Korsetedi kephesiniń hónerin.

Eger alsı óz kephesin qolına,
Tarrashlaydı qaramay oń-solına.
Kóz salǵanda tarrashlaydı jerine,
Aynaday-aq kórinedi kózine.

Tas órgenin kórseń japtıń boyına,
Shemberlengen qudiq túser oyıńa.
Tası pitip qalsa qazǵan jerinde,
Tas tabılmay qalıp qoysa shemberge.

Sonday jerde qıyın bolıp shemberi,
Miynet artıp awır azap shegedi.
Biraq ta ol qıyınlıqqa qaramay,
Qara tastı qalay berdi jaǵalay.

Sıziq penen sızip qoyǵan burıńǵı,
Dawam etti japqa shember qılıwdı.
Tayar tastı burın jonıp sazlaǵan,
Óre berdi, tas izlemey daladan.

Naǵısladı sóytip japtıń jolların,
Hayran qaldı kórgen buniń qılǵanın,
Sheber eken tastı sóytip óriwge,
Tastiń júyi bilinbeydi ómirde.

Eger de taw shıgıp qalsa aldınan,
Shıdamaydı tazalamay jolınan.
Onı shapsa meytininen qoldağı,
Jalt-jult etip qızıl jalın shıgadı.

Taw buzǵanday meytin alıp qolina,
Bas iyedi tawdıń biyik shıńı da.
Belin buwıp kiriskende isine,
Taw da, tas ta shaq kelmeydi kúshine.

Bir ruwdan biyik shıńını basına,
Opırılıp túse berdi qasına.
Izli-izinen biyik shıńdı qulattı,
Tasin bolsa tómen qarap domalattı.

Meytininen ushqan taslar mudamı,
Irkilmesten ayǵa barıp uradı.
Ketpew ushın taslar kóktiń júzine,
Qalqan dúzep aldı dárhál ózine.

Jerden ushqan bul taslardan atılıp,
Juldız qorqıp, buqtı basın jasırıp,
Meyli taslar málím emes esabı,
Aspan júzin talay jerden tesedi.

Aspan bunnan jasırınıp turmadı,
Jerden atqan taslardı ol urladı.
Sol taslardan aspan jerge mudamı,
Hásirettiń tasın taslap turadı.

Eki-úsh kúnde buzılıp taw taslar da,
Shıńı burqıp atıladı aspanǵa.
Jap qazǵanda hóner menen órlegen,
Dabil sharın kórsetedi júzlegen.

Tawdı buzıp jerdey qılsa tez ara
Ańsatıraq bolar edi qazbaǵa.
Ólshep qoyǵan jerdi qazdı, tınbadi,
Kúndız-túni heshbir qarap turmadı.

Tezlik penen qazdı, tastı qopardı,
Japtıń izin sarayǵa da apardı.
Alpis qulash uzını da, eni de,
Háwız qazdı ózi jetken jerine.

Háwız emes, teńiz dese boladı,
Móldır suwi tınip ǵana turadı.
Bas bar edi jaqın jerde sarayǵa,
Biyik edi tiygen bası aspanǵa.

Jonılǵanday jumır edi ol ózi,
Aynalası bes júz qulash keledi.
Epshil jigit meytin urıp tez ara,
Kiristi ol tastı suliw qılmaǵa.

Kesip, jonıp qara tastı aǵashtay,
Saldı sonnan aspan yańlı bir saray.
Bul jumısti bárjay etip tez ǵana,
Iye boldı jańa biyik sarayǵa.

Biyikligi kún menen kóz qarasqan,
Aynaları aspan menen talasqan.
Saray boldı jer jáhanda bir ózi,
Kúndey bolıp jarqıraǵan gúmbezi.

Saldı jáne úsh dárwaza, úsh áywın,
Hárbinen aspan tawı uyalǵan.
Túrli-túrli naǵıslanǵan bóimesi,
Ol da sonday bólmeniń tas óresi.

Solayınsha pitkerdi ol bir saray.
Júzi tegis, tek bir tastan bolǵanday,
Aynanıń áweli jobasın alıp,
Sońinan bezedi súwretler salıp.

Kórsetiwge taxtqa mingén gózzaldı,
Gózzallar shaxınıń súwretin saldı.
Taxt ústinde turǵan shaxtıń janına,
Xızmet ushın qızlar qoydı taǵı da.

Súwretlerdi sonday sulıw jasaǵan,
Biraq onıń heshbirinde joqtı jan.
Júz mińlaǵan saldı tımsal súwretler,
Hali pitti kóp etkenge xızmetler.

Qay bir jerde súwret bolsa jaynaǵan,
Esi awǵansha turıp soǵan qaraǵan.
Kómek berip Shafur bárha janında,
Bolatuǵın sızǵish, qálem qolında.

Bul sızsa adamdı, ol jaqsı bezer,
Bul sızsa haywandı, oǵan jan berer.
Ay júzliniń suwretlerin salǵanda,
Usar ózi tas ústinde turǵanǵa.

Ay júzliniń suwretlerin salǵanda,
«Ah», «waq» deydi ishi tolıp ármanǵa,
Saray solay tamam boldı waǵında,
Qıtay súwreti turǵanday-aq janında.

Saray salıp pitkeren soń jumısti,
Endi háwız qazıw ushın kiristi.
Bul isti de tez pitkerip tasladı,
Tek jatpadı, japlar qazıp tasladı.

Hár tárepten qazıp japtı keltirdi,
Saray menen japtıń sánin jetirdi.
Irkilmesten tuwlap ağıp tez ara,
Keletuǵın suwı boldı qalaǵa.

Aqıl menen málım japtıń biyigi,
Eki miń qulash hár jabınıń uzını.
Ol kárada tómen aqsa suwları,
Ayaq jaǵın baǵı-bostan qıladı.

Tas qoparıp bolıwdan-aq taǵı da,
Ketti tezden japtıń saǵa jaǵına,
Barıp alıp suwdıń saǵa jaǵına,
Aǵızbaqshı boldı eldiń ǵamına.

Tawǵa qarap xalıq kele baslaǵan,
Mine jerge túser emes taslaǵan.
Tamashaǵa tawǵa kelgen xalıqtan,
Kórinbeydi asqar taw da alıstan.

Alisher Nawayı lirikalıq qosıqlar menen bir qatarda kópǵana epikalıq shıǵarmalar jazadı. Bulardıń arasında 1482—1485-jıllarda jazılǵan «Hamsa» (Bes kitaptan ibarat dástan), 1499-jılı jazılǵan «Lisanut tayr», «Quslar tili» shıǵarmaları ayrıqsha orındı iyeleydi. Ásirese, shayırdıń «Hamsa» shıǵarması Alisher Nawayınıń dańqın pútkil álemge tanitti. «Hamsa» jazıw Kúnshıǵıs ellerinde burınnan-aq bar dástúr bolıp, «Hamsa» dóretiwe eliwden artıq shayırlar qatnasqan bolsa da, bul baǵdarda tek tórt adam ǵana pútkil dúnyaǵa belgili bolǵan. Bulardan eń birinshi mártebe kórnekli ázerbayjan shayırı Nizamiy Ganjaviy (XII ásır) «Hamsa» jazıwdı baslaǵan bolsa, bunnan eki ásır keyin hind elinde Hisraw Dehlaviy, Nawayınıń zamanısları kórnekli parsı-tájik shayırı Abdıraxman Jámiy hám Alisher Nawayı da «Hamsa» dóretken. Bul «Hamsa»lar, negizinen, bir derekke tiykarlangan bolsa da, lekin, olardıń hárbi bir-birinen parıq qıladı. Sebebi, hárbi shayırdıń «Hamsa»sında jaratılǵan obrazlarda shayırlardıń jasaw dáwirine qarap ádewir ózgesheliklerge iye bolǵan. Bul jaǵdaylar kóbirek Xisraw, Bahram, Farhad hám Shıyrın obrazlarında ádewir kózge taslanadı. Bunnan tısqarı Nizamiy, Dehlaviy, Jámiyler Hamsanı parsı tilinde jazǵan bolsa, Alisher Nawayı túrkiy tilinde jazadı. Nawayı «Hamsa» jazǵanda da ózinen aldın ótken ustazlarına úlken húrmet penen qaraydı. Eń birinshi mártebe «Hamsa» jazıp qaldırǵan Nizamiy Ganjaviydi algıslap:

Emes ańsat, bul zaman ishinde turmaq,
Nizamiy pánjesine pánje urmaq,

— dep ayta kelip, «Hamsa» avtorları bolǵan úsh ustazına da úlken minnetdarshılıq bildirmekshi boladı, yaǵníy:

Jollasa bul jolda Nizamiy jolım,
Qollasa Hisraw menen Jámiy qolım,

— dep jazıp, bul húrmetli ustazları aldında bas iyedi.

Nawayı bul ájayıp «Hamsa»nı jazıwda óz ustazları siyaqlı bes kitapqa bóledi: 1. «Hayratul-abrar» (Jaqsı adamlardıń hawlıǵısıwları), 2. «Farhad hám Shiyrin», 3. «Láyli hám Májnún», 4. «Jeti ıqlım», 5. «Saddi Iskandariy» (Iskender diywali). Bul besewi de tematikalıq jaǵınan basqa Hamsalarǵa oǵada jaqın. Biraq Nawayı bul temalardı ózinshe rawajlandırǵan. Nawayınıń «Hayratul-abrar» dástanı óz zamanına bolǵan filosofiyalıq kózqaraslarında payda bolǵan. Sonıń ushın da, onı filosofiyalıq, social-ekonomikalıq, tárbiyalıq máseleler tiykarında bahalaw múmkin.

«Láyli hám Májnún», «Farhad hám Shiyrin», «Jeti ıqlım» da ishqı-muhabbat maseleleri menen birgelikte ádalatlı hám ádalatsız patshalar obrazı menen ushırasamız. Álbette, bul dástandaǵı syujetler Kúnshıg'ıs ellerine burınnan-aq kóp tarqalǵan arablardıń «Qays hám Láyli», Misr hám Assuriyanıń «Jeti gózzal», «Mehribanıw hám Shiyrin» qıssalarınan alıńǵan. Solay bolsa da, bul obrazlardı Nawayı óz dáwirine ádewir jaqınlastırıdı. Usınday sebepler menen hár Hamsa da patshalar obrazları hár qıylı beriledi. Hısrıw menen Bahram. Bahram geyde ádalatlı, geyde ádalatsız bolıp kórinedi. Ashıqlar obrazında da tap sonday ózgeshelikler bar.

Al, Farhad obrazı bolsa, «Hamsa»da pútkilley jańa obraz. Bul erte dáwirdegi qıssalardıń hesh birewinde de joq. Sonıń ushın da, Nawayı bul obrazdı sol waqıttaǵı Xorasan-daǵı suw tamtarıslıǵı sebepli ózi oylap tapqan háreketshıl obraz sıpatında súwretlegen. Ol xalıq arasınan shıqqan ápiwayı hám ádalatlı, opadar hám batır jigit sıpatında sáwle-lengen.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Dástanda miynetkeshlik, haqlıq, hadallıq qalayınsha óz súwretleniwin tapqan?
2. Farhad Shiyrin menen qay jerde ushırasadı?
3. Shiyrin neni árman etken edi?
4. Farhad Shiyriń ármanın orınlaw ushın qanday isti orınlawǵa kirisedi?
5. Farhad qalayınsha tastan saray salıwǵa erisedi?
6. Dástandi oqıń «Miynet baxıt keltirer» temasında gúrriń jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

Íázzel, muxammes, rubayı haqqında túsínik

Íázzel (*arab sózi*) — Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında súyiwshilik mazmundaǵı lirikalıq qosıq. Íázzel eń dáslep arablarda VII ásirdiń basında payda bolǵan. Onıń tiykarǵı mánisi «sırlasıw» degendi aňlatadı. Burın íázzeller tarlı ásbaplardıń járdemi menen atqarılıtuǵın bolǵan, bul qásiyet búgingi kúnge shekem saqlanǵan. Uliwma Kúnshıǵıs poeziyasında íázzeller, romans dep atalatuǵın súyiwshilik lirikasına júdá jaqın.

Íázzellerdi Orta Aziya xalıqlarınıń ádebiyatında óziniń joqarı dárejesine jetkergen Hafız, Lutfiy, Nawayı hám t.b. shayırlar boldı. Íázzel birneshe báytten turadı. Olardıń ulıwma sanı on ekiden aspawı kerek, rifması: aa ba va ga hám t.b.

Íázzel áweli ıshqı-muhabbat qosıǵı sıpatında payda bolsa da, Nawayı dáwirinen XIX ásır aralıǵında onıń tematikası keńeydi. Íázzel filosofiyalıq oy-pikirdi, aqıl-násiyat, hátteki satıralıq mazmundı beretuǵın janrıǵa aylanıp ketedi. Buǵan XIX ásırdegi ózbek shayırları Muqimiydiń, Agahiydiń, Furqattıń íázzelleri misal bola aladı.

Muxammes (*türk sózi beslik*) — türk tilles xalıqlarında bes qatardan on bes, on altı buwınnan turatuǵın qosıqtıń forması. Ol Nawayı, Maqtımqulılardıń shıgarmalarında da ushırasadı. Bul formanı qaraqalpaq ádebiyatında eń dáslepki qollanıwshi shayırdıń biri — Ájiniyaz. Muxammes qaraqalpaq ádebiyatında «muxalles» atı menen belgili. Bul formanı Ájiniyaz Shıǵıs poeziyasın tereń úyreniw hám ózlestiriw arqalı iyelegen bolıwı kerek. Óytkeni, Ájiniyazǵa shekemgi qaraqalpaq shayırlarında bul forma ushıraspaydı, shayırdıń qaraqalpaq poeziyasındaǵı bul kırǵızılgen muxalles forması naǵız poetikalıq jańalıq bolıp tabıladı.

Muxalles qosıq qurılısı boyınsha aruz ólsheminde jazılatuǵın lirikanıń bir túri. Ol bes qatardan ibarat birneshe bántlerden turadı, aaaaa-bbbba-vvvva-gggga tárizinde uyqasadı.

Ĝázzeller qanday tematika hám mazmunǵa iye bolsa, mu-xammesler de sonday tematika hám mazmundı sáwlelendi-redi. Misalı, Ájiniyazdıń «Shıqtı jan» muxammesinen misal keltireyik:

Kóp sálem mendin biradar, ashnayıw duw jáhán,
Shiddatiy ruziy judalıqdur qıyameddin yaman,
Altı san alashnı gezdim, tapmadım namiw-nıshan,
Inshalla, gúzge bararman, bolsam aman,
Ah dariyǵa, waq dariyǵ, miń sanı árman shıqtı jan.

Rubayı (*parsi sózi, tórtlik*) — Kúnshıǵıs xalıqlarınıń poeziyasında tórt qatardan turatuǵın qosıqtıń túri. Álbette, tek tórt qatar qosıqtan quralǵanlardıń bári rubayı bola bermeydi. Rubayı mazmunı boyınsha kóbinese filosofiyalıq, didaktikalıq, geyde ashıqlıq temalarındaǵı oy-pikirlerdi beredi. Onda oy-pikirlerdi ógırı ıqsham hám ótkir etip jiynaqlap beriw, aqıl-násiyat beriwhilik sıpat, geyde astarlı mánilerdiń de kúshliligi anıq kózge taslanadı. Kompoziciyası boyınsha shártli túrde tórt qatardan ibarat boladı hám usı tórt qatarда juwmaqlanǵan tema, ideya beriledi. Usı tórt qatar qosıq óz aldına pútin bir ádebiy shıgarma sıpatında kózge taslanadı.

Rubayınıń hárbir qatarı kóphilik jaǵdaylarda juwmaqlanǵan oy-pikirdi bildiretuǵın óz aldına sintaksislik forma (gáp) bolıp keledi. Rubayılar kóbinese aaba yamasa aaaa túrinde uyqasadi.

Parsı-tájik ádebiyatınıń kórnekli wákili Omar Hayyam rubayısanın bir misal keltireyik:

Dúnyaniń maqsetli gáwhar tasımız,
Aqıldınıń kóziniń aq qarasımız,
Jáhándı dóńgelek saqıyna desek.
Áne sonıń jalt-jult etken qası biz.

Rubayılardıń ájayıp úlgileri Rudakiy, Hafız, Omar Hayyam siyaqlı t.b. danışhpan shayırlardan miyras bolıp qaldı. Ulıwma rubayı shayırdı ıqshamlıqqa, jiynaqlılıqqa úyretedi.

ABDULLA ARIPOV

(1941 – 2016)

Abdulla Aripov 1941-jılı 21-martta Qashqadárya wálayatı Koson rayonıńıň Nekuz awılında tuwilǵan. 1958-jılı ulıwma bilim beretuǵın mektepti altın medal menen tamamlaydı. 1963-jılı Tashkent mámlekетlik universitetiniń jurnalistika fakultetin pitkergennen soń, 1963 — 1974-jılları baspasózde isleydi. 1974 — 1980-jılları «Sharq yulduzi» hám «Gulxon» jurnallarında, 1980 — 1985-jılları Ózbekstan Jazıwshılar awqamında juwaplı lawazım-larda, sońınan Ózbekstan avtorlar huqiqın qorǵaw mámlekетlik komitetin basqaradı.

A. Aripov «Húrmet belgisi» ordeni hám Hamza atındıǵı mámlekетlik siylıqtıń laureati. 1981-jılı qosıq penen jazılǵan «Hákım hám ájel» dástanı ushın Ózbekstan Mámlekетlik siylığına, 1990-jılı dóretiwshilik xızmetleri ushın Ózbekstan xalıq shayırı», 1988-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» húrmetli ataqların alıwǵa miyasar boldı. Shayır Ózbekstan Respublikası gimniniń avtorı.

Shayır dáslepki qosıqlarınıń birinde «Men jırlayman bul dúnýada, záberdes xalqımdı mudam» dep jırlaǵan bolsa, usınday el-xalıq hám Watan tuyǵısı shayır poeziyasınıń ózegi boldı. Hárbir insannıń tuwǵan anası birew bolǵanı sıyaqlı, ana Watanı da birew degen ideyanı poeziya tili menen bilayinsha tásırıli jetkeredi:

Bul jarıq dúnýada Watan birewdur,
Birewdur dúnýada ana degen de.

Óz xalqınıń quwanıshı menen quwanıp, qayǵısı menen ortaqlasqan shayırdıń kóphshilik qosıqlarında ana Watan, xalıq, tuwǵan jer, el, jurt sózleri jiyi-jiyi tilge alınadı. Shayır xalqımızdıń hadal miynet etip, toq jasap atırǵanlıǵına

súysinip qarasa, ayırim adamlarda mehir-muhabbattıń, ha-qıqatlıq penen sadıqlıqtıń joǵalıp baratırǵanlıǵına ashınip qaraydı. Usınday adamlarǵa shıń kewlinen kúyinip «Aldıńda hásirethi oyǵa talaman, qashan xalıq bolasań, áy sen ala-man?» dep jar saladı. Shayırdıń «Bajıxana», «Teńizge», «Saratan» siyaqlı qosıqları miynetkesh xalıqqa bolǵan tereń isenimnen hám xalıqtıń ǵam-qayǵısına sherik bolıp jasaǵanlıǵınan derek beredi.

A. Aripov óz xalqınıń tábiyatına tán bolǵan mehir-muhabbattı, joqarı adamgershilik pazıyletlerdi ulıǵlap qoymastan, xalıqlar doslıǵı temasında da kóplegen qosıqlar dóretti.

Talantlı sóz sheberiniń «Ármanıstan», «Qazaqstan», «Qır-ǵız diyarı», «Ózbekstan», «Sawǵa», «Qaraqalpaǵım» qosıqlarında xalıqlar doslıǵı hám tuwısqanlıǵı kóterińki ruwxta súwretlenedi. Misalı, shayır «Qaraqalpaǵım» qosığında ózbek hám qaraqalpaq xalqınıń ázelden dos hám tuwısqan ekenli-gin maqtanısh sezimleri menen jır etedi.

Shayırdıń tuwısqan ellerde, hátteki shet ellerde bolǵan saparları bazıbir lirikalıq qosıqlarına jańa mazmun, jańa tema alıp keldi. Endi shayır tek ǵana óz xalqınıń emes, jahán xalqınıń quwanıshlı hám qayǵılı ómirin óz júreginen ótkerip jazıwǵa umtıldı.

Shayırdıń qaysı qosığın alıp qarasaq ta, filosofiyalıq oy-pikir menen birge lirikalıq sezim sulıwlığı qarısıp ketkenli-gin kóremiz. Shayırdıń «Ózbekstan», «Munajattı tıńlap», «Áwladılarǵa xat», «Oylarım», «Báhar», «Sen báhardı saǵınba-dıń ba?», «Birinshi muhabbatıń», «Júzbe-júz», «Otello», «Gúz», «Saratan», «Teńizge» h.t.b. qosıqları kórkemligi hám oy-pikir-leriniń tereńligi menen házirgi ózbek ádebiyatında klassik shıǵarmalar sıpatında joqarı bahasına iye boldı.

A. Aripov awdarma tarawında da kóbirek qálem terbe-tip kiyatır. Ol dýnya ádebiyatı dúrdanalarınan Pushkin, Shevshenko, Nizamiy Genjaviy, Qaysın Quliev, I. Yusupov siyaqlı birneshe talant iyeleriniń shıǵarmaların hám Dantenıń «llahiy komediya» shıǵarmasın ózbek tiline awdaradı. Usı shıǵarmanıń awdarmashısı sıpatında bir neshe mártebe Dantenıń watanı bolǵan Italiyaǵa bariwǵa hám ózi kórgen eldiń tábiyatı, mádeniyati, kórkemlik dýnyası menen jaqın-nan tanısıwǵa miyasar boladı hám usı el haqqında «Búlbúli

bar deydi hárqanday bostan» dep atalǵan qosıqlar dürkinin dóretedi. Shayır ondaǵı tórtliklerinde:

Insan ullılıǵı puldan ziyada,
Eńbegim esh bolmay tolqıp turıppan,
Dante sebep kelip Italiyaǵa,
Húrmetke sazawar bolıp turıppan.

Ómir bar inamın baǵıshlar pútkıl,
Pisigin, shiykisin bárin de juttıń,
Saparǵa shıqsań da, qayda barsan da,
Óz jurtıńınıń atın azada tuttıń.

— dep ómir tájiriybesine súyene otırıp tereń pikir júrgizedi.

NE USHÍN SÚYEMEN ÓZBEKSTANDÍ

Ne ushın súyemen Ózbekstandı
Topıraqıń kózime áylep totiya,
Ne ushın Watan dep jer hám aspandı,
Muqaddes atayman, atayman tánha.

Haslında dúnýada tánha ne zat bar,
Paxta óspeydi me ózge elde ya?
Yaki quyashı ma sewgime sebep?
Aqırı quyashlı góy, pútkıl Aziya.

Men, ne ushın súyemen Ózbekstandı?
Baǵlarıń jánnet dep kóz-kóz etemen.
Ne ushın ardaqlayman topıraqıń men,
Súyemen: «Topıraqıń biybaha Watan».

Haslında topıraqtı ádıl tábiyat,
Taqsım áylegen góy, jer júzine teń.
Nege bul topıraq dep jıladi Furqat?
O, Qashǵar topıraqı, jarlımediń sen?!

Xosh, ne ushın súyeseń Ózbekstandı?
Aytqıl sebeplerin deseler maǵan.
Shayırana gózzal sózlerden aldın,
Men tájim etemen ana xalqıma:

Xalqım, tariyx húkmi seni eger de
Máńgi muzlıqlarǵa súrgin qilsa da,
Qarlıqlardı mákan etken bolsań da,
Mehrim bermespedim sol qar, muzlarǵa?
Watanlar,
Watanlar,
Meyli, gúllensin,
Baǵ ónsin mángilik muzlıqlarda da,
Biraq, jurtım, seni baylıqlarıń ushın,
Súygen perzent bolsa, keshirme hasla!

DÚNYANI QÍZĞANBA

Dúnyanı qızǵanba mennen, áziyzim,
Men seniń kósheńnen ótpespen zinhar,
Meniń bul álemde óz aytar sózim,
Hám ózim sıyınar mazarlarım bar.

Dúnyanı qızǵanba mennen, áziyzim,
Sen ishken bulaqtan ishpespen hasla.
Sen júrgen tawlarda qalmaǵay izim,
Sen keshken dáryadan keshpespen hasla.

Dúnyanı qızǵanba mennen, áziyzim,
Qálbińdi jaqpasın shubha hám soraq,
Men ózge mánzilge tikkenmen kózim,
Ol seniń shatpańnan júdá hám jiraq.

ILTIMAS

Sağan bálki ayan, bálki naayan,
Bir ómir hádisin áyleyin bayan,
Meyli suwlar keship, meyli otta jan,
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

Táme degen na'rse dúnyada jalǵan,
Nan berip reńkińdi etedi saban,
Aqılıń pútin bolsa, tórt músheń aman,
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

Qasqır emes deyseń adam-adamǵa,
Kózińdi ashıńqırap qara zamanga,
Bírew atama der, birew anama,
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

Saqawat tamanga geyde júz burdım,
Geyde hayran qalıp lal bolıp turdım,
Nardıń iyt aldında shókkenin kórdim,
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

Eh, dostım, deme sen qaydan bul tuyǵı,
Qosiǵım sen ushın bolsın aynaday misli,
Meniń bir ápiwayı filosofiyam usı:
Hárgiz iltimasqa kúniń qalmasın.

AS HÁM TAS

Dúnyanıń isi kóp, bizge saq bol der,
Deyik jıl ótti me — ótti demek jas.
Sen qaysı awhalǵa túser ediń eger,
Jep turǵan asıńnan shıǵıp qalsa tas.

Garsh etip tisińe ol tiygen zaman,
Miysiń shıtnap keter, ot bürker kóziń.
Tamsanıp qoyasań bildirmey pinham,
Ózińnen ótkenin bilerseń óziń.

Taǵam góy, nesiye, nágmetdur ázel,
Buyırsın hár kimge ózlik asları.
Biraq oylap deymen men geybir máhál,
Nege asımızdırıń kópdur tasları.

Abdulla Aripov poeziyasında ana watan — Ózbekstan obrazı keń hám tereń túrde, óz sáwleleniwin tabadı. Ana-Watanǵa hám miynetkesh xalqımızǵa mehir-muhabbat tuyǵısı shayır dóretiwhiliginıń tiykarǵı ideyalıq mazmunın quraydı. A. Aripov ana-watan tuyǵısınıń qanshelli muqaddes, qanshelli biybaha ekenligin, bul tuyǵını basqa heshqanday sezimge almastırıp bolmaytuǵınlığın shin jürekten jırlayıdı. Shayır

«Ne ushın súyemen Ózbekstandı» qosığında ózi tuwilip ósken, kindik qanı tamǵan tuwilǵan jerin, ana Watanın eli-xalqın kózlerine súrme etip, bul topıraqta ósip-óngen hárbir giyası menen baǵıw-baqshasın jánnet mákan dep biledi. Ol usı jurttıń sadiq bir perzenti sıpatında ana-Watanına bolǵan tereń súyispenshilik sezimlerin beredi.

Shayırdıń kóphshilik lirikalıq qosıqlarına nama jazılǵan. «Dúnyani qızǵanba» qosığınıń lirik qaharmanı bul dúnya keń, onda meniń de, seniń de óz aytar sózimiz, júrer jolımız bar. Sonlıqtan da, dúnyanı qızǵanba ol maǵan da, saǵan da jetedi dep jirlasa, «Iltimas» qosığında bolsa adam balasınıń bir nársege oǵada zárür hám mútaj bolǵanda ǵana ekinshi adamnan járdem sorap iltimas etetuǵınlığı, eger de on eki mûsheń saw, aqıl-esiń pútin bolsa, birewden járdem sorap yamasa táme etip jasaǵannan kóre hadal miynet etip jasawǵa, ómir súriwge erisiwiń mûmkin ekenligin «hárgiz iltimasqa kuniń qalmasın» dep atap otedi.

«As hám tas» qosığında insanniń ómirde hadal pák ja-sawı kerekligi haqqında filosofiyalıq pikirlerin bildiredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ózbekstan xalıq shayırı, Ózbekstan Qaharmani A. Aripovtıń ómiri hám atqarǵan xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń qanday qosıqlar toplamları basılıp shıqtı?
3. Shayırdıń «Ne ushın súyemen Ózbekstandı» qosığında Watan haqqındaǵı ishki sezimleri qalay sáwlelengen?
4. «Dúnyani qızǵanba» qosıqlarında qanday filosofiyalıq pikirler sáwlelendirilgen?
5. «Iltimas» qosığında qanday didaktikalıq pikirler orın alǵan?
6. Qosiqlardı oqıp, mazmunın aytıp beriń.
7. Shayır «As hám tas» qosığında astarlı mánide neni aytpaqshı bolǵan?
8. «Watanımnıń bir perzentimen» temasında kishi tekst dóretiń.
9. El-xalıq hám Watan tuyǵısı shayır poeziyasında qalayınsha sáwlelengen?
10. A. Aripov peoziyasından didaktikalıq pikirlerge mísal keltiriń.

DÚNYA ÁDEBIYATÍNAN

SHOTA RUSTAVELI

(XII – XIII ásirler)

Óziniń ájayıp «Jolbaris terisin jamilǵan palwan» dástanı menen jer júzilik dańqqa iye bolǵan gruzin xalqınıń ullı danışhpan shayırı Shota Rustaveli XII ásirdıń aqırı XIII ásirdıń baslarında ómir súrgen.

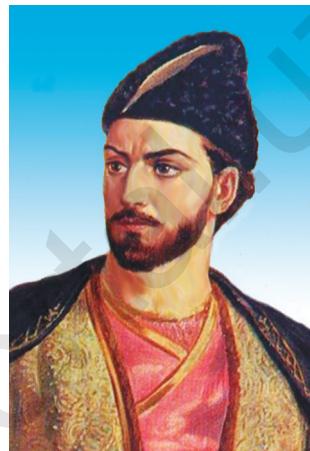
Rustavelidiń ómire hám ádebiy xızmeti tuwralı tolıq maǵlıwmatlar biziń zamanımızǵa kelip jetpegen. Bunıń bir bas sebebi, xristian ruwxanıyları ullı shayırdıń esteligin de, shıgarmaların da xalıq yadınan shıgarmıw, ol jırlaǵan iyilikli ideyalardı boldırmaw ushın barlıq háreketti islegen.

Tiykarınan, tap mine usı sebepli ullı shayırdıń kóp kólemlı shıgarmaları, odaları, humor-satiraliq qosıqları da bizge jetip kele almastan joǵalıp ketken. Onıń tek ǵana biziń dáwirimizge «Jolbaris terisin jamilǵan palwan» dástanı jetip keldi. Usı bir dástanınıń ózi-aq ullı gruzin shayırına dúnya ádebiyatıńan joqarı orın alıp berdi. Bul shıgarma gruzin ádebiyatınıń ósiw procesinde sheshiwshi basqıshtan ibarat boldı hám onıń tiykarın saldı.

Bizge shayırdıń ómire tuwralı da maǵlıwmat beretuǵıń usı «Jolbaris terisin jamilǵan palwan» dástanı.

Bul maǵlıwmatlar boyınsha Shota Rustaveli Gruziyanıń qubla-batısındaǵı mádeniyatlı qalalardan sanalǵan Mesxetide tuwilǵan hám Gruziyada tariyxta atı keń belgili patsha Tamara mámleketti basqarıp turǵan waqıtta ómir súrgen, ózinıń dástanın da shayır usı patsha Tamaraga arnaǵan.

Dástan birinshi ret Tamara, onıń wázir hám ámirleriniń qatnasiwi menen oqıladı hám tez waqıttıń ishinde hámme niń diqqatın ózine awdaradı. Rustavelidi hámme qutlıqlaydı. Shayırğa qımbat bahalı sawǵa-siyılıqlar beriledi. Patsha Tamara

shayırkı altın qálem menen sıylıqlaydı. Shotanıń hám onıń dástanınıń dańqı pútkıl mámlekette jayıladı.

Biraq saraydıń Rustavelige bul siy húrmeti uzaqqqa sozil-maydı. Geypara ráwiyatlarǵa qaraǵanda jas Shota óz pat-shası Tamaraga ashıq bolıp qaladı. Shayırkıń bul jalınlı muhabbatı saray adamlarınıń oǵan degen qarsılığın payda etedi. Shayırkıń ómiri qáwip astında qaladı. Sonnan keyin Shota Rustaveli Gruziyadan qashıwǵa májbúr boladı. Ierusalıminge barıp, bir manastrága monax bolıp kiredi. Sol waqıttan baslap Rustaveliden xabar-atar bolmaydı. Biraq, shayırkıń ózi tuwralı hám onıń Tamaraga ashıqlığı tuwralı kóp ǵana ańız sózler, qosıqlar dóreydi.

Shayırkıń ájayıp dástanı jáhán xalıqlarınıń kóplegen tille-rine awdarıldı. Ullı shayırkıń dóretiwshiligin jalınlı gumanizm ideyaları iyelep turadı. Ol óziniń ájayıp dástanında adamnıń azatlıǵı hám erkinligi, eldiń ǵárezsizligi, xalıqlar doslıǵı ideyaların jırladı, adamdaǵı jaqsı minez-qulıq, aqılparasat, dóretiwshilik kúshti, gózzallıq, muhabbat hám doslıqtı, turaqlılıqtı, bir-birewge shin beriliwshilikti jırladı, zorlıq, qullıq, nadanlıq, turpayılıq, satqınlıq sıyaqlı unamsız illetlerdi qaraladı hám áshkaraladı.

JOLBARÍS TERISIN JAMÍLGÁN PALWAN

(dástanın úzindi)

Tarieldiń ashıǵına jibergen jollaması hám Nestan-Darejannıń ayttırılıwi

Súyiklisine «Quyashımsań, — dep bılayınsha juwap jazdı:
Maǵan qayta sıyılıq etti jalǵız kúlkıń báhár paslıń.
Dıqqatına arzır bolsam, búytıp qanday ármanım bar,
Men boysındım dárya kibi sawlatına seniń tasqın.

Erterekte tiri qaldım tek te seniń ráhimińnen,
Asqar shıńsań. Mine usı asqar shıńdı qáledim men.
Es-túsinen ayrırlıǵan meni baxıtlı ettiń taǵı,
Pirlerden hám artıq maǵan uslaw seniń bilegińnen.

Quday kórip turdi: xızmetiňe men tayarman,
Basımnan ayağına jiğamdı taslawǵa men barman.
Janıma dárman bolıp jasawım ushın kómekles,
Shamam joq sennen basqanı qalayınsha súye alarman?»

Qız tıńlap bolıp ketti. Men shúmdim oyǵa izinde,
Men uyqılasam xanzada keldi qaytadan túsimde.
Quwanısh ushın túrgelip, joqlıǵın kórdim janımda,
Hám qaytip uyqılay almadım túksiyen túnnıń ishinde.

Azanda patsham meni altın sarayǵa shaqırdı,
Ol taxtında otır eken: sán-saltanatlı, sabırlı.
Men jetip keldim aldına, otır dep orın nusqadı,
Patsha, hayalı, úsh wázir keńesler qurdı aqıllı.

Patsha bılay dedi: «Mine, bul nárse qudalıq is:
Ğarrılıq jaqın qaldı, qashshan eńkeydi kúnimiz.
Táńır bizge ul bermedi, biraq jarılqap kız berdi,
Ulday kórip álpeshlep, asırap saqladıq onı biz.

Endi mine, xanzadanıń haq nekesin qıymaq lazım,
Buniń ushın ne isleymiz? Aqıl kózin qáne ashıń.
Óz eli Hindstandı qorǵaǵanday birew kerek,
Hám alganday mına tajdı hám taxttıń mashqalasın».

Men patshaǵa bılay dedim: «Ulsızlığıń ashınarlıq,
Qızıńızdı siziń biraq kórse bolar uldan artıq.
Sizdi quda etpeklikti kim bolsa da baxıt biler,
Qalmayıdı hesh hasılzada siziń qızdan basın tartıp».

Isti kórip düzetkendey máhalinen ótip ketken,
Qapa bolıp uzaq waqıt awır azap shektim ábden.
«Xorezm shax balasınan — dedi patsha, — qolaylıraq,
Kúyewden hesh joq ekenin bilgen edim men ádepten».

Usılaysha sheshken eken taxt iyesi burınnan-aq,
Hayalı da júrgen eken bul pikirdi maqlı sanap.
Qúdiretli patsha menen qarsılaspaq maǵan qayda,
Hám de mennen kim bar turǵan sol waqıttı aqıl sorap?

«Shaxtı, — dedi patsha ayım, — júdá ullı patsha deydi,
Qızdıń teńi onıń ulı — basqa onday gezlespeydi».
Bul qúdiretli hám tákabbır qatıngá ne aytıw múmkin?
Men kelistim, ne sharań bar. Qanday bolar eken keyni?

Jawshılardı jolladı tez patsha Xorezm shaxına, pátek jolladı taǵı da:

Mınaday dep sózler jazıp: «Qanday adam qızbas qızǵa»,
«Tek te jalǵız hasılzada qız ósirdim, balań kelsin,
Hám úylenip, iye bolsın taxtı baǵı sharbaǵıma».

Sıylıq penen jawshı qayttı. Ayasın ba quda hasla,
Shah bılay dep xat jazıptı: «Qanday adam qızbas qızǵa».
Tilekti qabil etipti jarılqap bizdi jaratqan:
«Onday qızdan bas tartqanday ladanlar az aramızda».

Kúyew keshti. Jawshılar jáne atlandı saparǵa,
«Júr er jigit qutlı is pitpey jan qarar tabar ma?»
Jatarman awır azaptı shegip úyimniń ishinde,
Ózimdi tayın ettim, men qattı jaǵımsız xabarǵa.

Pıshaq ursam dedim ishke. Ol tolıp tur záhár menen,
Asmattan keldi bir hayal mína qısqa xabar menen:
«Bahadırıım, kel keshikpey, qızdıń hawlı háremine,
Sárwi boylı arzıwlıńız ushırasıwǵa inkar» degen.

Keldim. Nestan Darejan bolsa kerek hawlısinde,
Asmat meni kútıp aldı. Seyil ettik baǵı ishinde.
Quwanarlıq hesh nárseni kútiw ushın dimarım joq,
Kórdim qızdıń qapashılıq hám qayǵıdan daq júzinde.

Men hám qattı japa shektim suwiqlıqtı dárhäl sezip,
Asmat burın kúler edi, sóyler edi dálkeklesip.
Ún qatpastan qamsıqqan kórgenligim bul nigardıń,
Meni qayta shorshındırdı, bawırımdı qayta ezip.

Sóylespey-aq, meni Asmat alıp ketti tórge arman,
Sárwi tallar arasına ishke sóytip kirip barsam,
Jay ishinde jalǵız ózi otır eken xanzada qız,
Qız názerin qatań kórdim, qáhárinen qaltırar jan.

Sol xosh kewil jay ishinen kelgenimdi qushaq ashqan,
Sol jıllılıq, sol quwanışh sezilmeli mağan haslan.
Tek aynalğan jasti kórdim men gózzaldıń kózlerinde,
Tájim berdim. Qız otırdı, biraq juwap qaytarmastan.

Tas ústinde otırǵanda betin burǵan áne, sizge,
Ol qáhárli ullı ana jolbarısti saldı eske.
Kórmep edim ómirim tuwıp onday úlken saltanattı,
Aqır sońı turdı ornınan jasin túslı gózzal áste.

«Uyatrıń joq, dedi mağan qáhárlenip patsha qızı.
Eger bilip islegen is, háreketiń bolsa usı.
Sen antińdi buzdıń. Erteń quday aldında ne deyseń?»
«Qanday anttı buzdım?» — dedim, — aytıń mağan jer juldızı».

Túsiniwge bolar eken arzıwlım bul sózge qáytip
Qanday házir qılmış islep men qızarıp turman aytıń?»
Ol juwap qaytardı bılay: «Ógoshshaq jigit sen aldadıń.
Sonlıqtan bawrım jara hám ol endi jazılmayıdı.

Keshe patsha sarayında men haqqında gáp bolǵanda,
Biziń táǵdır sheshilgende qatnasipsań sen solmandı.
Meni jatqa jiberiwge keliskeniń qalay, sóyle,
Házır endi jójishilik ónerińdi sen qollanba.

Umıttıń ba jürgenińdi xat arqali júrek arnap,
Ashıqlıqtan kesellenip tasittırıp dári-dármaq.
Endi kimge bolar eken teńewime meniń seni?
Keshtim sennen. Bar basqaǵa, ashıqpan dep jáne zar qaq.

Jat adamǵa el tapsırıp, ákem qátelesti ábden,
Báribir bul Hindstanniń — altın taxtı miyrası men.
Ayaǵıma jip taqtırıp, oynatqızıp men qoymaspan,
Ol tuwrı, sen hiylekerseń. Iske aspas, biraq hiyleń.

Sen oylama, bul kárada júremen dep búytıp aman,
Bul jerden ket yaki seniń etermen ómirińdi tamam.
Endi mağan megzesti tabarman dep úmit etpe!»
Sonda oǵan men eńirep: «Ráhim áyle, — dedim, — janan!

Kúshli tásir qıldı maǵan qızdıń ashıwlı sózleri,
Jan alar edi dilbardıń ushqın shashiwshı kózleri.
Sol kózlerden qalaysha mańgi ayra túsiw mümkin,
Men qalay súye alarman usı gózzaldan ózgeni?

Hám kórip qaldım jatırǵan qurandı qızdıń aldında,
Hám onı qolıma alıp: Arzıwlım, — dedim, — men minda.
Sennen jaqsı xabardı esitiwge kelgen edim,
Biraq olay bolmay shıqtı. Sózimdi meniń tińla:

Sağan tek haqıyatlıq, shın gápimdi aytajaqpan,
Jalǵan sózdi aytqan adam taba berer ózi haqtan.
Sen kórerseń óziń házır: atıma daq salǵanım joq,
«Aytsań ayt», — dep, qarap qoydı qız kóz benen giná taq-
qan.

Ata-anań burınnan-aq, qoyǵan eken maqullasıp,
Saǵan jattı miyras kórdi sarayında keńes ashıp,
Men waqıtsha oǵan «jaq» dep heshqanday sóz aytalmadım,
Ne islewim mümkin meniń patsha menen qarsılasıp.

Jat qolına tapsırmaqlıq qáwipli nárse elimizdi,
Patsha oylap júrgen eken aqibeti jaman isti.
Taxt ústine otırıwǵa men haqılı edim biraq,
Meyli, kúyew kelse, kelsin. Qorqıtpaydı bul hám bizdi.

Men ózime: «Bir ilajın oylap islew kerek» dedim,
«Sonda elge kiretuǵın qáne, ol qanday beg?» — dedim.
O, quyashım, meniń ushın seni aldaw qiyın eken,
Bolmasa bunnan bas alıp keteǵoyarman dep edim.

Seniń ushın úndemedim, ashpayın dep ishki sırdı,
Suwiqliqtıń qápelimde bosanısti sóytip ırkı.
Hám jıllılıq payda boldı ekewimizdiń aramızda,
«Olay bolsa sen haqsań» — dep patsha qızı quwandırıdı.

Shınında da shıgarar dep oylamaǵan edim hesh, men,
Seni quran uslap turıp bir qudaydı búgin esten.
Taxtqa minip Hindstanǵa patshalıq etiw ushın,
Sen qolımdı Parsadannan sora barıp irkilmesten».

Hám ashıwin qız tarqatıp, júzi jılıp kúlim qaqtı,
Aldımdağı ay ma yakı kún be eken dedim jaqtı.
Qarsı aldında otırğızdı xosh qılıqlı sózler aytıp,
Kókiregimnen qaytip aldi jańa ózi salǵan daqtı.

«Danalarǵa, — dedi dilbar asıqpaqlıq jaraspaydı,
Olar qanday waqıtta da tek oyylanıp is baslaydı.
Eger sen qonaqtı irikseń tiyerseń patsha qáhárine,
Sonda túser Hindstannıń basına ayrimas qayǵı.

Eger mırza kelip usınnan úylense maǵan,
Jolımızǵa qan quyılar, tar bolar jaqtı jáhán.
Biz eńrermiz ayralıqta, basqalar shadlıq qurar,
Joq, hákimlik ete almaydı Hindstanǵa ózge adam».

«Kelmegey ol, — dedim qızǵa, — eger kelse mında ózim,
Joliqtıra alarman men xorezmli begdi, túsin.
Meyli, bir kórsin olar meniń qarıw-ǵayratımdı,
Olardıń da keń maydanda kóreyikshi, qáne, kúshin.

Patsha qızı bılay dedi: Bahadırıım, meni hasla,
Sen sebepker etip júrme, úlken dawǵa hám sawashqa.
Tek Xorezm shaxınıń balasınıń basın algıl,
Haqıqatlıq bolǵan jerde jan enedi quw aǵashqa.

Arıslan turaqlı bahadırıım, meni ırza et islerińe,
Tek kúyewdiń ózin óltır, tiyme onıń láshkerine.
Nahaqtan gelle qıygandı maqlı kórmeydi heshbir jer:
Sen usilay isle bárin maqlı qoyıp sózlerime.

Áwel eskert Parsadangá: «Sen qızıńníń qolın ber» dep,
«Jat qolına berilmeydi biziń taxta hám biziń jer» dep,
«Qazınasınan eldiń sırtqa bir draxma shetlemeydi,
Paytaxtıńdı men órteymen ójetlik etseń eger» dep.

Meniń aytqan sózlerimdi biraq ta patshadan jasır,
Bul nárseni ashıqlıqtıń kesiri dep oylamasın.
Patsha kóner ilajsızdan. Sóytip bizler qosıłarmız,
Hám taxtqa mingiziwge ol bizlerdi kórer lazım».

Qızdıń bul oyı unadı. Mende bolıp pa aqıl es,
Dástime qanjar aldım da, mindim birden ǵayratqa tez.
Irkejaq bolsa da qız xoshlasıwǵa asıqtım men,
Hátte bir posa alıwǵa batılım da barmadı hesh.

Kózdi qızdan zorga úzdim. «Xosh» dedi basın iyzep,
Esikke uzatıp saldı xızmetke tayar kánizek.
Júz miń bálege bel baylap kettim men patsha qızınan,
Men kibi esten ayrılgan jáhanda gezleser siyrek.

Xorezm shahzadasınıń keliwi hám onıń Tarieldiń qolınan óliwi

Xabar etti jarshı kelip: «Kúyew keldi patshayım» dep,
Kúyew qaydan bilsin, bále turǵanlıǵın tap tayın bop,
Kewil xoshı kóterińki patsha maǵan párman etti.
Ózi menen otırdım men qaptalında qap-qayım bop.

Patsha dedi: «Endi mine baylıǵımnıń arqasında,
Saltanatlı toy beremen keń jerimniń ortasında,
Sıqmarshılıq — aqılsızlıq, baylıǵımdı aǵıtaman,
Bul toyımdı ózim menen basqarısıp jür qasımda».

Sárdarımdı men jiberdim dárhال patsha ǵaznasına,
Kúyew keldi sán-saltanat dúzip jalǵız bir basına,
Jıynalısqan láshkerlerden ayaq basar jer qalmadı,
Jolǵa shıqtı hámme qalmay kempir-ǵarrı hám jası da.

Keń alańǵa qurdıq dárhال qızıl borlat shatırları,
Dárwazadan ishke kirdi Xorezmniń batırları.
Izzet etip qorshap aldıq patshanıń kóp nókerlerin,
Tayın turǵan qonaq jayǵa áste olar jaqınladı.

Kelgen edim bárjay etip qonaqlardı, toy jaǵında,
Azmaz uyqılap alayın dep jatır edim men jayımda.
Asmat maǵan xat jollaptı óziniń bir shorisınan.
Bilay depti: Seni xanım kútıp óz baǵında».

Jetip barsam Asmat jalǵız jılap otır qıynap, janıp,
Men soradım «sebebi ne ushın bunsha óksip jılawıńníń?»

Sóyledi qız: «Áy bahadır bárhá seniń islerińdi,
Qorgawıma jete bersem bunnan bılay meniń halım».

Ishke kirdik. Otır eken qız sonshama ashıwlanıp,
Maǵan kózin alarttı bir qabaqları qatiwlanıp,
Nege kútip tursań, — dedi, — meni taǵı umittıń ba?
Oljań kelgen joq pa, nege kirispeyseń batıllanıp?»

Qızdan keyin shegindim de, dedim oǵan kóterińki
«Sen bilerseń qáne endi súyerimdi meniń kimdi?»
Erlik qayda keter deyseń usı waqitta eger de qız,
Tilep tursa irkilmesten sawashlarǵa túsiwimdi.

Láshkerlerge buyrıq berdim: «Shıǵıń qáne, tez gúreske»
Sarı jaydı sazlap alıp shıǵıp kettik irkilmesten.
Kósılıp bir jatır eken kúyew bala shardárede,
Bası menen xoshlastı ol tamshi qanı tógilmesten.

Ayaǵınan uslap shatırdıń bir óresine,
Basın qattı urǵan edim, jani shıqtı gewdesinen.
Qarawıllar qorqıp sonda azan-qazan bolıp qaldı,
Atqa minip qashiw tiydi endi meniń úlesime.

Gáp taradı: ele olar júripti mis basqı tawıp,
Al men bolsam kete berdim onnan sayın attı shawıp,
Bekinisim bar edi kóp bul qalaniń jáń-jaǵında,
Birewine jasırındıń hám ústimen sheshtim sawıt.

Tum-tustaǵı láshkerlerime sol kúni men at jiberdim,
«Maǵan járdem berer bolsa, gidirmesten kelsin» dedim.
Buyrıǵıma házir bolıp qaldı meniń láshkerlerim,
Yarım aqsham bolǵanınsha bekinistik, qáwipsinbedim.

Azan menen turdımdaǵı tayar ettim jigitlerdi,
Patshamızdan bir xat alıp úsh hámeldar jetip keldi.
Patsha bılay jazǵan eken: «Perzentim dep júrgen edim,
Kewlimdegi bul qayǵınıń qayta boldıń sebekperi.

Qalay meniń sarayımda oyran etip búldirgeniń?
Sen qızımdı súygen bolsań, maǵan nege bildirmedeniń?

Zar eńirep qapalanıp, narday belim búgilgeni,
Meniń endi qartayǵanda qara jerge kómilgenim».

Juwap jazdım men bılay: «Men qattıman polattan da,
Otqa kúymes, suwǵa batbas adam boldım jaratqanda.
Haqiyqatlıq bolmay qaldı sirá biziń patshamızda,
Bunday bolmas edi, hasla qızıńdı men unatqanda.

Qala, saray, tajı-taxtlar sánlendirer patshalıqtı,
Haqım da bar hákim bolıp basqarıwǵa bul xalıqtı.
Barlıq shahlar ólip ketti tek sen uzaq otırıpsań,
Iyelewge kúshim bar sendegi bul tajı-taxttı.

Áy shax seniń ul balań joq, tek iğbalıń boldı qızdan,
Eger de sen óz taxtıńa kelgindini otırğızsań.
Hindstannıń bel balası meniń sonda ne bolǵanım?
Qılısh qolda qutılmayıdı ayaǵın sál jaza basqan.

Berseń bayǵa ber qızıńdı, maǵan sirá kórsetpesten,
Hindstandı basqalarǵa erkim menen hesh bermespen.
Bası menen xoshlasadı meniń menen jánjellesken,
Jalǵız ózim gúm etemen, maǵan sizler járdemlespeń.

Nestan — Darejannıń urlanıwın Tarieldiń biliwi

Hámeldarlar qaytqannan soń bastı meni qayǵı-uwayım.
Delbe boldım bile almay endi qızdıń hal-jágdayın,
Shıgıp minar tóbesine minip edim qapa bolıp,
Bir nársege kózim túsip, qaltıradı tula boyım.

Eki adam kele berdi asığısılı qádem taslap,
Maǵan jaqın kelse olar — xızmetshisi menen Asmat.
Qızıl qanǵa boyalıptı: ústi-bası alba-dalba,
Amanlıqta soraspastan entigedi kózin jaslap.

Esten tańbay zordan turdım sol waqıtta ayanıştan,
«Ne bop qaldı? — dep baqırdım, — aytıń qáne, qaldırmastan?»
Dárwazanıń arjaǵınan qız qıshqırkı maǵan qarap:
«Soraygórmə, baxıtsızlıq, túsip qaldı jerge aspan».

Jerge qaray ushtım tastay jumalağan taw basınan,
Etek — jeńi sel bolıptı jilay-jilay kóz jasınan,
Biyshara qız uzaq waqt aytalmadı bir awız sóz,
Qap-qara qan aqtı tósine sorǵalap tur jarasınan.

Aqırsında sóyledi: «Quwanarlıq is bolmadı,
Jara kewlim jubatarday endi mende es bolmadı.
Eger meni ayar bolsań óz qolıńnan jelkemdi qıy,
Jaslay nege meniń lashım qula dúzge tastalmadı?

Kúyewdi sen óltirgende, túrli-túrli gáp taradı,
Patsha bolsa renjidi esitip bul jat xabardı.
Sırtıńnan da balaǵatlap qansha sózler aytılmadı,
Gúllán láshker izlep seni sandalısıp kóp qaradı.

Seniń qayda jasırınganıń belli boldı patshamızǵa,
Patsha dedi: «Túsinemem, shapqan joq ol aramızǵa.
Dushpanlarǵa qarsı turdı talay sapar erlik etip,
Buniń basqa sebebi bar: ashıq edi biziń qızǵa.

Bul islerdi islep júrgen Davar degen qarındasım,
Sol albaslı sebebinen góulgulaǵa qaldı basım.
Qızımdı da túsirgen sol shaytanlardıń shırmawına,
Qarǵıs atqır bul dúnyada júremen dep oylamasın».

Patsha sonda ashıq aytı bul is qanın qızdırǵanın,
Antın buzıp nasaǵına qalmaslıǵın hesh adamnıń,
Usı waqta bir hámeldar sol bir Davar sıyıırshiǵa.
Aytıp keldi ol haqqında ne aytqanın Parsadanniń.

Kadjettegi Davarǵa kep aytqan sózi hámeldardıń,
Mınaw edi: «Seni aǵań óltiredi, bilip qaldım».
«Quday ursın», — dedi Davar, — meniń hasla ayıbım joq.
Kim tárepten islengenin aytalamان men bulardıń».

Xanım qapa otır edi óziniń shárdáresinde,
Qarap hasıl perdesinen, shashın jayıp siynesine.
Kútpegende qayaqlardan jetip kelip mástan Davar,
Qáhárlenip bılay dedi shıǵıp minár tóbesine:

«Joq ájeldi sen shaqırǵan Xorezm shax balasına,
Qalay etip men qalaman sonda onıń jalasına?
Sen jádigóy Tarielińdi ómir boyı tappaǵaysań.
Áy qudayım salmaǵaysań bunday istiń arasına».

Qarǵap-silep Davar keyis sózin patpatladı,
Tataladı shashın julıp, óz mańlayın toqpaqladı.
Ne islerin bilmey xanım, otırdı tek oyǵa batıp,
Hám meniń de bawırim kúyip tamágıma as batpadi.

Sol waqta qız duwshar boldı, qudaydıń bir bálesine,
Kadjet jaqtan bolsa kerek, qara eken denesi de,
Keldidaǵı bir eki qul olay bulay qaratpastan,
Qızdı zorlap salıp ketti úlken nuwdıń kemesine.

Taǵı onı salıp ketti basqa jaqqa bir qayıqqa,
Davar aytti: «Patsha meni sherik dedi bul ayıpqa.
Meni hesh kim óltire almas, óz qanjarım óltiredi».
Dep ózine qanjar urdı, ketti, kelmes tuńǵıyıqqa.

Sen ne ushın qıynalamaysań — qalay tiri qalǵanım ba?
Qayǵırıp sen hálek bolma, arzımayman oğan dım da,
Ne qılsań da óz erkińde, meyli meni atıp tasla»,
Degen sózdi aytıp Asmat zar eńirep tur aldımda.

Dedim oğan: «Qarındasım, óltirgendey is etpediń,
Onnanda sen ayt xanımdı qalay qarap áketkenin,
Teńiz qoymay aralayman, kóteremen jelqomlardı»,
Bul sózlerdi aysam da men suwıp qaldım, búlk etpedim.

Biylep alıp awır qayǵı, esim kirip boldım delbe,
Kók teńizdi gezgen jaqsı, kóp jerlerdi kórgen jaqsı,
Hám oyladım: Olay bolsa sen ózińdi saldıń górgé.
Qıyınshılıqtan qoriqpay meyli doslarım da júrsin birge».

Bólmeme tez qaytip kelip, aldım qural-jaraǵımdı,
Járdemshige aldım taǵı bir júz eliw adamımdı.
Tap sol kúni barıp jettim kók teńizdiń jaǵasına,
Xosh aytısıp taslap kettim qalǵanlarǵa qorǵanımdı.

Minip aldım ornalasıp sóytip ushan kememizge,
Jelqomlardı jelge kerip shıgıp kettik kók teñizge.
Ján-jağıma qaray-qaray isip ketti qabaqlarım,
Xanımdı hesh taba almadım hám boldırdıq bárimiz de.

Bir jıl ótti sóytip, júrip tabılmadı xanım haslan,
Ol jerde de bolmay, taǵdır siltew bergen jerge barsam,
Qıyınhılıqtan jol-jónekey óldı neshe kemeshiler,
Qudaydıń bul qılǵan isi, oğan qarsı turalmassań.

Kúni-túni jawın, aqbas tolqın bolıp turdi,
Kememizdi qırǵa tarttıq meni júris jalıqtırdı.
Kemeshiler tarap ketti bası awǵan jaqlarına,
Quday mendey qańǵıbastı buǵan qalay joliqtırdı?

Asmat penen tek eki qul meniń menen birge qaldı,
Olar sonsha bólisti meniń qaygı-muńlarımdı.
Tırnaqtay bir quwanıshqa háwes bolıp eńredim,
Oylay-oylay tabalmadım endi qalay qılarımdı.

Shayırkıń «Jolbarıs terisin jamılǵan palwan» shıgarması

Óziniń ájayıp poeziyası menen adamlar arasındaǵı, xalıq-lar arasındaǵı joldaslıq, birlik hám doslıqtı boldırıw ushın gúresken ullı shayırkıń oy-pikirleri búgin de kúshli jańlap-esitledi.

Ullı shayır óz dóretiwshilige gruzin xalqınıń óz eziw-shilerine hám shet el basıp alıwshılarına qarsı ásirler boyı alıp bargan gúresinde jetilgen ideyalardı jáne maqsetlerdi tiy-kar etkenligi sebepli ózi jasaǵan qarańǵı zamanda usınday biyiklikke kóterile algan edi.

Dástanda kórsetilgen waqiyalardıń qısqasha mazmunı mí-naday:

Úlken toydı Arabstannıń qúdiretli patshası, kóp ellerdi iyelegen Rustevan aqıllılıǵı hám suliwlığı menen dańqı jer júzine jayılǵan qızı Tinatindi taxtqa otırǵızıw saltanatın ótkeredi. Toy waqtında ǵarri patsha Rustevan óziniń jas áskerbasisı Aftandıl menen «kim jaqsı mergen, kim sheber

ańshı» degen măsele ústinde básekilesip qaladı. Ań awlaw waqtında Aftandil jeńip shıǵadı. Olar bir dáryanıń jaǵasında dem alıp otırǵanda, jolbarıs terisin jamılǵan, jılap otırǵan bir jas jigitti kóredi. Ol Rustevan jibergen adamlar menen sóylespey, suliw bedew atına minip, kózden ǵayıp boladı.

Bul sırlı jigit patsha Rustevandı oyǵa batıradi. Tinatinnıń ashıǵı Aftandil óz súyiklisiniń ótinishi boyınsha jolbarıste-risin jamılǵan palwandı izlew ushın jolǵa túsedı. Ol uzaq ellerde boladı, ań awlap tamaq asıraydı, basınan kóp waqıyalardı ótkerip, kóp qıyınhılıqlardı kóredi. Aqırı bir taw-dıń úngirinen bayağı jolbarıs terisin jamılǵan jigitti tabadı. Ol Tariel degen palwan eken.

Tariel oǵan óziniń sayıl bolıp júriwine sebepshi bolǵan waqıyalardı sóylep beredi. Ol Hindstan patshası Parsadannıń eń jaqsı ásker basshısı eken, patshaniń qızı Nestan — Darejandı jaqsı kóredi eken. Biraq Parsadan óz qızın hám tax-tıń Xorezm shaxzadasına beriwe shárt etip, kúyew balasın Hindstanǵa shaqırıp alıp keledi. Suliw Nestan — Darejan hám Tariel awız biriktirip Xorezm shaxzadasın óltiredi. Shaxzada-nıń óltiriliwine óz qızınıń aralasqanın bilgen patsha, Nestan — Darejandı awır jazaǵa húkim etedi. Qızdı góne qayıqqa salıp, belgisiz tárepke iǵızıp jiberedi. Tariel óz súyik-lisin dýnyanıń tórt tárepin aynalıp izleydi, kóp qıyınhılıqlarǵa duwshakerlesedi, kóp dushpanlar menen urısadı. Olardı jeńedi, Nestan — Darejandı taba almaydı. Eń sóńında súyik-lisinen úmit úzip, shóllerde, úngirlerde kún keshiredi.

Aftandil Tarieldi óziniń doslıǵına hám shin berilgenligine iscndirip, Nestan — Darejandı izlewge járdem beretuǵının wáde etip, Arabstanǵa qaytadı. Óz kórgenlerin Rustevanǵa bayan etedi. Onnan soń patshaniń hám saray adamlarınıń qarsılıq bildiriwlere qaramastan, wádesi boyınsha Tarieldiń qasına keledi. Onnan juwap alıp Nestan — Darejandı izlep jolǵa rawana boladı. Jolda sawdagerlerdiń kemesinde baratır-ǵan qaraqshılar menen urısadı. Tańqalarlıq erlik kórsetip, sawdagerlerdi apattan qutqaradı. Izley-izley «teńizler patsha-liǵı» Gulanshora degen jerge keledi. Bul jerde kóp izlewler-den soń Nestan — Darejanniń deregin tabadı, ózi tanısqan úlken sawdagerdiń hayalı arqalı Nestan — Darejanniń Kadjet-ler patshalığına bende bolıp túsip, solardıń berik qorǵanında

jatırǵanlıǵıń biledi. Aftandıl Gulanshoradan qaytip, Tarieliń qasına keledi hám Nestan — Darejannan xabar berip, onı quwantadı.

Tariel Mulganazar patshası Faridun menen dos boladı. Úsh batır: Tariel, Aftandıl, Faridun, Kadjetler qorǵanınan Nasten — Darejandı qutqariw ushın sapar etedi. Kadjet patshasınıń esapsız áskerlerine qarsi erlik penen qattı topılış etip, áskerdi jarıp ótip, qorǵanga basıp kiredi. Nestan — Darejandı qutqaradı, ulken saltanat penen hám oljalar menen óz mámlekетlerine qaytadı.

Dástan Tariel menen Nestan — Darejan, Aftandıl menen Tinatinnıń quwanışlı qosılıw toyları menen juwmaqlanadı.

Mine usı syujetlik liniyadan ayqın kórinip turǵanınday-aq poema ertek motivine tiykarlanıp jazılǵan hám onda erteklik súwretlew usılı da keń qollanılǵan. Biraq izertlewshilerdiń kórsetiwinshe «Jolbarıs terisin jamılǵan palwan» dástanında bazibir tariyxıy adamlar súwretlengen. Biraq, olar — arab, hind qaharmanlarınıń obrazında berilgen. Bul shayırdıń erkin pikir júrgiziwi ushın islengen.

Dástanda gruzin turmısınan alıngan hám sonnan kelip shıqqan oǵada iri-iri temalar birlestirilip, sheberlik penen kórsetilgen. Tereń gumanizm, turaqlılıq hám sadıqlıq, hadal muhabbat — poemanıń tiykarǵı temaları bolıp esaplanadı.

Mártlik hám haqıyatlıq penen suwǵarılǵan doslıq — Rustaveli dástannıń tiykarǵı ideyasın qurayıdı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shota Rustavelidiń ullı shayırlığı, onı xalıqtıń tereń súyiwsılıgi nede?
2. Qızdırıń niyeti qanday, ol Hindstanǵa kimniń patshalıq etkenin qáleydi?
3. Dástanda watansúyiwshilik ideyası kimlerdiń obrazı arqalı óz sáwleleniwin tapqan?
4. Qamaqtaǵı Nestan — Dárejanniń xatında neler aytıladı?
5. Dástandı túsinip oqıń hám mazmunın aytıp beriń.

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
«Bozuğlan» dástanı.....	6
Bozuğlan dástanı (<i>dástannan úzindi</i>).....	10
«Máspatsha» dástanı.....	44
«Máspatsha» dástanı (<i>úzindi</i>).....	51
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat	
Lirikalıq hám liro-epikalıq janrlar haqqında túsiniq	69

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatına sıpatlama

Kúnxoja Ibrayım ulı.....	77
Jaylawım	79
Nege kerek	81
El menen	84
Aq qamıs	88
Shopanlar.....	89
Ájiniyaz Qosıbay ulı.....	91
Ayrılsa.....	95
Jaqsı	97
Dáwran bolmadı	98
Ajiniyaz benen Qız Meńeshtiń aytısı (<i>úzindi</i>)	101
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat	
Lirikalıq qaharman haqqında túsiniq	112
Berdaq Ğarǵabay ulı	114
Izler edim	117
Qashan ráhátlanadursań	122
Bolǵan emes	124
«Aydos baba» poeması	127
Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmat	
Tariixiy shıǵarmalar haqqında túsiniq	132
Ótesh Alshınbay ulı	134
Kók ózek.....	136
Jetermen	139

Shermende	140
Asarman	145
Sáwmeymen	147
Cúlmurat shayır	150
Qayrawda jalǵız ǵaz	151
Sarıbay shayır	152
Jarǵanat penen aytısıw	154
Ádebiyat teoriyasının maǵlıwmat	
Lirikalıq qosıqlarda simvolikalıq súwretlew, tımsal hám	
tariyxıy dástan tuwralı túsinik	157
XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń baslarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı	
Omar Súyirbek ulı	163
Ayırsha	165
Elim	167
Ne payda	169
Sıdıq Toqpan ulı	174
Aq qapşıq	176
Xalıq kitapları hám qıssaxanlıq óneri	178
«Gárip ashıq» dástanı	181
«Góruǵlı» dástanı	202
Góruǵlı («Áwezhan» shaqabınan úzindi)	204
Shayırlar aytısı	220
Shayırlar aytısı	223
Qulımbet penen Kerderi Ábiwbákirdiń aytısı	223
XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınań	
Ayapbergen Muwsaev	231
Tárip	233
Qayda?	235
Nájim Dáwqaraev	237
Alpamıs	239
Adebiyat teoriyasının maǵlıwmat	
Drama haqqında túsinik	257
Abbaz Dabilov	258
Bahadır (dástannan úzindi)	260
357	

Sadiq Nurimbetov	270
Berdaq (<i>poemadan úzindi</i>)	271
Ádebiyat teoriyasının maǵlıwmat	285

Ibrayim Yusupov	287
Aral elegiyaları (<i>úzindi</i>)	289
Búlbúl uyası (<i>poemadan úzindi</i>)	292

Tóle bergen Qaynbergenov	302
Isiń sózińdey emes (<i>gúrriň</i>)	304
Mehirliliktiń kelbeti (<i>ocherk</i>)	308
Ádebiyat teoriyasının maǵlıwmat	315

Kúnshıǵıs ádebiyatınan

Alisher Nawayı	319
«Farhad — Shıyrın» dástanı (<i>úzindi</i>)	322
Ádebiyat teoriyasının maǵlıwmat	
Óázzel, muxammes, rubayı haqqında túsinik	333

Abdulla Aripov	335
Ne ushın súyemen Ózbekstandı	337
Dúnyanı qızǵanba	338
Iltimas	338
As hám tas	339

Dúnya ádebiyatınan

Shota Rustaveli	341
«Jolbarıs terisin jamılǵan palwan» (<i>dástannan úzindi</i>)	342

Kamal Mámbetov, Kamalbay Palimbetov

ÁDEBIYAT

8-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspasi
Nókis — 2019

Redaktor *U.Yusupova*
Kórk.redaktor *I.Serjanov*
Tex.redaktor *B.Turimbetov*
Operator *G.Serimbetova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Basiwgá ruqsat etilgen waqtı 19.02.2019-j. Formatı 60x90 1/16. «Times KRKP» garniturası. Ofset baspa usılında basıldı. Kegl 11. Kólemi 22,5 b.t. 25,0 esap b.t. Nusqası 14220 dana. Buyırtpa .

«Bilim» baspasi, 230100. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciysi janındaǵı
Málimeleme hám ógalaba kommunikaciya agentligi
«Gafur Gulom» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde
basıp shıǵarıldı. 100128, Tashkent, Labzak kóshesi, 86.

Ijaraǵa berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayın kórsetiwshi keste

T/n	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıngandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qol tańbası	Sabaqlıqtıń qaytip tapsırılgandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraǵa berilgende hám oqıw jılıniń juwmaǵında qaytarıp alınganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapiq toltilarıldı

Jańa	Sabaqlıqtıń paydalaniwǵa birinshi berilgen-degi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajiralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sıziwlar joq.
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajiralıw jaǵdayı bar, paydalaniwshi tárepinen qanaatlanarlıq ońlangan. Kóshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sızılǵan.
Qanaatlandırmayıdı	Muqaba sızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bóliminen ajiralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırırsızlıq ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızip, boyap taslaǵan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.